

ФДБ

ФАКУЛТЕТ ЗА
ДИПЛОМАТИЈУ И
БЕЗБЕДНОСТ

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Година 7 • Број 2/2024.

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

Рајко Буквић

Богдан Радичевић

Катарина Шмакић, Мина Сукновић и Марко Гњатовић

Љубиша Митровић

Желимир Кешетовић

Јелена Перић

Мина Матић и Милан Ранђеловић

ФДБ

FACULTY OF
DIPLOMACY AND
SECURITY

ISSN 2620-0333 • UDC 341.7/.8 • Volume VII • Number 2/2024.

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH

DIPLOMACY AND SECURITY

Rajko Bukvić

Bogdan Radičević

Katarina Šmakić, Mina Suknović and Marko Gnjatović

Ljubiša Mitrović

Želimir Kešetović

Jelena Perić

Mina Matić and Milan Ranđelović

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

ISSN 2620-0333 • УДК 341.7/.8 • Година 7 • Број 2/2024.

Београд, 2024.

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH
DIPLOMACY AND SECURITY
ISSN 2620-0333 • UDC 341.7/.8 • Volume VII • Number 2/2024.

Belgrade, 2024.

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА
ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

Издавач:

ФАКУЛТЕТ ЗА ДИПЛОМАТИЈУ И БЕЗБЕДНОСТ
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕШКЕ СТУДИЈЕ
Милорада Екмечића 2, Београд, Телефон: +381 11 262 0186
Е-пошта: office@fdb.edu.rs, institut@fdb.edu.rs
www.fdb.edu.rs

За издавача:

Проф. др Радојица Лазић

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Срђан Милашиновић

Секретар:

Бранко Велов МА

Уређивачки одбор:

Проф. др Радојица Лазић	Проф. др Драган Ранђеловић
Проф. др Андреја Савић	Проф. др Јелена Перић
Проф. др Бранко Крга	Проф. др Марија Ђорић
Проф. др Давид Дашић	Проф. др Јованка Шарановић
Проф. др Дарко Танасковић	Проф. др Владимир М. Цветковић
Проф. др Синиша Боровић	Проф. др Снежана Кнежевић
Проф. др Михајло Манић	Проф. др Весна Богојевић Арсић
Проф. др Душан Пророковић	Проф. др Александра Митровић
Проф. др Милица Бошковић	Проф. др Ненад Путник
Доц. др Данијела Бјелја	Др Зоран Милошевић, научни саветник
Дипл. инж. Александар Алексић	Др Стефан Милојевић

Међународни саветодавни одбор:

Проф. др Диа Надер де Ел Андари, Венецуела	Проф. др Галит Маргалит Бен-Израел, Израел
Проф. др Беатрис Бисио, Бразил	Проф. др Миленко Радоман, Црна Гора
Проф. др Владимир Азаров, Русија	Проф. др Иван Балта, Хрватска
Проф. др Јоргос Кристидис, Грчка	Проф. др Ксенија Буторац, Хрватска
Проф. др Леонас Толваишис, Литванија	Проф. др Ладин Гостимировић, БиХ
Проф. др Кирил Шевченко, Белорусија	

Припрема за штампу и корице:

Бранко Велов

Лектура и превод:

Наташа Канкараш

Штампа:

Интерпринт плус, Београд

Тираж

200 примерака

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ДВА ПУТА ГОДИШЊЕ

Оцене и мишљења изнесена у чланцима часописа Дипломатија и безбедност су ставови аутора и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени. Објављене радове није дозвољено прештампавати, ни у целини, ни у деловима, уколико не постоји изричита сагласност издавача.

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH

DIPLOMACY AND SECURITY

Publisher:

FACULTY OF DIPLOMACY AND SECURITY
INSTITUTE FOR STRATEGIC STUDIES
Milorada Ekmečića 2, Belgrade, Telefon: +381 11 262 0186
E-пошта: office@fdb.edu.rs, institut@fdb.edu.rs
www.fdb.edu.rs

For the publisher:

Prof. Dr. Radojica Lazić

Editor in chief:

Prof. Dr. Srđan Milašinović

Secretary:

Branko Velov

Editorial Board:

Prof. Dr. Radojica Lazić	Prof. Dr. Dragan Ranđelović
Prof. Dr. Andreja Savić	Prof. Dr. Jelena Perić
Prof. Dr. Branko Krga	Prof. Dr. Marija Đorić
Prof. Dr. David Dašić	Prof. Dr. Jovanka Šaranović
Prof. Dr. Darko Tanasković	Prof. Dr. Vladimir M. Cvetković
Prof. Dr. Siniša Borović	Prof. Dr. Snežana Knežević
Prof. Dr. Mihajlo Manić	Prof. Dr. Vesna Bogojević Arsić
Prof. Dr. Dušan Proroković	Prof. Dr. Aleksandra Mitrović
Prof. Dr. Milica Bošković	Prof. Dr. Nenad Putnik
Doc. Dr. Danijela Bjelja	Dr. Zoran Milošević, principal research fellow
Aleksandar Aleksić	Dr. Stefan Milojević

International Advisory Board:

Prof. Dr. Dia Nader de El Andari, Venecuela	Prof. Dr. Galit Margalit Ben-Israel, Israel
Prof. Dr. Beatris Bisio, Brazil	Prof. Dr. Milenko Radoman, Montenegro
Prof. Dr. Vladimir Azarov, Russia	Prof. Dr. Ivan Balta, Croatia
Prof. Dr. Jorgos Kristidis, Greece	Prof. Dr. Ksenija Butorac, Croatia
Prof. Dr. Leonas Tolvaišis, Lithuania	Prof. Dr. Ladin Gostimirović, BiH
Prof. Dr. Kirill Shevchenko, Belarus	

Prepress and cover: Branko Velov

Proofreading and translation: Nataša Kankaraš

Printing: Interprint plus, Beograd

Circulation: 200 copies

THE JOURNAL IS PUBLISHED TWICE ANNUALLY

The assessments and opinions expressed in the articles in the journal Diplomacy and Security are the views of the authors and do not reflect the opinion of the editorial board or the institutions in which the authors are employed. It is not allowed to reprint published papers, neither in whole nor in parts, unless there is an explicit publisher consent.

САДРЖАЈ

Уводник

Рајко Буквић

КВАНТИТАТИВНИ АСПЕКТ ПАРЛАМЕНТАРНИХ
ИЗБОРА У СРБИЈИ 2012–2023: ЕФЕКТИВАН БРОЈ
ПАРТИЈА И ФРАГМЕНТАЦИЈА ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА 11

Богдан Радичевић

УТИЦАЈ ОНЛАЈН ПОЛИТИЧКЕ (ДЕ)МОБИЛИЗАЦИЈЕ НА
ПОНАШАЊЕ ГЛАСАЧА ТОКОМ КАМПАЊЕ БОЈКОТА ИЗБОРА 41

Катарина Шмакић, Мина Сукновић и Марко Гњатовић

ЛОГОМАХИЈСКА УПОТРЕБА АНГЛИЦИЗАМА
У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ СРБИЈЕ 83

Љубиша Митровић

ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И БОРБА ПРОТИВ
КУЛТУРНОГ ИМПЕРИЈАЛИЗМА - БРАНА ПРОТИВ ЗАВИСНЕ
МОДЕРНИЗАЦИЈЕ И НЕОКОЛОНИЈАЛИЗМА 101

Желимир Кешетовић

ПРИКАЗИ КРИЗА И КАТАСТРОФА
У ПОПУЛАРНОЈ КУЛТУРИ 135

Јелена Перић

ЗАБРАНЕ И ЦЕНЗУРЕ У СРПСКОМ ТЕАТРУ
ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА 171

Мина Матић и Милан Ранђеловић

АНАЛИЗА ИНОВАЦИОНОГ ЕКОСИСТЕМА
РЕГИОНА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ 203

CONTENTS

Introductory word

Rajko Bukvić

QUANTITATIVE ASPECT OF PARLIAMENTARY
ELECTIONS IN SERBIA 2012–2023: EFFECTIVE NUMBER
OF PARTIES AND FRAGMENTATION OF PARTY SYSTEM 25

Bogdan Radičević

THE INFLUENCE OF ONLINE POLITICAL
(DE)MOBILIZATION ON VOTER BEHAVIOR
DURING AN ELECTION BOYCOTT CAMPAIGN 59

Katarina Šmakić, Mina Suknović and Marko Gnjatović

LOGOMACHIC USE OF ANGLICISMS
IN SERBIAN POLITICAL DISCOURSE 89

Ljubiša R. Mitrović

PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY AND THE FIGHT
AGAINST CULTURAL IMPERIALISM - A BARRIER AGAINST
DEPENDENT MODERNIZATION AND NEOCOLONIALISM 117

Želimir Kešetović

PORTRAYAL OF CRISIS AND DISASTERS
IN POPULAR CULTURE 153

Jelena Perić

PROHIBITIONS AND CENSORSHIPS
IN SERBIAN THEATRE OF THE SECOND HALF
OF THE TWENTIETH CENTURY 187

Mina Matić and Milan Randjelović

ANALYSIS OF THE INNOVATION ECOSYSTEM
OF THE REGION OF SOUTHERN AND EASTERN SERBIA 217

УВОДНИК

У складу са уређивачком политиком, у овом броју нагласак је стављен на радове који за тему имају политику и активности које друштвени и политички чиниоци предузимају у борби за остваривање својих циљева и интереса. Присутни су и радови који се баве односом између политике и културе, али и рад који је посвећен технолошким екосистемима као развојном шансом Србије.

Рајко Буквић анализира парламентарне изборе у Србији одржане у периоду од 2012. до 2023. године, односно разматра ефективни број партија и фрагментацију партијског система. Закључује да се систем, и поред већег броја партија, само условно може означити као мултипартијски; он се заправо приближава дво-и-по-партијском, то јест систему с доминантном партијом. Да ли је након тридесет година вишестраначја и вишестраначких избора у Србији начињен пун круг, од доминације једне до доминације опет једне странке?

Богдан Радичевић истражује како је понашање испитаника на изборима (гласати, бојко-товати или апстинирати) повезано са степеном изложености позивима да се изађе на гласање (мобилизација), односно бојкотује (демомобилизација). Закључује да позивање грађана да изађу на изборе од стране политичара и политичких партија и гласају није делотворно, али је делотворно уколико долази од стране познаника и блиских особа (пријатеља, породице, колега, итд). Са друге стране, позив на бојкот избора даје резултате не само када долази од стране познаника и блиских особа, већ и од политичких и друштвених чинилаца који се залажу за бојкот.

Катарина Шмакић и сарадници проучавају феномен логомахије у политичком дискурсу Србије, фокусирајући се на употребу англицизама с намером стварања утиска софистицираности говорника. Кроз анализу реторичких стратегија политичких лидера, истраживање идентификује како се одређени изрази користе како би звучали стручно, али понекад без суштинског доприноса јасноћи или разумевању. Примењујући методологију семантичке анализе и проучавајући конкретне примере, рад разматра утицај логомахије на перцепцију јавности и како ова пракса може утицати на политичку комуникацију.

Љубиша Митровић тежиште својих разматрања концентрише на метаморфозу идентитарне културе у земљама у транзицији, указујући на утицај неолибералног глобализма и културног империјализма на процесе зависне модернизације и амбивалентну анационалну улогу компрадорске интелигенције

(њен опортунизам, прозелитизам и аутошовинизам), као и какав је утицај ових феномена на негативне импликације у вези са социјализацијом младе генерације. У раду се посебно анализира утицај глобалних масмедиа на подређивање националних симболичких система у земљама у развоју, што их уводи у процес зависне модернизације и чини их рањивим/неотпорним на реколонизацију.

Кризе и катастрофе су тема Желимира Кешетовића, који каже да оне нису само прворазредне вести за информативне медије, већ су и незаобилазна тема фикционалних медија, односно масовне/популарне културе. Наиме, поред физичких последица катастрофе у објективној реалности, постоји и културна димензија која је усмерена на значења и тумачења ових догађаја. Кроз проучавање културних димензија катастрофа, стиче се увид у значај који оне имају за појединца и заједницу и како се одражавају на њихово понашање. У раду је дат преглед најзначајнијих светских истраживања начина на који су кризе и катастрофе приказане у филмској продукцији, популарној музици, књижевности и лепој уметности, као и покушаји аутора да објасне и разумеју друштвени контекст и сврху, односно како и зашто је ово важна тема у културној продукцији.

Рад Јелене Перић нас враћа у прошлост и истражује утицај цензуре на позоришни живот у Србији током друге половине XX века. Анализом доступних сведочанстава, ауторка покушава да истражи у којој мери је позориште било подређено држави и њеним интересима, а колико је остало своје и следило пут сопствених идеја. Представа „Кад су цветале тикве” дуго је низ година била мерило за то докле сме, односно не сме ићи политички театар у СФРЈ, те је зато узета као пример, као и забрањени комади Александра Поповића, с намером да се покаже како функционишу забрана и цензура и колико су далекосежне њихове последице.

Подручје истраживања Мине Матић и Милана Ранђеловића обухвата пројекте развоја регионалних капацитета у области технолошког предузетништва у региону Јужне и Источне Србије и представљање екосистема стартапова и технолошко-развојних компанија као показатеља примене стратегија развоја. Кроз анализу екосистема, истакнуте су користи постигнуте кроз увођење иновација у пословање, али и будући правци развоја за регион Јужне и Источне Србије. Мапиране су иновативне технолошке компаније и њихове потребе, на основу којих се формирају планови за постизање бољих пословних резултата и креирање мера којима би се ускладиле потребе компанија и капацитети региона.

Проф. др Срђан Милашиновић
Главни и одговорни уредник

EDITORIAL

In accordance with the editorial policy, this issue emphasizes papers that deal with politics and activities that social and political actors undertake in the struggle to achieve their goals and interests. There are also papers that deal with the relationship between politics and culture, as well as a paper dedicated to technological ecosystems as a development opportunity for Serbia.

Rajko Bukvić analyzes the parliamentary elections in Serbia held in the period from 2012 to 2023, that is, he considers the effective number of parties and the fragmentation of the party system. He concludes that the system, despite the larger number of parties, can only be conditionally described as multi-party; it is actually approaching a two-and-a-half-party system, that is, a system with a dominant party. After thirty years of multi-party politics and multi-party elections, has Serbia come full circle, from the dominance of one party to the dominance of another?

Bogdan Radičević investigates how the behavior of respondents in elections (voting, boycotting or abstaining) is related to the degree of exposure to calls to vote (mobilization) or boycott (demobilization). He concludes that calling on citizens to vote by politicians and political parties is not effective, but it is effective if it comes from acquaintances and close people (friends, family, colleagues, etc.). On the other hand, a call to boycott elections produces results not only when it comes from acquaintances and close people, but also from political and social actors who advocate a boycott.

Katarina Šmakić and colleagues study the phenomenon of logomachy in Serbian political discourse, focusing on the use of anglicisms with the intention of creating an impression of sophistication of the speaker. Through an analysis of the rhetorical strategies of political leaders, the research identifies how certain expressions are used to sound professional, but sometimes without a substantial contribution to clarity or understanding. Applying the methodology of semantic analysis and studying specific examples, the paper considers the impact of logomachy on public perception and how this practice can affect political communication.

Ljubiša Mitrović focuses his considerations on the metamorphosis of identitarian culture in countries in transition, pointing out the influence of neoliberal globalism and cultural imperialism on the processes of dependent modernization and the ambivalent national role of the comprador intelligentsia (its opportunism, proselytism and autochauvinism), as well as the impact of these phenomena on

the negative implications regarding the socialization of the younger generation. The paper specifically analyzes the influence of global mass media on the subordination of national symbolic systems in developing countries, which introduces them into the process of dependent modernization and makes them vulnerable/un-resistant to recolonization.

Crises and disasters are the subject of Želimir Kešetović, who says that they are not only first-rate news for the news media, but are also an unavoidable topic of fictional media, i.e. mass/popular culture. Namely, in addition to the physical consequences of disasters in objective reality, there is also a cultural dimension that is focused on the meanings and interpretations of these events. By studying the cultural dimensions of disasters, one gains insight into the significance they have for the individual and the community and how they are reflected in their behavior. The paper provides an overview of the most significant world research on the ways in which crises and disasters are depicted in film production, popular music, literature and fine art, as well as the authors' attempts to explain and understand the social context and purpose, i.e. how and why this is an important topic in cultural production.

Jelena Perić's paper takes us back in time and explores the impact of censorship on theatrical life in Serbia during the second half of the 20th century. By analyzing available testimonies, the author attempts to investigate to what extent theater was subordinated to the state and its interests, and to what extent it remained its own and followed the path of its own ideas. The play "When the Pumpkins Bloomed" has been for many years a benchmark for how far political theater in the SFRY could, or could not, go, and was therefore taken as an example, as well as the banned plays by Aleksandar Popović, with the intention of showing how prohibition and censorship function and how far-reaching their consequences are.

The research area Mina Matić and Milan Randjelović includes projects for the development of regional capacities in the field of technological entrepreneurship in the region of Southern and Eastern Serbia and the presentation of ecosystems of startups and technological development companies as indicators of the implementation of development strategies. Through ecosystem analysis, the benefits achieved through the introduction of innovations into business, as well as future development directions for the region of Southern and Eastern Serbia, were highlighted. Innovative technological companies and their needs were mapped, based on which plans are formed for achieving better business results and creating measures that would harmonize the needs of companies and the capacities of the region.

Prof. Dr. Srđan Milašinović
Editor in chief

Рајко Буквић¹

КВАНТИТАТИВНИ АСПЕКТ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА У СРБИЈИ 2012–2023: ЕФЕКТИВАН БРОЈ ПАРТИЈА И ФРАГМЕНТАЦИЈА ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА

Сажетак

Као важан сегмент политичког система и процес којим се реализује право народа да артикулише своју вољу као основу државне власти, избори и изборни систем предмет су константне пажње у политичкој науци. Један од њихових аспеката су и резултати избора, у чијим се анализама врло често користе различити статистички и други квантитативни методи. У раду је дата квантитативна анализа парламентарних избора у Србији одржаних 2012, 2014, 2016, 2020, 2022. и 2023. године. Разматрани су показатељи ефективног броја партија и фрагментације партијског система. Користићени су стандардни индекси, као што су ефективни број партија (индекс Лаксо-Тагепера), допунски индекс Тагепера, Молинаров индекс, индекс Данливи-Бучек и индекс Голосова, као показатељи ефективног броја партија, и Реј-Тејлоров индекс фракционализације, индекс хиперфракционализације и нормализовани индекс фракционализације, као показатељи фрагментације. Резултати анализе показали су релативно мали ефективан број партија (6,32; 3,53; 3,57; 2,41; 4,17 и 3,32 респективно), као и постојање партије која би се могла окарактерисати као доминантна. Због тога се и систем, и поред већег номиналног броја партија, па и ефективног броја партија, само условно може означити као мултипартијски, а заправо се приближава дво-и-по-партијском, то јест систему с доминантном партијом.

Кључне речи: *ефективан број партија, фрагментација партијског система, парламентарни избори, Србија.*

¹ Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд; Србија; Нижегородски инжењерско-економски универзитет, Књагињино, Русија, r.bukvic@mail.ru, ORCID 0000-0001-6744-3912

УВОД

Избори, као процес којим се у оквирима датог политичког система сваке земље реализује право народа да артикулише своју вољу као основу државне власти (*Универзална декларација о правима човека*, члан 21, став 3, 1948), једно су од централних места политичког живота сваког друштва. Према овој Декларацији, у истом члану, народна воља „мора да буде изражавана на повременим и слободним изборима, који ће да буду спровођени према општем и једнаком праву гласа, тајним гласањем или одговарајућим поступком који обезбеђује слободно гласање”. Да би се реализовала овако дефинисана народна воља, неопходно је не само успоставити одговарајући законски оквир и услове за њено реализовање, већ и обезбедити услове за критичко сагледавање изборног система и изборног процеса, као и за потребне измене и побољшања. Али, не само то. Увек треба имати у виду да остваривање народне воље зависи од великог броја фактора, од којих се не мали број налази ван онога што се обично подразумева под законодавним оквиром (тј. правним системом који регулише проблематику избора). Реч је о факторима као што су обичаји, традиција, менталитет народа и многи други, који су мање или више удаљени од самог политичког система.

Вишестраначки избори у Србији, на свим нивоима, током последњих неколико деценија постали су уобичајени, али и учестали, и практично више нису повезани с класичним и законски прописаним изборним циклусима (четири године). Та чињеница има, наравно, многобројне последице, како позитивне тако и негативне, о чему се у јавности доста полемише. Независно од тога, међутим, као пратећа појава појављује се и обиље емпиријског материјала који може служити за различита аналитичка сагледавања, уз њихово даље могуће коришћење за унапређивање и самог изборног процеса и целог изборног, то јест партијског система. Нажалост, како истичу Вучићевић и Јовановић (Vučićević i Jovanović, 2015: 88), и тај, као и други емпиријски материјал (при томе не само у Србији), ретко се користи за сагледавање и анализирање изборних правила, дакле изборног система, а далеко више у дневнополитичке сврхе.

У оквиру спровођених избора, и њихових резултата, вероватно највећу пажњу привлаче парламентарни избори, који су по природи ствари и најважнији, с обзиром на формалну расподелу моћи у оквиру политичког система, као и на чињеницу да у оквирима важећих закона и пратећих норми опредељују састав парламента као законодавног тела. Ова констатација, наравно, не занемарује проблеме фактичке природе, који се неретко показују другачијим у односу на формално прописани оквир.

У посматраним годинама (парламентарни) избори на републичком нивоу организовани су шест пута (2012, 2014, 2016, 2020, 2022. и 2023). На сваком од њих учествовало је по двадесетак изборних листа (тачније: 18, 19, 20, 21, 19 и 18), док је број стварних актера (политичких странака и покрета) био знатно већи.² Оволики број партија, тачније – коалиција, наравно, сам по себи не показује и степен мултипартизма, што је иначе један од циљева аналитичких разматрања изборног процеса, а што ће се видети и општим погледом на изборне резултате (табела 1), као и даљом анализом у тексту, али се у сваком случају не сме пренебрегнути. Сви наведени избори одржани су у оквирима истог, пропорционалног изборног система, с једном изборном јединицом, с расподелом мандата по Д’Онтовој формули (The D’Hondt method) и са затвореним блокираним изборним листама, дакле по изборном систему установљеном пред републичке парламентарне изборе децембра 2000. године (Vučićević i Jovanović, 2015: 99). Мање промене после 2000. године односиле су се на проблеме око расподеле мандата, и за наше следеће анализе које се односе на резултате гласања могле су имати у првом реду посредан утицај.

Наредни текст усмерен је на квантитативне аспекте поменутих парламентарних избора. Као основа послужили су њихови резултати, објављени у публикацијама статистичког завода (*Избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије: 17. децембар 2023. године, 2024; Статистички годишњак Републике Србије 2020, 2020; Статистички годишњак Републике Србије 2022, 2022*). Рад се неће бавити расподелом мандата у парламенту, иако би њихово укључивање у анализе свакако дало додатне налазе и омогућило нове закључке о природи партијског система.

ОПШТИ РАСПОРЕД ОСВОЈЕНИХ ГЛАСОВА И ЕФЕКТИВАН БРОЈ ПАРТИЈА

Општи поглед на резултате избора у посматраним годинама даје табела 1. Одмах се могу запазити одређена одступања у 2020. години у односу на остале, што је последица делимичног бојкота избора у тој години. На осталим изборима број и излазност бирача карактеришу само мање осцилације. Оно што најпре пада у очи је излазност, која се, изузев у 2020. када је била испод половине бирачког тела, кретала у распону од 53 до нешто испод

² Већ на првим од овде разматраних избора (2012) само две водеће листе (по броју освојених гласова) окупиле су 11 и 7 коалиционих партнера. Више о коалицијама на овим изборима видети у (Stojanović, 2013).

59%. Иако ће многи рећи да је то добар проценат, поткрепљујући ту констатацију на разне начине, аутор ових редова не сматра да је потребно делити такав ентузијазам. Како се, наиме, може остваривати нека народна воља о којој говори цитирана *Универзална декларација* ако готово половина бирача не користи своје бирачко право? Или још пре тога – како се уопште и може знати шта је народна воља? Иако изузетно важан, овај проблем неће бити предмет пажње у наредном тексту, који ће се бавити резултатима оствареним на основу гласања бирача који су своје бирачко право искористили.

Што се тиче тих резултата избора, у табели се види да се, осим поменуто 2020. године, истиче и 2012. у којој је водећа партија освојила тек нешто преко 25% гласова, док је на потоњим изборима тај проценат водеће партије константно био тек нешто испод 50%, а у 2020, услед поменутог бојкота, преко 63%.

Табела 1: Опити подаци о резултатима избора 2012–2023.

Година	Број партија (листа)	Број бирача/гласова							
		Укупно изашли	Излазност (%)	Гласали	Важећи	Најјача партија	Друга партија	Удео најјаче (v1) %	Удео друге (v2) %
1	2	3	4	5	6	7	8	9=7/6	10=8/6
2012.	18	3.912.904	57,80	3.910.312	3.739.317	940.659	863.294	25,16	23,09
2014.	19	3.592.375	53,09	3.590.717	3.476.716	1.736.920	484.607	49,96	13,94
2016.	20	3.778.923	56,07	3.775.821	3.667.915	1.823.147	413.770	49,71	11,28
2020.	21	3.221.908	48,93	3.218.763	3.100.608	1.953.998	334.333	63,02	10,78
2022.	19	3.810.559	58,60	3.806.050	3.693.328	1.635.101	435.274	44,27	11,79
2023.	18	3.820.746	58,77	3.815.007	3.710.978	1.783.701	249.916	48,07	6,73

Извор: Избори, публикације Републичког завода за статистику и Статистички годишњак Републике Србије, за одговарајуће године.

Велика надмоћност најјаче партије (изузев у 2012. години) није, наравно, довољан индикатор несразмера и диспропорција у освојеним гласовима у целини, без обзира на информативну вредност коју њен проценат освојених гласова има. Стога је у табели 2 приказана расподела освојених гласова партија које су учествовале на изборима, у облику који подвлачи управо ту диспропорционалност међу њима. Као граничне вредности у табели циљано су одабране: 1, 3 и 5, имајући у виду конкретне резултате из-

бора. Наиме, како се види, готово половина, па и више партија у свакој од изборних година (изузев 2014) освојила је мање од једног процента гласова, а поред тога још и знатан број њих није прешао тропроцентни ниво. Стандардни изборни цензус (5%) прешло је само 6 (у 2012), 4 (у 2014), 7 (у 2016), 2 (у 2020), односно 4 (у 2022. и 2023); дакле отприлике једна десетина, односно једна петина учесника изборног процеса (уз изузетке у 2012. и 2016. години). Све то, с једне стране, показује значајно „расипање” гласова, што се одражава на расподелу мандата у скупштини, а с друге стране упозорава да је фактички број учесника на изборима (далеко) мањи од номиналног.

Табела 2: *Распоред партија према проценту освојених гласова на изборима 2012–2023.*

Освојени проценат гласова	Број партија											
	2012.	%	2014.	%	2016.	%	2020.	%	2022.	%	2023.	%
Више од 5	6	33,3	4	21,1	7	35,0	2	9,5	4	21,1	4	22,2
Од 3 до 5	2	11,1	4	21,1	0	0	1	4,8	3	15,8	1	5,6
Од 1 до 3	2	11,1	4	21,1	1	5,0	9	42,9	4	21,1	4	22,2
Мање од 1	8	44,4	7	36,8	12	60,0	9	42,9	8	42,1	9	50,0

Извор: Избори, публикације Републичког завода за статистику и Статистички годишњак Републике Србије, за одговарајуће године.

Наш први циљ управо је и био одређивање тог фактичког броја учесника. Пошто се у политичкој науци као опште место сматра констатација да не постоји савршен показатељ ефективног броја партија, ми ћемо у наредном тексту одредити неколико таквих показатеља. Први међу њима користи се као стандардни показатељ већ готово пола века. То је индекс Лаксо-Тагепера (Laakso and Taagerera, 1979), познат као ефективан број партија (ENP). Он се одређује на следећи начин:

$$ENP = \frac{1}{\sum_{i=1}^N v_i^2} \quad (1)$$

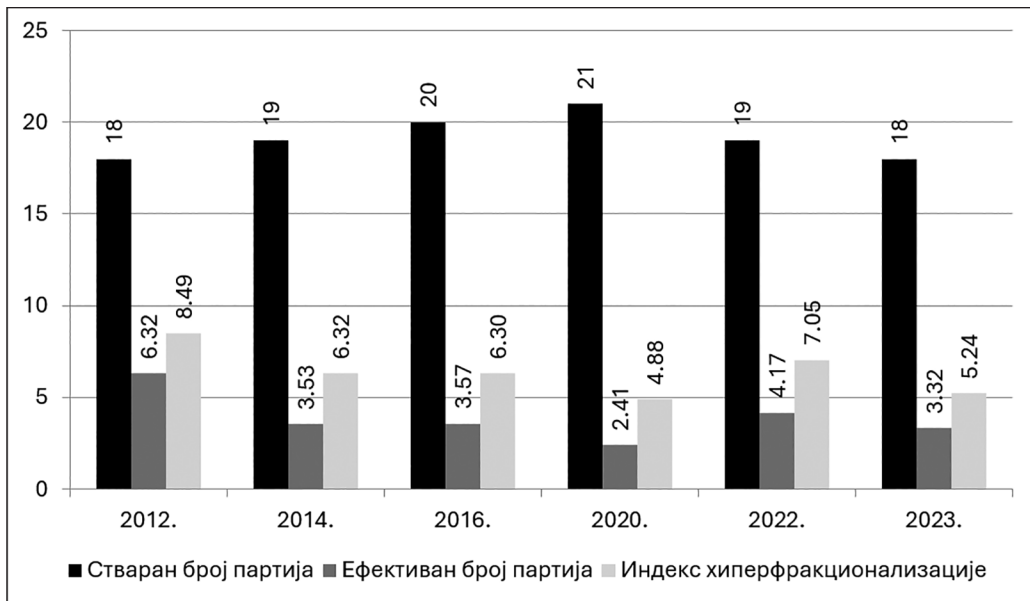
где је v_i проценат освојених гласова партије i , а N укупан број учесника (партија, односно изборних листа) на изборима. Као што се види, у именитељу израза (1) налази се показатељ познат економистима као Хиршман-Херфин-

далов индекс (Herfindahl-Hirschman index), тако да је (1) заправо његова реципрочна вредност и представља познати еквивалентни број (N_e). Иако се не може сматрати за савршен, показатељ (1) поседује низ позитивних карактеристика, због чега се неизоставно и користи већ толико дуго, готово пола века. Он показује интуитивно довољно убедљиве резултате, једноставан је и логичан. Ипак, како је већ одавно указано, он има и одређене недостатке, услед чега су и предложена његова одређена побољшања, односно други индекси. Један од основних његових недостатака је доста тешко разликовање система с доминирајућом партијом и двопартијског система, што ће се показати као веома актуелно управо у ситуацији с изборима у Србији које разматрамо у овом тексту.

Вредности показатеља ENP за предмет наше анализе дате су у табели 3, у првом реду. На графикону 1 приказане су његове вредности заједно с бројем партија које су на изборима учествовале, док ће трећа величина (индекс хиперфракционализације) бити објашњена даље у тексту. Као што се може видети, између кретања стварног и ефективног броја партија постоји прилично добро, али инверзно слагање: уз пораст стварног броја, дешава се по правилу смањење ефективног броја партија, и обрнуто. Наравно, низ података је мали (свега 6), да би се могла иоле поуздано утврдити нека правилност, али и наведено је вероватно индикативно. Најзад, графикон приказује и индекс хиперфракционализације (мултипартизма) I, који се може сматрати за неку врсту пандана индексу ENP; видети образац (7) даље у тексту.

У табели 3 приказана су још четири, такође често коришћена показатеља, који су конструисани да би се превазишле неке мане индекса ENP. И поред одређених недостатака, међутим, индекс ENP у анализама по правилу има предност, захваљујући пре свега лакој поимању онога што представља – број партија једнаке снаге (то јест, једнаког освојеног процента гласова) који опредељује коефицијент концентрације дат у именитељу израза (1).

Графикон 1. Стваран и ефективан број партија (ENP) и индекс хиперфракционализације (I) на парламентарним изборима у Србији 2012–2023.

Извор: Обрачунато на основу података у: *Избори*, публикације Републичког завода за статистику и *Статистички годишњак Републике Србије*, за одговарајуће године.

Један од главних циљева, али и проблема политичке науке, управо и јесте коришћење показатеља (1), или неких других, за класификовање партијских система. При томе, могућа су два принципијелна приступа: квалитативни и квантитативни, иако се у пракси и један и други сукобљавају с одређеним проблемима, тако да се као неминовност показује заправо извесно комбиновање њихових основних елемената. Многи ауторитети у политичкој науци, попут Мориса Дивержеа (Maurice Diverger), присталице су управо квантитативног приступа, који дакле барата с бројевима и њиховим односима, без обзира на тешкоће које он изазива, а међу којима је, пре свега, свођење мноштва разнообразних случајева на мањи број типова, најчешће три: једнопартијски, двопартијски и вишепартијски.³ И поред бројних покушаја превладавања једноставних подела, где се истиче Ђовани Сартори, који је у свом капиталном делу (Sartori, 1976 /2005/) предложио седмочлану кла-

³ Сложеност класификације партијских система добро илуструје чак и најједноставнији пример једнопартијности, као што то на примерима Јапана и Сингапура показује Голосов. Слично томе, и идентификација двопартијских система, чијим се класичним примером сматра Велика Британија, показује се по себи сложеном и бар донекле амбивалентном, јер не искључује постојање „трећих”, чији број уопште није занемарљив, као ни проценат гласова који оне освајају на изборима (Golosov, 2001: 163–164).

сификацију (политички систем с једном партијом, систем с партијом-хегемоном, систем с преовладавајућом партијом, двопартијски систем, системи ограниченог и крајњег плурализма и атомизовани систем), наведена једноставна трочлана подела и даље се може сматрати доминантном.

Табела 3: Показатељи ефективног броја партија на изборима 2012–2023.

Показатељ	Вредност показатеља					
	2012.	2014.	2016.	2020.	2022.	2023.
Ефективни број партија (Лаксо-Тагепера)	6,32	3,53	3,57	2,41	4,17	3,32
Допунски индекс Тагепера	4,33	2,00	2,01	1,59	2,26	2,08
Молинарув индекс (Хуан Молинарув)	5,19	1,42	1,42	1,10	1,76	1,77
Индекс Данливи-Бучек	5,33	2,77	2,79	2,00	3,21	2,70
Индекс Голосова	6,70	2,64	2,65	1,85	1,89	1,80

Извор: Обрачун аутора на основу података о резултатима избора Републичког завода за статистику

У основи трочлане класификације налази се ENP, са следећим граничним вредностима (Siaroff, 2003: 268–269): 1) мање од 2, 2) око 2, и 3) око 3 и више од 3. Према томе, партијски систем у Србији по резултатима свих овде анализираних избора изузев 2020. јасно би требало класификовати као мултипартијски, док би 2020. година могла да изазове извесне недоумице, као што је то, уосталом, био случај с изборима и у многим другим земљама и другим временима. Такве вредности индекса између два и три асоцирају на „дво-и-по-партијски систем”, појам који је увео Жан Блондел још пре више од пола века (Blondel, 1968: 185), а који се, међутим, односио на другачију ситуацију: две водеће партије освајају око 80% гласова, али без треће партије ниједна од њих не може да формира власт. У изворном Блонделовом раду такви су били партијски системи у Немачкој, Канади, Белгији и Ирској. Очигледно је да партијски систем у Србији, на основу резултата разматраних избора, није једноставно уврстити у неку од наведених класа.

Било је и других критика и покушаја разграничења у оквиру горње класификације, а разумевању једне од оваквих нејасних ситуација посебан допринос је дао и сам Тагепера (Taagerpera, 1999), један од аутора по ком је индекс ENP алтернативно и назван. Он је предложио допунски индекс:

$$N_{\infty} = \frac{1}{v_1} \quad (2)$$

као реципрочну вредност освојеног процента гласова најјаче партије, који би требало користити када је вредност ENP између 1 и 2, и то упоредо с индексом ENP. Очито је да ће овај допунски индекс бити мањи од 2 уколико је проценат освојених гласова најјаче партије већи од 50, дакле у случају када постоји доминантна партија. Управо је то био случај с разматраним изборима у 2020, када је најјача партија освојила 63% гласова, али је ENP (ефективни број партија) био 2,41. Међутим, треба приметити да и резултати избора у 2022. и 2023. изазивају сличну недоумицу: ефективни број партија био је тада 4,17, односно 3,32, а најјача партија освојила је тек нешто испод половине укупног броја гласова: 44,3% и 48,1%; можда још изразитија је била слика у 2014. и 2016, када је најјача партија освојила 49,96 и 49,71% гласова. Према Сарторију, у наведеним случајевима пре би се могло говорити о доминантном, а не о мултипартијском систему. Очигледно је, према овоме, да индекс ENP не даје праву слику, не само када је удео најјаче партије већи од половине, због чега је један од његових аутора и предложио допуну (Taagepera, 1999), већ и када је близу тог процента.

Најзад, у табели 3 су дате и вредности Молинарвог индекса (Molinar, 1991: 1384):

$$NM = 1 + N \frac{\sum_{i=1}^N v_i^2 - v_1^2}{\sum_{i=1}^N v_i^2} \quad (3)$$

који је, по интенцији аутора, требало да превлада главни недостатак индекса ENP – придавање великог значаја малим партијама, због чега Молинар очигледно много већи значај придаје водећој. Очигледно је у (3) да индекс Молинара даје најјачој партији удео у индексу (3) који је једнак јединици, без обзира на распоред осталих гласова међу другим партијама. Међутим, нешто компликованији обрачун и одсуство интуитивног поимања везе између индекса и стања партијског система ипак нису учинили овај индекс општеприхваћеним, као што то констатују Данливи и Бучек (Dunleavy and Boucek, 2003). Осим тога, као што је указао Лајпхарт (Lijphart, 1994: 69–70), према Тагепериној сугестији, Молинарво индекс је неподесан из још једног разлога: када у хипотетичком примеру две партије, подједнаке снаге, дакле с једнаким уделом у освојеним гласовима ($v_1 = 0,5$; $v_2 = 0,5$), дође до поделе друге од њих на две нове, такође међусобно подједнаке ($v_2 = 0,25$; $v_3 = 0,25$), вредност Молинарвог индекса се неће повећати, како се интуитивно очекује, већ ће се смањити (са 2 на 1,89).

Управо цитирани аутори, Данливи и Бучек, предложили су стога другачије одређен индекс (Dunleavy and Boucek, 2003: 303):

$$Nb = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^N v_i^2} + \frac{1}{v_1} \right) \times \frac{1}{2} \quad (4)$$

који заправо представља аритметичку средину показатеља ENP (тј. NLT) и реципрочне вредности удела најјаче партије $1/v_1$. Он има мање вредности од Лаксо-Тагепера индекса (ENP) и за нијансу је интуитивно прихватљивији од овог, посебно за велике вредности удела најјаче партије.

Најзад, Григориј Голосов предложио је другачији приступ конструирању индекса ефективног броја партија и дао његов општи образац, од којих се као најчешћи користи индекс следећег облика (Golosov, 2010; Golosov 2012):

$$NP = \sum_{i=1}^N \frac{s_i}{(s_i + s_1^2 - s_i^2)} \quad (5)$$

који је нешто сложенији за обрачунавање, али је усмерен на отклањање једног од недостатака индекса ENP који се испољава у случајевима доминирања једне партије. Као што се види у табели 3, индекс Голосова већи је од индекса ENP у 2012, када није било изражене надмоћи једне партије, али је мањи у свим осталим годинама у којима је ситуација обрнута – једна партија доминира по броју освојених гласова. Дакле, овај индекс не пренаглашава утицај великог броја стварних партија учесница на изборима, тј. оних партија које су по броју освојених гласова мање значајне, а неке заправо и занемарљиве.

ПАРТИЈСКА ФРАГМЕНТАЦИЈА

Други аспект анализе резултата избора односи се на политичку фрагментацију, под којом се подразумева најопштије речено неравномерност у подршци коју бирачи дају одређеним политичким партијама. И фрагментација се може изражавати на различите начине, при томе било као степен концентрације освојених гласова, било као варијација тих гласова, за шта се и у једном и у другом случају може користити већи број показатеља.

Као најједноставнији показатељ у овом смислу користи се индекс фракционализације (Rae and Taylor, 1970, Rae, 1968):

$$F = 1 - \sum_{i=1}^N v_i^2 \quad (6)$$

који, као што видимо, представља допуну (комплемент) економистима познатог Хиршман-Херфиндаловог индекса. С обзиром да потоњи има вредности између $1/N$ и 1 , и индекс фракционализације ће се кретати у распону од 0 до $(N-1)/N$. Минималну вредност индекс ће имати када све гласове узме

само једна партија ($v_1=1$), а максималну када су удели свих партија једнаки ($v_1=v_2=\dots=v_N=1/N$). Као што се види, овај индекс се обрачунава лако, и мада није нормализован, његове су вредности, нарочито у случају већег броја партија, доста лако разумљиве. Ипак, не сме се сметнути с ума позната чињеница да и он, као и Хиршман-Херфиндалов индекс, нема једнозначну информативност: видети (Smaragdov i Sidoreyko, 2015), што упозорава на опрезност у његовом коришћењу и тумачењу.

Поред индекса фракционализације, као индекс фрагментације партијског (политичког) система може се користити и индекс хиперфракционализације (Wildgen, 1971), или како се још назива – индекс мултипартизма (Kesselman, 1966):

$$I = \text{antilog}[-\sum_{i=1}^N v_i \ln(v_i)] \quad (7)$$

који достиже максималну вредност, као и индекс F, у случају када су гласови равномерно расподељени међу свим партијама, при чему је овде та максимална вредност једнака броју партија учесница на изборима (N). Индекс хиперфракционализације даје, у односу на индекс Лаксо-Тагепера, већи значај (тј. веће пондере) мањим партијама, због чега су и његове вредности више у односу на ENP, што ће се показати и у нашем случају.

Једноставност обрачуна и поимања чине индекс фракционализације прихватљивим и употребљивим, као што је то случај и с индексом ENP. Треба, међутим, запазити, као што смо већ истакли, да интервал у ком се крећу његове вредности није [0, 1], што је пожељно за коефицијенте овог, и не само овог типа. То га, наравно, може учинити неподесним у извесним случајевима, на пример за компаративне анализе, или пак за динамичка разматрања, када дође до промене броја партија учесница изборног процеса, а што се врло често дешава у многим земљама. Стога се чини оправданим предложити модификацију индекса фракционализације, као што је учињено (Bukvić, 2024); наиме, увести и користити нормализовани индекс фракционализације:

$$FN = 1 - \frac{1 - \frac{1}{N} - F}{1 - \frac{1}{N}} = \frac{NF}{N-1} \quad (8)$$

који постиже то жељено својство – размак његових могућих вредности је од 0 до 1: вредност 0 ће имати у случају минималне вредности индекса F (=0), дакле када су гласови равномерно распоређени на све партије, а максималну (=1) када су сви гласови дати само једној партији (тј. када је $F=1/N$).

Табела 4: Индекси фракционализације партија на изборима 2012–2023.

	Показатељ	Вредност показатеља					
		2012.	2014.	2016.	2020.	2022.	2023.
1	Индекс фракционализације (Реј-Тејлор)	0,84	0,72	0,72	0,59	0,76	0,70
2	Индекс хиперфракционализације (Вилдген)	8,49	6,32	6,30	4,88	7,05	5,24
3	Нормализовани индекс фракционализације	0,89	0,76	0,76	0,61	0,80	0,74

Извор: Обрачун аутора на основу података о резултатима избора Републичког завода за статистику.

Табела 4 даје вредности индекса фракционализације према резултатима избора у Србији у посматраним годинама. Као што се види, ове вредности су нешто веће код нормализованог индекса у односу на обични Реј-Тејлоров (Ray-Taylor index). Оба индекса су опадала до избора у 2022, а након снажног раста на тим изборима, забележила су мањи пад на изборима у наредној, 2023. години. С друге стране, индекс хиперфракционализације (мултипартизма), и поред значајних осцилација (видети и графикон 1), далеко је од броја партија учесница на изборима, као његовог теоријског максимума, а што је својеврсна потврда значајне концентрације освојених гласова, пре свега од стране најјаче партије. Потребно је подвући, наравно, да показатељи приказани у табели 4 нису међусобно упоредиви. Вилдгенов индекс (Wildgen index), наиме, представља специфични показатељ броја ефективних партија, због чега је и приказан на графикону 1, заједно с другим одговарајућим индексима, док друга два заправо представљају показатеље фрагментације у правом смислу. Али, као што је већ објашњено, ни они нису међусобно упоредиви, пошто је распон њихових могућих вредности различит. Према томе, сва три приказана показатеља имају своју сопствену информативност, и као такве их треба тумачити.

У наведеном смислу, пажњу привлачи кретање нормализованог индекса фракционализације, који управо може служити за динамичка сагледавања, као што је већ истакнуто. Максималну вредност он је имао у 2012, да би затим опадао закључно са 2020. годином. То потврђује повећање значаја водеће партије, односно повећање концентрације гласова по партијама. Међутим, његова вредност је у 2022. значајно повећана, тако да је после пада у 2023. тек нешто испод забележених вредности у 2014. и 2016. години. Из

тога следи да не постоји праволинијско кретање овог индекса (као уосталом ни оригиналног индекса фракционализације), а тиме ни партијске фрагментације у анализираном периоду. Ово су важни резултати наше анализе, и свакако заслужују одговарајућу пажњу и тумачење, за шта су потребна, наравно, и додатна сагледавања.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Избори у Србији, на свим нивоима, у последњих неколико година одржавају се потпуно ван уобичајених изборних циклуса. Не улазећи у разлоге, нити у различите аспекте последица ове чињенице, треба констатовати да се учесталим одржавањем избора аналитичарима пружа обиље материјала за различита сагледавања изборног процеса и његових резултата, укључујући и квантитативне анализе које у нашим условима заправо тек траже своје место у академским разматрањима.

У изложеном тексту управо је дата квантитативна анализа парламентарних избора у Србији одржаних у периоду 2012–2023. године, уз коришћење различитих показатеља који осветљавају резултате избора с различитих аспеката. Разматрани су ефективни број партија и фрагментација партијског система. Коришћени су стандардни показатељи, као што су ефективни број партија (индекс Лаксо-Тагепера, ENP), допунски индекс Тагепера (N_{∞}), Молинаров индекс (MN), индекс Данливи-Бучека и индекс Голосова, као показатељи ефективног броја партија, као и Реј-Тејлоров индекс фракционализације, индекс хиперфракционализације и нормализовани индекс фракционализације, као показатељи фрагментације партијског система. Резултати анализе показали су релативно мали ефективан број партија (6,32; 3,53; 3,57; 2,41; 4,17 и 3,32 респективно), али који би ипак сугерисао постојање мултипартијског система, као и, с друге стране, постојање партије која би се могла окарактерисати као доминантна, са у целини око 50% освојених гласова бирача (тачније 25,2%, 50,0%, 49,7%, 63,1%, 44,3% и 48,1%, респективно). Због тога се и систем, и поред већег броја партија, па и већег ефективног броја партија, само условно може означити као мултипартијски, а заправо се приближава дво-и-по-партијском, то јест систему с доминантном партијом. Разматрање природе доминантних партијских система, њиховог настанка и карактеристика, видети детаљније код Островерхова (Ostroverkhov, 2017a; 2017b), изван је нашег тренутног интересовања, али с друге стране – наше разматрање може да пружи значајан допринос овој актуелној и важној теми политичке науке.

Детаљнија и прецизнија карактеризација и класификација изборног и партијског система Србије захтевају додатна истраживања. За то би се могли користити и други методолошки приступи, какав је, рецимо, знатно сложенији поступак дат код Голосова (Golosov, 2012). Такође, таква класификација би морала да обухвати и друге аспекте изборног процеса, овде неистраживане, укључујући наравно и његову динамику, као и легислатуру, то јест диспропорционалност између резултата избора и расподеле мандата у парламенту. Наравно, као посебан истраживачки проблем поставља се и анализа избора на локалним нивоима, који поред свега наведеног имају и своје додатне специфичности и карактеристике.

Такође, било би интересантно и значајно поновити цео поступак на подацима избора пре 2012, односно обухватити цео период вишестраначја у савременој историји Србије. Између осталог, то би могло да послужи и за проверу (потврду) резултата до којих је, уз примену другачијих методолошких поступака, дошао Д. Павловић (Pavlović, 2020), а који се једним делом односе и на постојање једне доминантне партије. Ово питање остаје интригантно, без обзира на то што је изборни резултат победничке партије у 2020. години (иначе, тек нешто испод одговарајућег резултата најјаче партије у 1990, 1,95:2,32 милиона гласова) делимично резултат овде већ помињаног бојкота избора, тако да је на изборима 2022. и 2023. он био изразито лошији, и по апсолутном броју гласова, и по релативном уделу у укупном гласачком телу (видети табелу 1). Остаје тако, бар за сада, нејасан одговор на свакако важно питање које је у свом тексту поставио Павловић, наиме: да ли је након тридесет година вишестраначја и вишестраначких избора у Србији начињен пун круг, од доминације једне до доминације опет једне странке?

Rajko Bukvić¹

QUANTITATIVE ASPECT OF PARLIAMENTARY ELECTIONS IN SERBIA 2012–2023: EFFECTIVE NUMBER OF PARTIES AND FRAGMENTATION OF PARTY SYSTEM

Abstract

As an important segment of the political system and the process by which the people's right to articulate their will is realized as the basis of state power, elections and the electoral system are the subject of constant attention in political science. One of their aspects is the election results, in the analysis of which various statistical and other quantitative methods are very often used. The paper provides a quantitative analysis of the parliamentary elections in Serbia held in 2012, 2014, 2016, 2020, 2022 and 2023. The effective number of parties and the fragmentation of the party system are analyzed. Standard indicators were used, such as the effective number of parties (the Laakso-Taagepera index), the additional Taagepera index and the Molinar index, as indicators of the effective number of parties, and the Rae-Taylor fractionalization index, the hyperfractionalization index, and the normalized fractionalization index, as indicators of fragmentation. The results of the analysis showed a relatively small effective number of parties (6.32; 3.53; 3.57; 2.41, 4.17 and 3.32 respectively), as well as the existence of a party that could be characterized as dominant. That is why the system, despite the larger number of parties, and even the effective number of parties, can only conditionally be labeled as multipolar, while in fact it approaches a two-and-a-half-party system, that is, a system with a dominant party

Keywords: *effective number of parties, fractionalization of party system, parliamentary elections, Serbia.*

¹ Geographical Institute "Jovan Cvijić" SANU, Belgrade; Serbia; Nizhny Novgorod University of Engineering and Economics, Knyaginino, Russia, r.bukvic@mail.ru, ORCID 0000-0001-6744-391

INTRODUCTION

Elections, as a process by which, within the framework of the given political system of each country, the right of the people to articulate their will as the basis of state power is realized (*Univerzalna deklaracija o pravima čoveka*, Article 21, paragraph 3, 1948), are one of the central places in the political life of every society. According to this Declaration, in the same article, the will of the people “shall be expressed in periodic and free elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret ballot or by equivalent free voting procedures”. In order to realize the will of the people defined in this way, it is necessary not only to establish an appropriate legal framework and conditions for its realization, but also to provide conditions for a critical examination of the electoral system and the electoral process, as well as for the necessary changes and improvements. But, not only that. It should always be borne in mind that the realization of the people's will depends on a large number of factors, not a small number of which are outside what is usually understood by the legislative framework (i.e. the legal system that regulates the issue of elections). These are factors such as customs, traditions, the mentality of the people and many others, which are more or less distant from the political system itself.

Multi-party elections in Serbia, at all levels, have become common, but also frequent, over the past few decades, and are practically no longer connected to the classic and legally prescribed election cycles (four years). This fact, of course, has numerous consequences, both positive and negative, which is a subject of much public debate. Regardless of this, however, as an accompanying phenomenon, there is also an abundance of empirical material that can serve for various analytical observations, with their further possible use for improving both the electoral process itself and the entire electoral, i.e. party system. Unfortunately, as Vučićević and Jovanović point out (Vučićević and Jovanović, 2015: 88), this, as well as other empirical material (not only in Serbia), is rarely used for observing and analyzing electoral rules, i.e. the electoral system, and much more so for everyday political purposes.

Within the framework of the elections conducted and their results, the parliamentary elections probably attract the most attention; these elections are by their very nature the most important, given the formal distribution of power within the political system, as well as the fact that within the framework of applicable laws and accompanying norms they determine the composition of the parliament as a legislative body. This statement, of course, does not ignore the problems of a factual nature, which often turn out to be different from the formally prescribed framework.

In the observed years, (parliamentary) elections at the republican level were organized six times (2012, 2014, 2016, 2020, 2022 and 2023). About twenty electoral lists participated in each of them (more precisely: 18, 19, 20, 21, 19 and 18), while the number of actual actors (political parties and movements) was significantly higher.² This large number of parties, or more precisely – coalitions, of course, does not in itself indicate the degree of multipartyism, which is otherwise one of the goals of analytical considerations of the electoral process, and which will be seen from a general look at the election results (table 1), as well as from further analysis in the text, but in any case it should not be neglected. All of the above elections were held within the same, proportional electoral system, with one electoral district, with the distribution of mandates according to the D'Hondt formula and with closed blocked electoral lists, i.e. according to the electoral system established before the republican parliamentary elections of December 2000 (Vučićević and Jovanović, 2015: 99). Minor changes after 2000 related to problems with the distribution of mandates, and for our subsequent analyses related to the voting results, they could have had primarily an indirect impact.

The following text focuses on the quantitative aspects of the aforementioned parliamentary elections. The basis was their results, published in the publications of the Statistical Office (*Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije: 17. decembar 2023. godine, 2024; Statistički godišnjak Republike Srbije 2020. 2020; Statistički godišnjak Republike Srbije 2022, 2022*). The paper will not deal with the distribution of mandates in parliament, although their inclusion in the analyses would certainly provide additional findings and enable new conclusions about the nature of the party system.

GENERAL DISTRIBUTION OF VOTES WON AND EFFECTIVE NUMBER OF PARTIES

A general overview of the election results in the observed years is provided in Table 1. Certain deviations can be immediately observed in 2020 compared to the others, which is a consequence of the partial boycott of the elections in that year. In other elections, the number and turnout of voters are characterized by only minor oscillations. What is first noticeable is the turnout, which, with the exception of 2020, when it was below half of the electorate, ranged from 53 to slightly below

² Already in the first of the elections considered here (2012), only the two leading lists (by the number of votes won) gathered 11 and 7 coalition partners. For more on coalitions in these elections, see (Stojanović, 2013).

59%. Although many will say that this is a good percentage, substantiating this statement in various ways, the author of these lines does not believe that it is necessary to share such enthusiasm. Namely, how can a certain popular will, which the aforementioned *Universal Declaration* speaks of, be realized if almost half of the voters do not exercise their right to vote? Or even before that – how can one even know what the will of the people is? Although extremely important, this problem will not be the subject of attention in the following text, which will deal with the results achieved based on the votes of voters who exercised their right to vote.

Regarding these election results, the table shows that, in addition to the aforementioned 2020, 2012 also stands out, in which the leading party won just over 25% of the vote, while in subsequent elections that percentage of the leading party was consistently just under 50%, and in 2020, due to the aforementioned boycott, over 63%.

Table 1. General data on the results of the 2012–2023 elections.

Year	Number of parties (lists)	Number of voters/votes							
		Total number of voters	Turnout in the elections%	Voted	Valid	The strongest party	Second Party	Share of the strongest (v1) %	Share of the second (v2) %
1	2	3	4	5	6	7	8	9=7/6	10=8/6
2012	18	3,912,904	57.80	3,910,312	3,739,317	940,659	863,294	25.16	23.09
2014	19	3,592,375	53.09	3,590,717	3,476,716	1,736,920	484,607	49.96	13.94
2016	20	3,778,923	56.07	3,775,821	3,667,915	1,823,147	413,77	49.71	11.28
2020	21	3,221,908	48.93	3,218,763	3,100,608	1,953,998	334,333	63.02	10.78
2022	19	3,810,559	58.60	3,806,050	3,693,328	1,635,101	435,274	44.27	11.79
2023	18	3,820,746	58.77	3,815,007	3,710,978	1,783,701	249,916	48.07	6.73

Source: *Izbori*, publications of the Republic Statistical Office and *Statistički godišnjak Republike Srbije*, for the respective years.

The great superiority of the strongest party (except in 2012) is not, of course, a sufficient indicator of inequality and disproportion in the votes won as a whole, regardless of the informative value that its percentage of votes won has. Therefore, Table 2 shows the distribution of votes won by the parties that participated in the elections, in a form that emphasizes precisely this disproportionality among them. The following threshold values were purposefully selected in the table, taking into account the specific election results. Namely, as can be seen, almost half, and even more, of the parties in each of the election years (except in 2014) won less than one percent of the votes, and in addition, a significant number

of them did not exceed the three percent level. The standard electoral threshold (5%) was exceeded by only 6 (in 2012), 4 (in 2014), 7 (in 2016), 2 (in 2020), and 4 (in 2022 and 2023); that is, approximately one tenth, or one fifth, of the participants in the electoral process (with the exceptions of 2012 and 2016). All this, on the one hand, shows a significant “scattering” of votes, which is reflected in the distribution of mandates in the assembly, and on the other hand, warns that the actual number of participants in the elections is (far) smaller than the nominal one.

Table 2. *Distribution of parties by percentage of votes won in the 2012–2023 elections.*

Percentage of votes won	Number of parties											
	2012.	%	2014.	%	2016.	%	2020.	%	2022.	%	2023.	%
More than 5	6	33.3	4	21.1	7	35.0	2	9.5	4	21.1	4	22.2
From 3 to 5	2	11.1	4	21.1	0	0	1	4.8	3	15.8	1	5.6
From 1 to 3	2	11.1	4	21.1	1	5.0	9	42.9	4	21.1	4	22.2
Less than 1	8	44.4	7	36.8	12	60.0	9	42.9	8	42.1	9	50.0

Source: Izbori, publications of the Republic Statistical Office and *Statistički godišnjak Republike Srbije*, for the respective years.

Our first goal was to determine this actual number of participants. Since it is a common knowledge in political science that there is no perfect indicator of the effective number of parties, we will determine several such indicators in the following text. The first of these has been used as a standard indicator for almost half a century. It is the Laakso-Taagepera index (Laakso and Taagepera, 1979), known as the effective number of parties (ENP). It is determined as follows:

$$ENP = \frac{1}{\sum_{i=1}^N v_i^2} \tag{1}$$

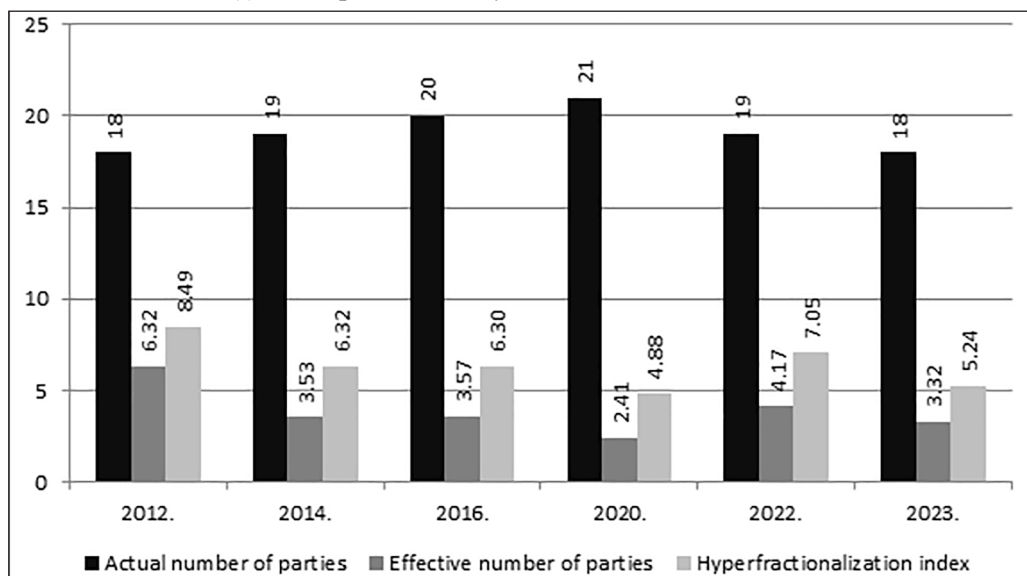
where v_i is the percentage of votes won by party i , and N is the total number of participants (parties, i.e. electoral lists) in the elections. As can be seen, the denominator of expression (1) contains an indicator known to economists as the Hirschman-Herfindahl index, so that (1) is actually its reciprocal and represents the well-known equivalent number (N_e). Although it cannot be considered perfect, indicator (1) has a number of positive characteristics, which is why it has been used for so long, almost half a century. It shows intuitively convincing results, is simple and logical. However, as has long been pointed out, it also has certain shortcomings, which is why certain improvements to it, i.e. other indices, have been proposed. One of its main shortcomings is the rather difficult distinction between a

dominant party system and a two-party system, which will prove to be very relevant in the situation with the elections in Serbia that we are considering in this text.

The values of the ENP indicator for the subject of our analysis are given in Table 3, in the first row. Chart 1 shows its values together with the number of parties that participated in the elections, while the third value (hyperfractionalization index) will be explained further in the text. As can be seen, there is a fairly good, but inverse, agreement between the movement of the actual and effective number of parties: with an increase in the actual number, as a rule, there is a decrease in the effective number of parties, and vice versa. Of course, the data set is small (only 6), so that any regularity could be determined with any degree of reliability, but the above is probably indicative. Finally, the chart also shows the hyperfractionalization (multipartism) index I , which can be considered a kind of counterpart to the ENP index; see form (7) below.

Table 3 shows four other, also frequently used indicators, which were constructed to overcome some of the shortcomings of the ENP index. Despite certain shortcomings, however, the ENP index generally has an advantage in analyses, thanks primarily to the easy understanding of what it represents – the number of parties of equal strength (that is, the same percentage of votes won) that determines the concentration coefficient given in the denominator of expression (1).

Chart 1. Actual and effective number of parties (ENP) and hyperfractionalization index (I) in the parliamentary elections in Serbia 2012–2023.

Source: Calculated based on data in: *Izbori*, publications of the Republic Statistical Office and *Statistički godišnjak Republike Srbije*, for the respective years.

One of the main goals, but also the problems of political science, is precisely the use of indicators (1), or some others, for classifying party systems. In doing so, two principal approaches are possible: qualitative and quantitative, although in practice both of them clash with certain problems, so that a certain combination of their basic elements actually proves to be inevitable. Many authorities in political science, such as Maurice Diverger, are supporters of precisely the quantitative approach, which therefore deals with numbers and their relationships, regardless of the difficulties it causes, among which, first of all, is the reduction of a multitude of diverse cases to a smaller number of types, most often three: one-party, two-party and multi-party.³ Despite numerous attempts to overcome simple divisions, notably Giovanni Sartori, who in his seminal work (Sartori, 1976 /2005/) proposed a seven-part classification (one-party political system, hegemonic party system, dominant party system, two-party system, limited and extreme pluralism systems, and atomized system), the aforementioned simple three-part division can still be considered dominant.

Table 3. *Indicators of the effective number of parties in the 2012–2023 elections.*

Indicator	Indicator value					
	2012.	2014.	2016.	2020.	2022.	2023.
Effective number of parties (Laakso-Taagepera)	6.32	3.53	3.57	2.41	4.17	3.32
Taagepera supplementary index	4.33	2.00	2.01	1.59	2.26	2.08
Molinar index (Juan Molinar)	5.19	1.42	1.42	1.10	1.76	1.77
Dunleavy-Boucek index	5.33	2.77	2.79	2.00	3.21	2,70
Golosov index	6.70	2.64	2.65	1.85	1.89	1.80

Source: Author's calculation based on election results data from the Republic Statistical Office.

The three-part classification is based on the ENP, with the following threshold values (Siaroff, 2003: 268–269): 1) less than 2, 2) around 2, and 3) around 3 and more than 3. Therefore, the party system in Serbia, based on the results of all elections analyzed here, except for 2020, should clearly be classified as multi-party, while 2020 could cause some doubts, as was, after all, the case with elections in many other countries and at other times. Such index values between two and three are associated with a “two-and-a-half-party system”, a term introduced

³ The complexity of the classification of party systems is well illustrated by even the simplest example of a single-party system, as Golosov shows in the examples of Japan and Singapore. Similarly, the identification of two-party systems, of which Great Britain is considered a classic example, proves to be complex and at least somewhat ambivalent, because it does not exclude the existence of “third parties”, whose number is not at all negligible, nor the percentage of votes they win in elections (Golosov, 2001: 163–164).

by Jean Blondel more than half a century ago (Blondel, 1968: 185), which, however, referred to a different situation: the two leading parties win about 80% of the votes, but without a third party, none of them can form a government. In Blondel's original work, such were the party systems in Germany, Canada, Belgium and Ireland. It is obvious that the party system in Serbia, based on the results of the elections under consideration, is not easy to classify into any of the above-mentioned classes.

There have been other criticisms and attempts at demarcation within the above classification, and a special contribution to the understanding of one of these unclear situations was made by Taagepera himself (Taagepera, 1999), one of the authors after whom the ENP index is alternatively named. He proposed a supplementary index:

$$N_{\infty} = \frac{1}{v_1} \quad (2)$$

as the reciprocal of the percentage of votes won by the strongest party, which should be used when the ENP value is between 1 and 2, and in parallel with the ENP index. It is obvious that this supplementary index will be less than 2 if the percentage of votes won by the strongest party is greater than 50, i.e. in the case when there is a dominant party. This was precisely the case with the 2020 elections under consideration, when the strongest party won 63% of the votes, but the ENP (effective number of parties) was 2.41. However, it should be noted that the results of the 2022 and 2023 elections also raise a similar dilemma: the effective number of parties was then 4.17 and 3.32, respectively, and the strongest party won just under half of the total number of votes: 44.3% and 48.1%. Perhaps the picture was even more pronounced in 2014 and 2016, when the strongest party won 49.96 and 49.71% of the votes. According to Sartori, in these cases one could speak of a dominant rather than a multi-party system. It is obvious, according to this, that the ENP index does not give the true picture, not only when the share of the strongest party is greater than half, which is why one of its authors proposed an amendment (Taagepera, 1999), but also when it is close to that percentage.

Finally, Table 3 also provides the values of the Molinar index (Molinar, 1991: 1384):

$$NM = 1 + N \frac{\sum_{i=1}^N v_i^2 - v_1^2}{\sum_{i=1}^N v_i^2} \quad (3)$$

which, according to the author's intention, should have overcome the main drawback of the ENP index – the high importance attached to small parties, which is why Molinar obviously attaches much greater importance to the leading one. It is obvious in (3) that the Molinar index gives the strongest party a share in index

(3) equal to one, regardless of the distribution of the remaining votes among other parties. However, the somewhat more complicated calculation and the lack of an intuitive understanding of the connection between the index and the state of the party system have not made this index generally accepted, as Dunleavy and Boucek (Dunleavy and Boucek, 2003) state. Furthermore, as Lijphart (Lijphart, 1994: 69–70) pointed out, according to Taguepera's suggestion, the Molinar index is inappropriate for another reason: when, in a hypothetical example of two parties of equal strength, i.e. with an equal share of votes ($v_1=0.5$; $v_2=0.5$), the second of them is divided into two new parties, also equal to each other ($v_2=0.25$; $v_3=0.25$), the value of the Molinar index will not increase, as one would intuitively expect, but will decrease (from 2 to 1.89).

The authors just cited, Dunleavy and Boucek, therefore proposed a differently defined index (Dunleavy and Boucek, 2003: 303):

$$Nb = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^N v_i^2} + \frac{1}{v_1} \right) \times \frac{1}{2} \quad (4)$$

which is actually the arithmetic mean of the ENP index (i.e. NLT) and the reciprocal of the strongest party share $1/v_1$. It has smaller values than the Laakso-Taagepera index (ENP) and is slightly more intuitively acceptable than the latter, especially for large values of the strongest party share.

Finally, G. Golosov proposed a different approach to constructing the effective number of parties index and gave its general form, of which the most commonly used is the index of the following form (Golosov, 2010; Golosov 2012):

$$NP = \sum_{i=1}^N \frac{s_i}{(s_i + s_1^2 - s_i^2)} \quad (5)$$

which is somewhat more complex to calculate, but is aimed at eliminating one of the shortcomings of the ENP index that manifests itself in cases of single-party dominance. As can be seen in Table 3, the Golosov index is higher than the ENP index in 2012, when there was no pronounced superiority of one party, but it is lower in all other years in which the situation is reversed – one party dominates in terms of the number of votes won. Therefore, this index does not overemphasize the influence of a large number of actual parties participating in the elections, i.e. those parties that are less significant in terms of the number of votes won, and some are actually negligible.

PARTY FRAGMENTATION

Another aspect of the analysis of election results refers to political fragmentation, which, in the most general sense, refers to the unevenness in the support that voters give to certain political parties. Fragmentation can also be expressed in different ways, either as the degree of concentration of votes won, or as the variation of those votes, for which in both cases a larger number of indicators can be used.

The simplest indicator in this sense is the fractionalization index (Rae and Taylor, 1970, Rae, 1968):

$$F = 1 - \sum_{i=1}^N v_i^2 \quad (6)$$

which, as we can see, is a complement to the Hirschman-Herfindahl index, well-known to economists. Since the latter has values between $1/N$ and 1 , the fractionalization index will also range from 0 to $(N-1)/N$. The index will have its minimum value when all the votes are taken by only one party ($v_1=1$), and its maximum value when the shares of all parties are equal ($v_1=v_2=\dots=v_N=1/N$). As can be seen, this index is easy to calculate, and although it is not normalized, its values, especially in the case of a larger number of parties, are quite easy to understand. However, we must not lose sight of the well-known fact that it, like the Hirschman-Herfindahl index, does not have unambiguous informativeness: see (Smaragdov and Sidoreyko, 2015), which warns of caution in its use and interpretation.

In addition to the fractionalization index, the hyperfractionalization index (Wildgen, 1971), or as it is also called – the multiparty index (Kesselman, 1966), can also be used as an index of fragmentation of the party (political) system:

$$I = \text{antilog}[-\sum_{i=1}^N v_i \ln(v_i)] \quad (7)$$

which reaches its maximum value, as does the F index, in the case when votes are evenly distributed among all parties, where this maximum value is equal to the number of parties participating in the elections (N). The hyperfractionalization index gives, compared to the Laakso-Taagepera index, greater importance (i.e. greater weights) to smaller parties, which is why its values are also higher compared to the ENP, which will be shown in our case.

The simplicity of calculation and understanding make the fractionalization index acceptable and usable, as is the case with the ENP index. It should be noted, however, as we have already pointed out, that the interval in which its values range is not $[0, 1]$, which is desirable for coefficients of this, and not only this type. This, of course, can make it unsuitable in certain cases, for example for comparative analyses, or for dynamic considerations, when the number of parties participating in the electoral process changes, which happens very often in many countries.

Therefore, it seems justified to propose a modification of the fractionalization index, as has been done (Bukvić, 2024); namely, to introduce and use a normalized fractionalization index:

$$FN = 1 - \frac{1 - \frac{1}{N} - F}{1 - \frac{1}{N}} = \frac{NF}{N-1} \quad (8)$$

which achieves this desired property – the range of its possible values is from 0 to 1: the value 0 will be in the case of the minimum value of the index $F (=0)$, i.e. when the votes are evenly distributed among all parties, and the maximum ($=1$) when all votes are given to only one party (i.e. when $F=1/N$).

Table 4: *Party fractionalization indices in the 2012–2023 elections.*

	Indicator	Indicator value					
		2012	2014	2016	2020	2022	2023
1	Fractionalization Index (Rae-Taylor)	0.84	0.72	0.72	0.59	0.76	0.70
2	Hyperfractionalization Index (Wildgen)	8.49	6.32	6.30	4.88	7.05	5.24
3	Normalized Fractionalization Index	0.89	0.76	0.76	0.61	0.80	0.74

Source: Author's calculation based on election results data from the Republic Statistical Office.

Table 4 provides the values of the fractionalization index according to the election results in Serbia in the observed years. As can be seen, these values are slightly higher for the normalized index compared to the ordinary Rae-Taylor index. Both indices declined until the 2022 elections, and after a strong growth in those elections, they recorded a smaller decline in the elections in the following year, 2023. On the other hand, the index of hyperfractionalization (multipartyism), despite significant oscillations (see also Chart 1), is far from the number of parties participating in the elections, as its theoretical maximum, which is a kind of confirmation of the significant concentration of votes won, primarily by the strongest party. It should be emphasized, of course, that the indicators shown in Table 4 are not comparable. The Wildgen index, namely, represents a specific indicator of the number of effective parties, which is why it is shown in Chart 1, along with other relevant indices, while the other two actually represent indicators of fragmentation in the true sense. But, as already explained, they are not comparable with each other either, since the range of their possible values is different. Therefore, all three indicators shown have their own informative value, and should be interpreted as such.

In this sense, attention is drawn to the movement of the normalized fractionalization index, which can serve precisely for dynamic observations, as already pointed out. It had its maximum value in 2012, and then declines from 2020 onwards. This confirms the increase in the importance of the leading party, i.e. the

increase in the concentration of votes by party. However, its value increased significantly in 2022, so that after the drop in 2023 it is only slightly below the values recorded in 2014 and 2016. It follows that there is no rectilinear movement of this index (or, for that matter, of the original fractionalization index), and thus no party fragmentation in the analyzed period. These are important results of our analysis, and they certainly deserve appropriate attention and interpretation, which, of course, requires additional observations.

INSTEAD OF CONCLUSION

Elections in Serbia, at all levels, have been held completely outside the usual election cycles in the last few years. Without going into the reasons or the various aspects of the consequences of this fact, it should be noted that the frequent holding of elections provides analysts with an abundance of material for various observations of the election process and its results, including quantitative analyses that, in our conditions, are actually just seeking their place in academic discussions.

The text presented provides a quantitative analysis of the parliamentary elections in Serbia held in the period 2012–2023, using various indicators that shed light on the election results from various aspects. The effective number of parties and the fragmentation of the party system are considered. Standard indicators were used, such as the effective number of parties (Laakso-Taagepera index, ENP), the supplementary Taagepera index (N_{∞}), the Molinar index (MN), the Dunleavy-Boucek index, and the Golosov index, as indicators of the effective number of parties, as well as the Rae-Taylor fractionalization index, the hyperfractionalization index, and the normalized fractionalization index, as indicators of the fragmentation of the party system. The results of the analysis showed a relatively small effective number of parties (6.32; 3.53; 3.57; 2.41; 4.17 and 3.32 respectively), but which would still suggest the existence of a multi-party system, as well as, on the other hand, the existence of a party that could be characterized as dominant, with a total of about 50% of the votes won (more precisely 25.2%, 50.0%, 49.7%, 63.1%, 44.3% and 48.1%, respectively). Therefore, the system, despite the larger number of parties, and even the larger effective number of parties, can only conditionally be described as multi-party, and in fact it is approaching a two-and-a-half-party system, that is, a system with a dominant party. A consideration of the nature of dominant party systems, their emergence and characteristics, see in more detail in Ostroverkhov (Ostroverkhov, 2017a; 2017b), is beyond our current interest, but on the other hand – our consideration can provide a significant contribution to this current and important topic of political science.

A more detailed and precise characterization and classification of the electoral and party system in Serbia requires additional research. Other methodological approaches could be used for this, such as, for example, the significantly more complex procedure given by Golosov (Golosov, 2012). Also, such a classification would have to include other aspects of the electoral process, not researched here, including of course its dynamics, as well as the legislature, that is, the disproportionality between the election results and the distribution of mandates in parliament. Of course, the analysis of elections at local levels is also posed as a separate research problem, which, in addition to all of the above, have their own additional specificities and characteristics.

It would also be interesting and significant to repeat the entire procedure on election data before 2012, i.e. to include the entire period of multi-party politics in the modern history of Serbia. Among other things, this could also serve to verify (confirm) the results obtained by D. Pavlović (Pavlović, 2020), using different methodological procedures, and which partly relate to the existence of a single dominant party. This question remains intriguing, regardless of the fact that the electoral result of the winning party in 2020 (otherwise, only slightly below the corresponding result of the strongest party in 1990, 1.95:2.32 million votes) is partly the result of the election boycott already mentioned here, so that in the 2022 and 2023 elections it was significantly worse, both in terms of the absolute number of votes and in terms of its relative share in the total electorate (see Table 1). Thus, at least for now, there remains an unclear answer to the certainly important question raised by Pavlović in his text, namely: After thirty years of multi-party politics and multi-party elections in Serbia, has a full circle been made, from the dominance of one party to the dominance of another?

REFERENCE LIST

Blondel, Jean. (1968). Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies, *Canadian Journal of Political Science*, 1(2), 180–203.

Bukvić, Rajko M. (2024). Efektivan broj partija i partijska fragmentacija na izborima u Srbiji 2020-2023, 51. *Simpozijum o operacionim istraživanjima SYM-OP-IS 2024*, Tara, 16–19. septembar 2024. (Zbornik radova u pripremi.)

Dunleavy, Patrick and Françoise Boucek. (2003). Constructing the Number of Parties, *Party Politics*, 9(3), 291–315.

Golosov, Grigorii Vasilevich. (2001). *Sravnitel'naya politologiya*, 3-e izd., Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Evropeiskogo universiteta v Sankt-Peterburge.

Golosov, Grigorii V. (2010). The Effective Number of Parties: A New Approach, *Party Politics*, 16(2), 171–192.

Golosov, Grigorii Vasilevich. (2012). Partiinye sistemy stran mira: regionalnoe i khronologicheskoe raspredelenie, modeli ustoichivosti, *Politicheskaya nauka*, (3), 71–104.

Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije: 17. decembar 2023. godine. (2024). Beograd: Republički zavod za statistiku.

Pavlović, Dušan (2020). Trideset godina višestranačkih izbora u Srbiji – pun krug, u: Milan Jovanović i Dušan Vučićević (ur.), *Koga, kako i zašto smo birali. Izbori u Srbiji 1990–2020. godine* (str. 1011–1023), Beograd: Institut za političke studije i Službeni glasnik.

Kesselman, Mark. (1966). French Local Politics: A Statistical Examination of Grass Roots Consensus, *The American Political Science Review*, 60(4), 963–973.

Laakso, Markku and Taagepera, Rein. (1979). Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe, *Comparative Political Studies*, 12(1), 3–27.

Lijphart, Arend. (1994). *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990*, Oxford: Oxford University Press.

Molinar, Juan. (1991) Counting the Number of Parties: An Alternative Index, *The American Political Science Review*, 85(4), 1383–1391.

Ostroverkhov, Alexander Alexandrovich. (2017a). V poiskakh teorii odnopartiinogo gospodstva: mirovoi opyt izucheniya sistem s dominantnoi partiei (I), *Politiya*, (3), 136–153.

Ostroverkhov, Alexander Alexandrovich. (2017b). V poiskakh teorii odnopartiinogo gospodstva: mirovoi opyt izucheniya sistem s dominantnoi partiei (II), *Politiya*, (4), 133–149.

Rae, Douglas. (1968). A Note on the Fractionalization of Some European Party Systems, *Comparative Political Studies*, 1(3), 413–418.

Rae, Douglas W. and Taylor, Michael. (1970). *The Analysis of Political Cleavages*, New Haven: Yale University Press.

Sartori, Giovanni. (1976). *Parties and party system: A framework for analysis*, Cambridge: Cambridge university press.

Siaroff, Alan. (2003). Two-and-a-Half-Party Systems and the Comparative Role of the 'Half', *Party Politics*, 9(3), 267–290.

Smaragdov, Igor Andreevich i Vera Nikolaevna Sidoreyko. (2015). Indeksy rynochnoi kontsentratsii: neodnoznachnaya informativnost, *Kontsept*, (9), 1–8.

Statistički godišnjak Republike Srbije, 2015. (2015). Beograd: Republički zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Republike Srbije, 2020. (2020). Beograd: Republički zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Republike Srbije, 2022. (2022). Beograd: Republički zavod za statistiku.

Stojanović, Boban. (2013). Koalicije i izbori u Srbiji 2012. godine, u: Milan Jovanović i Dušan Vučićević (prir.) *Izbori u Srbiji 2012. godine: (ne)očekivana promena*, Beograd: Institut za političke studije, 117–137.

Taagepera, Rein. (1999). Supplementing the effective number of parties, *Electoral Studies*, 18(4), 497–504.

Univerzalna deklaracija o pravima čoveka, usvojena i proklamovana od strane Generalne skupštine rezolucijom 217A(III) od 10. decembra 1948. godine. <https://www.lexilogos.com/declaration/serbe.htm> (Retrieved September 15, 2024).

Vučićević, Dušan i Milan Jovanović. (2015). Reforma izbornog sistema u Srbiji: prepreke i perspektive, *Srpska politička misao*, Posebno izdanje, 87–119.

Wildgen, John K. (1971) The Measurement of Hyperfractionalization, *Comparative Political Studies*, 4(2), 233–243.

Богдан Радичевић¹

УТИЦАЈ ОНЛАЈН ПОЛИТИЧКЕ (ДЕ)МОБИЛИЗАЦИЈЕ НА ПОНАШАЊЕ ГЛАСАЧА ТОКОМ КАМПАЊЕ БОЈКОТА ИЗБОРА

Сажетак

Насупрот великом броју студија о значају подстицања (мобилизације) гласача да изађу на изборе, мали је број оних које се баве феноменом подстицања гласача да бојкотују изборе (демобилизације). Услови за стицање нових сазнања о бојкоту као виду политичке борбе, односно као начину на који одређени политички и друштвени чиниоци показују незадовољство (углавном због лоших, по њима неповољних изборних услова), обликовали су се расписивањем избора у Србији 2020. године. Пандемија вируса КОВИД-19 је ограничила традиционалне облике политичке мобилизације и усмерила их ка друштвеним мрежама и дигиталним медијима. Главно истраживачко питање је било како је понашање испитаника на изборима (гласати, бојкотовати или апстинирати) повезано са степеном изложености позивима да се изађе на гласање (мобилизација), односно бојкотује (демобилизација). Поред тога, испитивана је и делотворност позива на изборно понашање у зависности од извора/пошљеоца поруке. Резултати су показали да позивање грађана да изађу на изборе од стране политичара и политичких партија (учесника у изборном процесу) и гласају није делотворно, али је делотворно уколико долази од стране познаника и блиских особа (пријатеља, породице, колега, итд). Са друге стране, позив на бојкот избора даје резултате не само када долази од стране познаника и блиских особа, већ и од политичких и друштвених чинилаца који се залажу за бојкот. Имплементација стечених сазнања може имати значајан утицај на обликовање предизборне кампање – усмерене на повећавање излазности бирача или на бојкот избора.

Кључне речи: *избори, изборна кампања, политичка мобилизација, бојкот, друштвене мреже.*

¹ Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, Србија; radicevic96@gmail.com
ORCID 0000-0003-1481-4227

УВОД

У класичним теоријама, политичка партиципација се дефинише као понашање усмерено ка утицају на избор политичких лидера или политичких одлука (Teorell, 2006). Међу различитим облицима партиципације, изборно понашање, иако једноставно и краткотрајно, обухвата највећи број грађана и има лако мерљиве последице. Јун 2020. године је омогућио широко истраживање управо овог вида политичке партиципације, имајући у виду да су тада одржани покрајински, локални, и парламентарни избори у Србији (EWB, 2020). У периоду који је претходио изборима, део опозиционих партија је покренуо кампању бојкота избора (EWB, 2020). На нивоу појединачног грађанина, бојкот избора може се посматрати као посебан облик политичке партиципације који има за циљ да изрази незадовољство политичким системом (Deth, 2014; Todosijević & Pavlović, 2020). Студије о изборима на којима значајан део политичких актера позива на бојкот су изузетно ретке, управо јер су опсежне кампање бојкота избора ретке. Политичке партије или коалиције које позивају на бојкот обично не остваре добре резултате на изборима, губе удео у репрезентацији и смањују свој политички утицај у будућности (Beaulieu, 2014). Управо тако су оцењене и укупне последице бојкота ових избора (Bursać & Vučićević, 2021).

Кључни аспект сваке изборне кампање је политичка мобилизација, односно емитовање подстицајних порука које имају за циљ да утичу на одлуку грађана о томе да ли и за кога да гласају (Green & Gerber, 2019). Значајно је што су избори 2020. године одржани током пандемије вируса КОВИД-19. Ова пандемија је пробудила комплексне политичке аспекте како на локалном, тако и на глобалном нивоу (Savić & Đorđević, 2020). Додатно, ова пандемија је ограничила традиционалне облике политичке мобилизације и усмерила их ка друштвеним мрежама и дигиталним медијима (Orlović, 2020). Ово је посебно важило за опозиционе актере који су током предизборних кампања већ годинама слабије заступљени у масовним медијима (Bursać & Vučićević, 2021), док су пандемијска ограничења практично онемогућила организовање митинга и других јавних скупова (Orlović, 2020). Овакав изборни контекст је пружио прилику за прецизније истраживање улоге дигиталних платформи у формирању бирачког понашања (Kulachai et al., 2023).

Ово истраживање настоји да усмери пажњу на два карактеристична недостатка постојеће литературе: мањак студија кампања бојкота, као и мањак фокуса на мобилизацију путем друштвених мрежа. Специфичност комуникације на друштвеним мрежама јесте управо њена мултимодалност (Manić, 2024). Ова студија има за циљ да опише ефекте дигиталне (де)мо-

билизације бирача у контексту избора у којем грађани бирају између три основне опције: гласати, бојкотовати, или апстинирати.

Бојкот избора

Бојкот избора је циљем усмерена политичка акција у којој појединци или групе намерно не учествују у изборима, како би изразили незадовољство или протест због перципираних недостатака изборног система. Бојкот често има за циљ да делегитимише изборни процес или да изрази неповерење у његову праведност (Beaulieu & Hyde, 2009). Политичке организације које промовишу бојкот избора често учешће на изборима сматрају подршком мањкавом систему (Beaulieu, 2014). Како би бојкот избора био политички ефективан, неопходно је да наиђе на подршку међународне заједнице, која онда може вршити (ин)директни притисак на режим да промени изборне услове (Jovanović, 2021). Упркос недостатку међународне подршке, различити аутори тумаче да је кампања бојкота била довољно потентна да пробуди забринутост код режимских политичких актера и подстакне их да ограниче медијску заступљеност кампање бојкота (Orlović, 2020) и убрзају законске промене које су спустиле цензусни праг и тиме отежале успешност бојкота (Bursać & Vučićević, 2021; Jovanović, 2021).

На нивоу појединца, одлука о бојкоту избора је другачија од просте одлуке о неизласку на изборе. Док грађани могу апстинирати на изборима због недостатка времена или незаинтересованости, они који бојкотују изборе раде то из политичких разлога (Milošević, 1999; Pavlović, 2017; Todosijević & Pavlović, 2020). Грађани који бојкотују изборе виде неучествовање као активан отпор, настојећи да смање излазност како би указали на недостатак кредибилности институција (Beaulieu, 2014). Грађани који одлуче да учествују на изборима могу сматрати да изборни процес нема суштинских проблема, или да је довољно кредибилан да пренесе њихову изборну вољу, упркос постојању неких проблема (Beaulieu, 2014). Имајући ово у виду, извесно је да у кампањама бојкота које предводе опозиционе партије, неки од подржавалаца ових партија могу и даље одлучити да гласају на изборима, док неки од подржавалаца режимских партија могу одлучити да ипак не гласају.

Политичка мобилизација

Једна од утицајнијих теорија политичке партиципације грађана, представљена од стране Вербе и сарадника (Brady et al., 2018; Verba et al., 1995), идентификује три кључна фактора која утичу на партиципацију грађана: ресурсе (време, новац, грађанске вештине), психолошку инвестираност (заинтересованост) и изложеност политичкој мобилизацији. Ова идеја је сажета од стране Бредија и сарадника у томе да „људи не гласају јер не могу, јер не желе, или јер их нико није позвао [да гласају]” (Brady et al., 1995: 271). Сваки од три фактора игра важну улогу у обликовању изборног понашања грађана.

У контексту ове теорије, политичка мобилизација је процес кроз који кандидати, партије, активисти, и друге организације позивају грађане на политичко ангажовање, било гласањем или другим начинима прикладним за ситуацију (Krueger, 2006). Мобилизација може обухватити разне облике, од директних позива на гласање до дељења политичких информација, догађаја, или позива на акцију. Мобилизацију спроводе и званични политички актери, али и пријатељи, рођаци, или познаници са којима је особа у комуникацији (McNair, 2011).

Изложеност политичкој мобилизацији, генерално, показује позитиван утицај на излазност бирача. Тако, рецимо, Гербер и сарадници (Gerber et al., 2008) показују да је друштвени притисак значајан извор мобилизације да се изађе на изборе, те да је вероватније да ће особа гласати на изборима уколико јој се најави да ће бити објављено да ли је гласала или није. Додатно, новија истраживања указују да директан контакт са представницима политичких партија може повећати вероватноћу да грађани одлуче да гласају (Enos & Fowler, 2018; Foos & John, 2018). Мета-анализа великог броја досадашњих студија (Mann & Haenschen, 2024) потврђује да мобилизација грађана има значајан утицај на изласност на изборе. Тако се мобилизација може посматрати као „окидач” за политичко понашање (Verba et al., 1995: 273), имајући у виду да појединци одлучују да не гласају на изборима, чак и када имају ресурсе и мотивацију, осим ако нису мобилисани, односно директно позвани да изађу на изборе (Kim & Khang, 2014).

Бојкот избора подразумева негласање из политичких разлога, што чини ово понашање *de facto* врстом политичке партиципације (Deth, 2014). Имајући то у виду, јасно је да позив на бојкот треба разумети као посебан вид политичке мобилизације, где се грађани позивају да своју политичку партиципацију остваре – неучествовањем.

Улога друштвених мрежа

Релативно брзо по настанку друштвених мрежа, истраживачи су утврдили да их људи масовно користе у сврхе политичке комуникације (Boulianne, 2009; Valenzuela, 2013), и до данас оне су остале један од најшире коришћених канала комуникације. Са око 5 милијарди корисника широм света (Dixon, 2024), велики број истраживача се фокусирао на испитивање политичких садржаја на друштвеним мрежама, као и повезаности између политичких активности онлајн и у стварном свету (Boulianne, 2018, 2019). Истраживачи се слажу да је политичко понашање на друштвеним мрежама корелирано са политичким понашањем у стварном животу (Boulianne, 2009, 2018; Skoric & Zhu, 2016).

Изложеност политичким информацијама (нпр. вестима) и ставовима (нпр. мишљењима аналитичара или неких пријатеља) може да има мобилизирајуће ефекте за кориснике друштвених мрежа, чак и када они нису у потпуности свесни тога (Kligler-Vilenchik et al., 2021). Разграната структура друштвених мрежа, упарена са тренутном комуникацијом, ствара плодно тле за брзо ширење политичких информација и ставова. У таквим ситуацијама, поруке из званичних извора и поруке пријатеља или познаника које особа прима су потпуно помешане, замагљујући линију између информације, мишљења, и става. Ова „мешавина” политичких порука може да буде изузетно ефективна, имајући у виду да долази до појединца кроз мрежу пријатеља којима верује (Brady et al., 2018; Xenos et al., 2014). Постојећа истраживања указују да постоји повезаност између изложености политичкој мобилизацији на друштвеним мрежама и политичке партиципације у стварном свету, иако је слабог интензитета (Boulianne, 2015, 2018, 2019). Имајући у виду колико је широк досег друштвених мрежа, и мали ефекти могу бити од значаја. Тако Бонд и сарадници (Bond et al., 2012) показују да порука која позива кориснике мреже Фејсбук (Facebook) да изађу на изборе има за последицу промену у излазности од око 0.2%, што може значити разлику од неколико десетина до неколико стотина хиљада гласова.

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Главни циљ овог истраживања јесте да прошири постојећа сазнања о односу између политичке (де)мобилизације и изборног понашања (Mann & Haenschen, 2024) на домен избора где део гласачког тела одлучује да бојкотије. Додатно, ово истраживање има за циљ да продуби разумевање тога

како је извор из којег долази политичка порука значајан за разумевање њеног ефекта. Тако, истраживање испитује да ли се разликују ефекти порука које долазе из званичних извора (политичке партије, политичари, јавне личности) и порука које долазе из друштвених извора (пријатељи, познаници).

Имајући у виду специфичан контекст избора, ово истраживање разликује три изборна понашања: гласање, бојкот (тј. негласање из политичких разлога), и апстиненцију (тј. негласање из неполитичких разлога). Ова студија се ослања на предизборну кампању да процени однос између изложености политичким порукама које позивају на гласање или бојкот на друштвеним мрежама и стварног изборног понашања. Политичка мобилизација у контексту овог истраживања обухвата два подпојма (Kligler-Vilenchik et al., 2021; Pavlović, 2017): мобилизирајуће поруке у ужем смислу (позиве да се на изборе изађе и/или гласа за неку политичку опцију) и демобилизирајуће поруке (позиве да се избори бојкотују).

Осим главног односа између изложености (де)мобилизирајућим порукама на друштвеним мрежама и изборног понашања, ово истраживање укључује и додатне контролне варијабле које могу утицати на однос. Тако је укључено интересовање за политку, које Бреди и сарадници (Brady et al., 2018) препознају као значајан предиктор политичке партиципације, због могућности да функционише као варијабла само-селекције. Наиме, особе са израженим интересовањем за политику могу бити склоније да примете и прочитају политички садржај. Додатно, особе могу имати различит ниво изложености политичком садржају на друштвеним мрежама (рецимо, неки испитаници активно прате рад одређених странака или политичара, а други не). Имајући то у виду, и варијабла изложености политичким порукама је укључена у студију. Коначно, постојећа истраживања показују да је намера о гласању (Lee et al., 2016) важна варијабла за разумевање изборног понашања, те је и она укључена у истраживање.

МЕТОДОЛОГИЈА

Поступак прикупљања података: Подаци су прикупљени узорковањем у две временске тачке, једном пре и једном непосредно након избора одржаних у Србији 21. јуна 2020. године. Прикупљање података је подељено у две тачке, како би се ограничио утицај предизборне кампање на контролне варијабле. У Т1 прикупљене су демографске варијабле за које је претходно утврђено да су повезане са изборним понашањем у Србији (Todosijević & Pavlović, 2020), као и контролне варијабле. Прикупљање података у првој временској тачки

(T1) је изведено између првог и осмог јуна 2020. Овај период је изабран како би се осигурало да су испитаници обавештени о изборима и већ активно разматрају кандидате, при чему још увек није достигнут сам врхунац предизборне кампање. Прикупљање података у другој временској тачки (T2) је изведено између двадесет другог јуна и петог јула 2020. У овој временској тачки су прикупљени извештаји испитаника о томе колико су били изложени мобилизирајућим и демобилизирајућим порукама током последње две недеље предизборне кампање (између T1 и избора). Прикупљањем мера изложености мобилизацији током ограниченог периода након избора осигурано је да су сви испитаници били изложени максималној количини политичких порука. Сви испитаници су дали информисани пристанак за учешће у студији и могли су да се повуку у сваком тренутку. Самостално генерисани кодови за идентификацију испитаника (Yurek et al., 2008) су коришћени да се споје одговори из две фазе, без прикупљања личних информација о испитаницима.

Испитаници (узорак): Ова студија користила је пригодни узорак учесника старости од 18 до 30 година, а регрутација је спроведена онлајн. Ограничење узраста повећава еколошку валидност студије, јер је ова група најактивнији корисник друштвених мрежа и најизложенија политичкој мобилизацији путем тих медија (Huang, 2022; Valkenburg et al., 2022). Укупно 192 испитаника је комплетирао студију. Приликом чишћења података уклоњена су 3 испитаника који су нетачно одговорили на једну од две ставке за проверу позорности. Додатно, 11 испитаника је уклоњено на основу анализа штрчака (eng. outlier) путем Махалонобисове дистанце, где се показало да њихови одговори иступају из интервала поверења од 95%. Након чишћења података, укупно 178 испитаника је укључено у главне анализе. У узорку су углавном биле заступљене жене (82%), са преосечним узрастом од 24 године ($M = 24,11$; $СД = 2,91$), средњег социоекономског статуса (пријављен на скали од 1 до 10; $M = 6,26$; $СД = 1,33$), и углавном из градова (94%). Већина испитаника су били високообразовани. Свега 3% је завршило само средњу школу, 52% су били студенти основних студија, 13% су завршили основне студије, 22% су били тренутно на студијама вишег степена, док је 11% дипломирао на студијама вишег степена. Већина испитаника (66%) је пријавила да користе друштвене мреже између 1 и 3 сата дневно; 14% испитаника је пријавила да их користе мање од једног сата дневно, док је 20% испитаника пријавило да их користи више од 3 сата дневно. Испитаници су као најчешће коришћене друштвене мреже истакли Инстаграм (Instagram; 40%) и Фејсбук (Facebook; 32%). Како је узорак био претежно хомоген по демографским варијаблама од интереса, одлучено је да оне не буду анализирани (Todosijević & Pavlović, 2020).

Инструменти: Изложеност (де)мобилизирајућим порукама мерена је путем упитника развијеног за потребе студије. Упитник се састојао од два скупа идентичних питања, једног који мери изложеност мобилизирајућим порукама, и другог који мери изложеност демобилизирајућим порукама. Сваки од скупова састојао се од 10 питања: 5 питања је испитивало изложеност порукама које долазе из званичних извора (политички актери, јавне личности); 4 питања односило се на поруке које долазе из друштвених извора (пријатељи, познаници); 1 питање је служило за проверу позорности испитаника. Испитаници су пружали одговоре користећи седмостепену скалу, која је описивала учесталост сусретања са сваком врстом порука, у распону од „ниједном” до „неколико пута дневно”. Укупно, упитник је показао добре перформансе, при чему су све скале и подскеле показале добру варијабилност и алфа поузданост изнад 0,70 (видети Табелу 1 за детаље; Tavakol & Dennick, 2011). Три контролне варијабле заинтересованости за политику, изложености политичком садржају и намере о изласку на изборе су прикупљене путем појединачних десетостепених скала.

Обрада података: Први корак анализе је подразумевао статистичку дескрипцију главних варијабли и њихових интеркорелација, као и оцену психометријских карактеристика упитника. Главне анализе се ослањају на логистичку регресију, како би моделовале изборно понашање испитаника (гласали, бојкотовали, апстинирали) у односу на њихову изложеност (де)мобилизирајућим порукама. Анализе прво мултиномијалном логистичком регресијом пореде разлике између оних који гласају и који бојкотују у односу на оне који апстинирају, а потом бинарном логистичком регресијом пореде разлике између гласача и оних који бојкотују. Логистичке регресије су коришћене у анализи с обзиром на то да њихови резултати нису осетљиви на одступање од нормалности варијабли од интереса (Hosmer et al., 2013). Мада су прелиминарне корелационе анализе указале да не постоји повезаност између контролних варијабли и мера изложености (де)мобилизацији, контролне варијабле су укључене у моделовање како би се испитали потенцијални су-пресорски ефекти.

РЕЗУЛТАТИ

Сва три изборна понашања су била заступљена у узорку: 22% (N = 40) испитаника је гласало, 39% (N = 69) испитаника је бојкотовало изборе, док је 39% (N = 69) испитаника апстинирало. Корелација између изложености мобилизирајућим и демобилизирајућим порукама (укупни скор) је била умерено

висока ($r = 0,70$; $p < 0,001$), док су интеркорелације између подскала порука које долазе из различитих извора биле умерене ($r = 0,53$ до $0,63$, $p < 0,001$). Корелације између контролних варијабли и мера изложености (де)мобилизирајућим порукама су близу нули и статистички незначајне ($r = -0,13$ до $0,13$). Табела 1 сумира кључне дескриптивне параметре за све варијабле од интереса за студију. Стандардизоване вредности скјуниса и куртозиса практично свих мера излазе из интервала поверења од 95% ($\pm 1,96$; Ghasemi & Zahediasl, 2012), указујући на то да дистрибуција одговора на варијаблама од интереса одступа од нормалности.

Табела 1. Дескриптивни статистички параметри варијабли

Варијабла	Фаза	Мин.	Макс.	М	СД	zСк	zКу	α
Заинтересованост	T1	1	10	6,48	2,62	-3,13	-1,97	-
Политички садржај	T1	1	10	7,31	2,77	-4,88	-0,84	-
Намера о гласању	T1	1	10	6,24	3,36	-1,79	-3,71	-
Мобилизација (ук.)	T2	9	52	2,97	8,7	7,35	4,57	0,81
- Друштвена	T2	5	27	9,34	4,77	8,85	6,25	0,79
- Званична	T2	4	28	11,63	5,16	5,92	1,94	0,7
Демобилизација (ук.)	T2	9	58	21,97	1,86	5,88	1,69	0,87
- Друштвена	T2	5	32	12,04	6,56	6,33	2,07	0,86
- Званична	T2	4	28	9,93	5,62	5,66	0,77	0,76

Како би се оценио однос између изложености (де)мобилизирајућим порукама и изборног понашања, спецификовано је неколико регресионих модела. Ови модели предвиђају понашање испитаника као критеријум (гласали, бојкотовали, апстинирали) на основу различитих група предиктора. Нулти модел укључује само интерцепт без иједног предиктора; једноставни модел укључује варијабле изложености мобилизирајућим и демобилизирајућим порукама (2 предиктора укупно); контролни модел на ове две варијабле додаје још и три контролне варијабле (интересовање, изложеност политичком садржају, намера о гласању; 5 предиктора укупно). Како не постоје директни статистички тестови подобности модела (Nosmer et al., 2013), оцена модела је извршена поређењем. У Табели 2 су приказани резултати моделовања на основу којих је могуће закључити да једноставни модел статистички значајно боље описује податке него нулти модел ($\chi^2(4) = 20,98$, $p < .001$), док се контролни модел није показао значајно бољим од једноставног

модела. Имајући ово у виду, одлучено је да се резултати једноставног модела интерпретирају. Важно је приметити да су pseudo-R² вредности свих тестираних модела релативно ниске (13-15%), што је у рангу онога што студије сличних тематика у просеку пријављују (Boulianne, 2015, 2018, 2019).

Табела 2. Тестови поређења модела за укупну изложеност (де)мобилизацији

Модел	Резидуали		Хи-квадрат тест				Goodness-of-fit			
	df	Дев-јанса	Тест	df	Likelihood ratio	p	Pseudo-R ²	Прецизност	Бољитак	p [бољитак]
Нулти	354	380,99					0	0.39		
Једноставни	350	360.01	Нулти	4	20,98	<0,001***	0,13	0,53	0,14	<0.001***
Контролни	344	355,12	Једноставни	6	4,89	0,56	0,15	0,53	+ <0,01	~1

Напомена: Pseudo-R² заснован на калкулацији предложеној од стране Нагелкеркеа (Nagelkerke), односно Крега и Ухлера (Cragg & Uhler). Бољитак се рачуна као повећање прецизности у односу на претходни модел; статистичка значајност бољитка је тестирана з-тестом (z-test).

Табела 3 сумира регресионе коефицијенте модела за разликовање група оних који су гласали на изборима и оних који су изборе бојкотовали. Резултати указују на то да изложеност мобилизирајућим, као ни демобилизирајућим порукама немају статистички значајан допринос у разликовању између оних који су апстинирали и оних који су гласали на изборима. Другим речима, не постоји разлика између оних који гласају на изборима и који изборе бојкотују по питању тога колико су били изложени (де)мобилизирајућим порукама на друштвеним мрежама.

Гледајући поређење између оних који бојкотују изборе и оних који апстинирају, може се приметити да постоји негативан значајан ефекат мобилизирајућих порука ($KSH = 0,94$; 95% ИП [0,88 – 0,99]) и позитиван значајан ефекат демобилизирајућих порука ($KSH = 1,10$; 95% ИП [1,04 – 1,15]). У практичном смислу, ово указује на то да су грађани који су више изложени позивима да се бојкотују избори и који су истовремено мање изложени позивима да се гласа на изборима, склонији томе да изборе бојкотују, него да апстинирају. Важно је приметити да је реч о разлици у перцепцији активности; и бојкот и апстиненција избора подразумевају негласање.

Табела 3. Регресиони пондери у оквиру једноставног модела

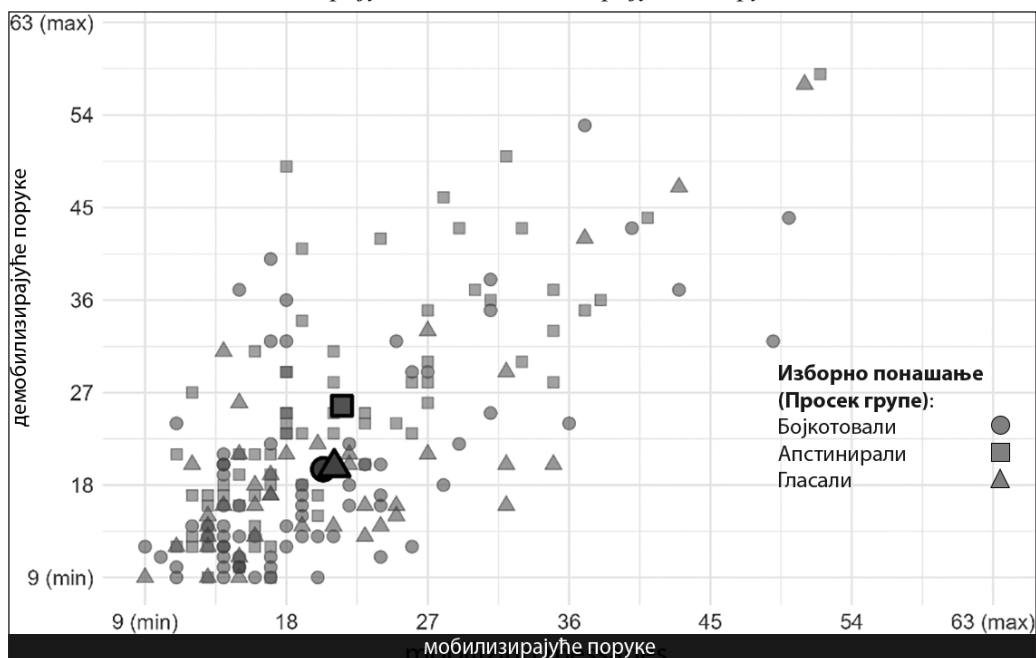
Група	Предиктор	КШ	Статистик	р	95% ИП	
					Доњи	Горњи
Гласали	(Интерцепт)	0,484	-1,35	0,177	0,169	1,388
	Мобилизирајуће	1,017	0,504	0,614	0,951	1,088
	Демобилизирајуће	0,991	-0,293	0,77	0,933	1,053
Бојкотовали	(Интерцепт)	0,501	-1,453	0,146	0,197	1,273
	Мобилизирајуће	0,936	-2,144	0,032*	0,882	0,994
	Демобилизирајуће	1,097	3,604	<0,001***	1,043	1,153

Напомена: Референта група = апстинирали; КШ – количник шанси; ИП – интервал поверења.

Додатно је потребно евалуирати разлике између оних који су гласали и оних који су бојкотовали; у ту сврху су коришћени додатни бинарни логистички модели. Једноставни модел се показао као статистички значајно бољи од нултог модела ($\chi^2(2) = 16,13$, $p < 0.001$, $R^2 \text{ Nagelkerke} = 0,19$, Прецизност = 0,70, Бољитак = +0,07, p [бољитак] = <.001). Контролни модел се није показао као значајно бољи од једноставног модела ($\chi^2(3) = 2,44$, $p = 0,49$, $R^2 \text{ Nagelkerke} = 0,21$, Прецизност = 0,69, Бољитак = -0,01, p [бољитак] = ~1), те је анализа заснована на коефицијентима једноставног модела. Резултати указују на то да су људи који су гласали били значајно више изложени мобилизирајућим порукама у односу на људе који су бојкотовали (КШ = 1,18; 95% ИП [1,03 – 1,21]). Истовремено, они који су гласали су били значајно мање изложени демобилизирајућим порукама него они који су бојкотовали (КШ = 0,88; 95% ИП [0,082 – 0,95]). Практично гледано, овај резултат указује да су и политичка мобилизација и политичка демобилизација важне за разумевање изборног понашања.

Слика 1 приказује графикон распршења изложености ка мобилизирајућим и демобилизирајућим порукама у односу на то како су појединци гласали. Графикон показује налазе претходно изведених анализа. На основу графикона могуће је видети да су испитаници који су гласали и они који су апстинирали практично преклопљени. Ово је повезано са налазом да ове две групе испитаника не показују статистички значајну разлику у изложености мобилизирајућим и демобилизирајућим порукама. Са друге стране, испитаници који су бојкотовали изборе показују значајне разлике у поређењу и са апстинентима и са гласачима. На основу спроведених анализа могуће је закључити да је већа изложеност позивима на бојкот на друштвеним мрежама, упарена са мањом изложеношћу позивима да се гласа повезана са вероватним бојкотовањем избора.

Слика 1. Однос између изборног понашања и изложености мобилизирајућим и демобилизирајућим порукама

Други циљ овог истраживања јесте процена значаја различитих извора (де)мобилизације за изборне одлуке које грађани доносе. Како би се ово проверило, коришћен је посебан скуп мултиномијалних логистичких модела. У овим моделима, критеријумска варијабла је поново изборно понашање, док се предикторске варијабле разликују. Нулти модел укључује само интерцепт (без предиктора); модел „извори” укључује укупно четири предиктора, два која описују изложеност мобилизирајућим порукама (званични и друштвени извори) и два која описују изложеност демобилизирајућим порукама (званични и друштвени извори); контролни модел садржи све наведене предикторе и додаје још три контролне варијабле (интересовање, политички садржај, намера о гласању; 7 предиктора укупно). Поређење модела је представљено у Табели 4. Резултати указују да модел „извори” показује статистички значајно боље параметре него нулти модел, док контролни модел не представља статистички значајно унапређење у односу на модел „извори”. Имајући ове резултате у виду, даље анализе се ослањају на модел „извори”.

**Табела 4. Тестови поређења модела изложеност
(де)мобилизацији из различитих извора**

Модел	Резидуали		Хи-квадрат тест				Goodness-of-fit			
	df	Девии-јанса	Тест	df	Likelihood ratio	p	Pseudo-R ²	Прецизност	Бољитак	p [бољитак]
Нулти	354	380,99					0	0.39		
Извори	346	350,95	Нулти	8	30,04	<0,001***	0,18	0,54	0.16	<0,001***
Конт-ролни	340	344,77	Извори	6	6,18	0,4	0,21	0,55	0.01	~1

Напомена: Pseudo-R² заснован на калкулацији предложеној од стране Нагелкеркеа (Nagelkerke), односно Крега и Ухлера (Cragg & Uhler). Бољитак се рачуна као повећање прецизности у односу на претходни модел; статистичка значајност бољитка је тестирана з-тестом (z-test).

Регресиони пондери модела „извори” су приказани у Табели 5. У складу са претходним резултатима, не постоји разлика између изложености мобилизирајућим или демобилизирајућим порукама код гласача и оних који су апстинирали од избора. Практично, и модел „извори” и једноставни модел потврђују да у контексту ове студије ни мобилизација ни демобилизација грађана нису поуздани начини „претварања” апстинената у гласаче.

Резултати су унеколико комплекснији за однос између апстинената и оних који су бојкотовали изборе. Испитаници који су бојкотовали изборе су у просеку мање били изложени мобилизирајућим порукама из друштвених извора ($KШ = 0,84$; 95% ИП [0,75 – 0,94]), док су статистички гледано били подједнако изложени мобилизирајућим порукама из званичних извора колико и апстиненти. Са друге стране, они који су бојкотовали изборе били су значајно више изложени демобилизирајућим порукама из званичних извора од оних који су апстинирали ($KШ = 1.13$; 95% ИП [1,02 – 1,24]). Није било статистички значајних разлика у изложености демобилизирајућим порукама из друштвених извора између оних који су бојкотовали и оних који су гласали. Укратко, ови резултати указују на то да су грађани који пријављују да нису гласали јер су бојкотовали, а не јер су апстинирали, истовремено више изложени званичним позивима да бојкотују изборе и мање се сусрећу са позивима пријатеља или познаника да на изборима гласају.

Табела 5. Регресиони пондери у оквиру модела „извори”

Група	Предиктор	КШ	Статистик	р	95% ИП	
					Доњи	Горњи
Гласали	(Интерцепт)	0,454	-1,465	0,143	0,158	1,306
	М – Друштвени	0,987	-0,21	0,834	0,877	1,111
	М – Званични	1,05	0,829	0,407	0,936	1,177
	Д – Друштвени	0,984	-0,313	0,754	0,891	1,087
	Д – Званични	1,001	0,011	0,991	0,898	1,115
Бојкотовали	(Интерцепт)	0,451	-1,621	0,105	0,172	1,181
	М – Друштвени	0,84	-3,023	0,002***	0,751	0,941
	М – Званични	1,032	0,596	0,551	0,931	1,143
	Д – Друштвени	1,071	1,638	0,101	0,987	1,164
	Д – Званични	1,127	2,456	0,014*	1,024	1,24

Напомена: Референта група = апстинирали; КШ – количник шанси; ИП – интервал поверења.; М – мобилизирајуће поруке; Д – демобилизирајуће поруке.

Како би се упоредиле разлике између гласача и оних који су бојкотовали, коришћен је додатни скуп бинарних логистичких модела. Праћењем раније описане логике грађења модела, закључено је да је модел „извори” најбољи кандидат за опис података. Овај модел се показао као значајно бољи од нултог модела ($\chi^2(4) = 20,27$, $p < 0,001$, $R^2 \text{ Nagelkerke} = 0,23$; Прецизност = 0,70, Бољитак = +0,07, p [бољитак] = 0,06), при чему се модел са додатним контролним варијаблама није показао као бољи од овог модела ($\chi^2(3) = 4,03$, $p = 0,26$, $R^2 \text{ Nagelkerke} = 0,27$; Прецизност = 0,71, Бољитак = -0,01, p [бољитак] ~ 1). Резултати у овом моделу указују на то да су гласачи у односу на оне који бојкотују изложени већем степену мобилизације из друштвених извора (КШ = 1,23; 95% ИП [1,06 – 1,42]). Изложеност мобилизацији из званичних извора није се показала као значајан предиктор. Са друге стране, гласачи су били значајно мање изложени демобилизацији и из званичних (КШ = 0,85; 95% ИП [0,75 – 0,96]) и из друштвених извора (КШ = 0,89; 95% ИП [0,80 – 0,997]). Укратко, резултати показују да су главне разлике између грађана који бојкотују изборе и оних који на њима гласају то да ли су изложени било којој врсти позива на бојкот (било од пријатеља, било од партија), као и да ли су изложени позивима да гласају од стране пријатеља. Позиви да се гласа од стране политичких партија нису ефективни у повећавању излазности на изборе.

ДИСКУСИЈА

Гледајући односе између три групе изборних понашања, могуће је приметити неколико правилности. прво, ова студије није нашла статистички значајне разлике између гласача и апстинената по питању њихове изложениности (де)мобилизирајућим порукама. Разлике између апстинената и оних који бојкотују јесу значајне, где су они који бојкотују у просеку више изложени позивима да се бојкотује и мање изложени позивима да се гласа него апстиненти. Слична је ситуација и са разликама између гласача и оних који бојкотују: грађани који су бојкотовали били су изложени већем броју позива да се бојкотује и мањем броју позива да се гласа него они који су гласали.

Овај склоп резултата се делимично поклапа са постојећим налазима о томе да мобилизација грађана има стварне последице на њихово изборно понашање (Mann & Haenschen, 2024). Занимљиво је да су се поруке које позивају да се гласа или бојкотује показале као значајни предиктори бојкота избора, али не и гласања на изборима. Могуће је да је овај резултат делом последица специфичности изборног контекста у Србији, где значајан део грађана има утисак да је исход избора извештан и пре него што су гласачки листићи избројани (Jovanović, 2021). У ситуацији појачане политичке апатије услед разочараности у систем (Bursać & Vučićević, 2021; Milošević, 1999), није смислено очекивати да мотивациони фактори играју велику улогу. Уколико грађани сматрају да њихов глас нема значајне последице, јасно је да просто позивање да се гласа такође не може бити ефективно. Наместо тога, кампање које желе да мотивишу гласаче да изађу на изборе би требало да понуде увид грађанима зашто је њихов глас важан и какве последице њихова одлука да (не) гласају може имати. Мада је допринос индивидуалног гласача мали на општим изборима, на локалним (општинским) могуће је прецизније комуницирати допринос који сваки грађанин може да има (Brady et al., 2018).

Фокусирајући се на резултате о значају различитих извора политичких порука, јасно је да нису сви подједнако битни. Тако позиви да се бојкотује који долазе од политичких партија или јавних личности играју важну улогу у повећавању вероватноће бојкота. Са друге стране, позиви политичких партија или јавних личности да се на изборима гласа нису се показали значајним ни у једној анализи. Позиви да се на изборима гласа који долазе од пријатеља или познаника јесу значајни и могу мотивисати особу да гласа. Позиви на бојкот из тих извора такође могу бити ефективна мотивација особи да на изборима не гласа.

У контекстима где грађани не верују у политички систем, једина порука коју су спремни да чују од политичара јесте управо да систем није поуздан, те

да изборе треба бојкотовати. Овакав налаз сугерише да уколико се значајан део опозиције одлучи на бојкот, стратегија ових политичких актера треба да се ослања на што шире промовисање бојкота. Делује да је потентност кампање бојкота препозната рано у предизборном процесу, те су режимске политичке опције предузеле кораке да се успех бојкота ограничи смањивањем медијске изложености (Bursać & Vučićević, 2021) и снижавањем цензусног прага (Perišić & Kalićanin, 2023). Са друге стране, позиви који долазе од пријатеља и познаника значајни су и када позивају на бојкот и када позивају на гласање. Ово сугерише да су, упркос подривеном поверењу у политички систем, друштвено и интерперсонално поверење очувани. Тако су грађани спремни да размотре политичке ставове и политичке позиве који долазе од других особа, чак и онда када нису спремни да размотре такве поруке које долазе од политичара.

Важно је и препознати да на понашање бирача није утицала само изложеност једној или другој врсти порука, већ и спрега између веће изложености једној врсти порука и мање изложености другој врсти порука. Ово указује на могући значај критичког промишљања о кредибилитету порука за њихов утицај на понашање. У предизборним кампањама, где различити актери покушавају да утичу на одлуку бирача, грађани који су изложени порукама из више различитих извора могу развити префињеније критичко проматрање порука, те самим тим бити мање подложни њиховом утицају. Без контратега изложености порукама различитих (чак и опречних) садржаја, грађани су склонији да поверују у оно што политички актери тврде.

У политичким системима где се јављају масовне кампање бојкота, просто позивање грађана да изађу на изборе често није ефективно. Делотворнији приступ мотивисању грађана да гласају може бити ослањање на друштвени круг појединца, односно на то да ће се политичка порука пренети „од уста до уста”. Са друге стране, позивање на бојкот може бити делотворно, вероватно јер грађани у порукама политичких актера налазе потврде својих ставова да изборном систему не треба веровати.

ЗАКЉУЧАК

Ова студија представља значајан допринос разумевању кампања и утицаја на изборно понашање грађана у ситуацијама у којима део политичких актера одлучи да бојкотује изборе. Резултати указују да кампања бојкота путем друштвених медија може да буде делотворна, и да су грађани склонији бојкоту што је већи број порука које их позивају да бојкотују изборе. Када је реч о позивима на бојкот, и поруке упућене од стране политичких или јавних

личности и поруке упућене од стране пријатеља и познаника постижу сличне резултате. Са друге стране, резултати указују да позиви на гласање које упућују политичке и јавне фигуре нису делотворни, те да људи који одлучују да гласају то чине углавном јер на то позивају њихови пријатељи или познаници, а не политичари. Овакви резултати указују да грађани, чак и када изгубе поверење у шири политички систем, задржавају поверење у политичку комуникацију од блиских других.

Ово истраживање има неколико важних ограничења, чије превазилажење отвара простор за будућа истраживања у овом пољу. Прво, ово истраживање се ослања на узорак претежно младих и високообразованих испитаника који није репрезентативан за целокупно бирачко тело Србије. Прикупљањем разноврснијег и већег узорка, будући истраживачи би могли да тестирају и продубе постојеће налазе. Друго важно ограничење овог истраживања је што се бави само (де)мобилизирајућим порукама, не узимајући у обзир општу медијску климу и политички дискурс. Будућа истраживања би могла да продубе разумевање политичке (де)мобилизације експлицитним мерењем и статистичким моделовањем ових аспеката предизборне кампање.

Иако налази ове студије сугеришу да је грађане могуће подстаћи да бојкотују изборе, остаје отворено питање колико је бојкот успешна политичка стратегија. Од увођења вишепартијског система 1990. године, неколико пута су опозиционе политичке опције покушале масовни бојкот избора. Уз међународну подршку бојкота (1992, 1997) или без ње (2020), политичке последице ових кампања нису оставиле значајан или дуготрајан траг у политичком животу Србије. Мада кампање бојкота настају у тренуцима дубоког незадовољства политичким системом и широког неповерења у изборе, оне се до сада нису показале као ефективан начин промене тог система. Ако ишта, кампање бојкота смањују разноликост представника власти, продубљујући неповерење грађана који су бојкотовали према укупном систему. Овакво неповерење, чини се, дугорочно води у политичку апатију пре него у већу ангажованост потребну за успостављање промена и изградњу поверења. Кампања бојкота делује као „јефтина” политичка стратегија која не захтева политичку оригиналност или стваран друштвени капитал неопходан за спровођење промена. Сразмерно уложеном, бојкот избора мало и нуди заузврат, како политичарима, тако и грађанима.

*Bogdan Radičević*¹

THE INFLUENCE OF ONLINE POLITICAL (DE)MOBILIZATION ON VOTER BEHAVIOR DURING AN ELECTION BOYCOTT CAMPAIGN

Abstract

Despite numerous studies on voter mobilization, few studies have explored voter demobilization, or campaigns aimed to encourage election boycotts. Election campaigns in Serbia in 2020 created favourable conditions to study boycotting as a political strategy employed by actors dissatisfied with unfavourable electoral conditions. The COVID-19 pandemic limited opportunities for traditional mobilization efforts and further shifted campaigns' focus to social networks and digital media. This research examined how respondents' election behaviour (voted, boycotted, or abstained) related to their exposure to calls to vote (mobilization) or to boycott (demobilization) the elections via social media platforms. It also analysed the effectiveness of these calls based on their source. Results revealed that calls to vote from politicians and political parties were ineffective, but those from acquaintances and close individuals, such as friends or family, were successful. Conversely, calls to boycott were effective both when made by acquaintances and when made by political or public figures advocating boycotts. Implementation of this study's insights can have significant implications for designing election campaigns, whether the goal is to increase turnout or encourage electoral boycotts.

Key words: *elections, election campaign, political mobilization, boycott, social media.*

¹ Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade, Serbia; radicevic96@gmail.com
ORCID 0000-0003-1481-4227

INTRODUCTION

In classical theories, political participation is defined as behavior aimed at influencing the selection of political leaders or political decisions (Teorell, 2006). Among various forms of participation, electoral behavior, though simple and short-lived, involves the largest number of citizens and has readily measurable consequences. June 2020 provided a broad opportunity to study this particular form of political participation, considering that provincial, local, and parliamentary elections were held in Serbia at that time (EWB, 2020). In the period leading up to the elections, a segment of opposition parties initiated an election boycott campaign (EWB, 2020). At the individual citizen level, an election boycott can be viewed as a specific form of political participation aimed at expressing dissatisfaction with the political system (Deth, 2014; Todosijević & Pavlović, 2020). Studies on elections where a significant portion of political actors call for a boycott are extremely rare, primarily because extensive boycott campaigns are infrequent. Political parties or coalitions that call for a boycott typically do not achieve good results in the elections, lose representation, and diminish their future political influence (Beaulieu, 2014). These were precisely the overall consequences assessed for the boycott of these elections (Bursać & Vučićević, 2021).

A crucial aspect of any election campaign is political mobilization, which involves delivering persuasive messages aimed at influencing citizens' decisions on whether and for whom to vote (Green & Gerber, 2019). Notably, the 2020 elections were held during the COVID-19 pandemic, which stirred complex political dynamics both locally and globally (Savić & Đorđević, 2020). Additionally, the pandemic limited traditional forms of political mobilization, redirecting them toward social networks and digital media (Orlović, 2020). This shift was especially significant for opposition actors, who had already been underrepresented in mainstream media for years (Bursać & Vučićević, 2021), while pandemic restrictions effectively prevented rallies and other public gatherings (Orlović, 2020). This electoral context provided a unique opportunity to explore the role of digital platforms in shaping voter behavior more precisely (Kulachai et al., 2023).

This research aims to address two notable gaps in the existing literature: the scarcity of studies on boycott campaigns and the lack of focus on mobilization through social networks. A distinctive feature of communication on social media is its multimodality (Manić, 2024). This study seeks to describe the effects of digital (de)mobilization of voters in an election context where citizens choose between three primary options: to vote, to boycott, or to abstain.

Election boycott

An election boycott is a goal-directed political action in which individuals or groups deliberately refrain from participating in elections to express dissatisfaction or protest against perceived flaws in the electoral system. The aim of a boycott is often to delegitimize the electoral process or to express distrust in its fairness (Beaulieu & Hyde, 2009). Political organizations promoting an election boycott often view participation in elections as endorsing a flawed system (Beaulieu, 2014). For an election boycott to be politically effective, it must gain support from the international community, which can then exert (in)direct pressure on the regime to alter electoral conditions (Jovanović, 2021). Despite the lack of international support, various authors interpret that the boycott campaign was potent enough to raise concerns among regime-affiliated political actors, prompting them to limit the media coverage of the boycott campaign (Orlović, 2020) and accelerate legal changes that lowered the electoral threshold, thereby complicating the success of the boycott (Bursać & Vučićević, 2021; Jovanović, 2021).

At the individual level, the decision to boycott an election differs from the simple choice not to vote. While citizens may abstain from voting due to lack of time or disinterest, those who boycott elections do so for political reasons (Milošević, 1999; Pavlović, 2017; Todosijević & Pavlović, 2020). Citizens who boycott elections view non-participation as an act of resistance, aiming to lower voter turnout to highlight the lack of institutional credibility (Beaulieu, 2014). Citizens who decide to participate in elections may perceive the electoral process as having no fundamental flaws or as credible enough to reflect their voting preferences despite certain issues (Beaulieu, 2014). Given this, in boycott campaigns led by opposition parties, some supporters of these parties may still choose to vote, while some supporters of regime-affiliated parties may decide not to vote.

Political mobilization

One of the more influential theories of citizen political participation, presented by Verba and colleagues (Brady et al., 2018; Verba et al., 1995), identifies three key factors influencing citizen participation: resources (time, money, civic skills), psychological investment (interest), and exposure to political mobilization. This idea is succinctly captured by Brady and colleagues in the statement that people do not vote “because they can’t, because they don’t want to, or because nobody asked them to” (Brady et al., 1995: 271). Each of these three factors plays an important role in shaping citizens’ electoral behavior.

In the context of this theory, political mobilization is the process through which candidates, parties, activists, and other organizations encourage citizens to engage politically, whether by voting or through other context-appropriate means (Krueger, 2006). Mobilization can take various forms, from direct calls to vote to sharing political information, events, or calls to action. Mobilization is conducted not only by official political actors but also by friends, relatives, or acquaintances with whom an individual communicates (McNair, 2011).

Exposure to political mobilization generally has a positive impact on voter turnout. For instance, Gerber and colleagues (Gerber et al., 2008) demonstrate that social pressure is a significant source of mobilization for voting; individuals are more likely to vote if they are informed that their voting record – whether they voted or not – will be made public. Additionally, recent studies suggest that direct contact with political party representatives can increase the likelihood that citizens will decide to vote (Enos & Fowler, 2018; Foos & John, 2018). A meta-analysis of numerous previous studies (Mann & Haenschen, 2024) confirms that citizen mobilization has a significant effect on voter turnout. Thus, mobilization can be seen as a “trigger” for political behavior (Verba et al., 1995: 273), considering that individuals may choose not to vote, even when they have the resources and motivation, unless they are mobilized or directly invited to participate in the election (Kim & Khang, 2014).

An election boycott involves abstaining from voting for political reasons, making this behavior *de facto* a form of political participation (Deth, 2014). With this in mind, it is clear that a call to boycott should be understood as a distinct type of political mobilization, where citizens are encouraged to exercise their political participation by choosing not to participate.

The role of social networks

Relatively soon after the emergence of social networks, researchers found that people used them extensively for political communication (Boulianne, 2009; Valenzuela, 2013), and to this day, they remain one of the most widely used communication channels. With around 5 billion users worldwide (Dixon, 2024), a significant number of researchers have focused on examining political content on social networks and the connection between online and offline political activities (Boulianne, 2018, 2019). Researchers agree that political behavior on social networks correlates with political behavior in real life (Boulianne, 2009, 2018; Skoric & Zhu, 2016).

Exposure to political information (e.g., news) and opinions (e.g., views of analysts or friends) can have mobilizing effects on social media users, even when they are not fully aware of it (Kligler-Vilenchik et al., 2021). The expansive structure of social networks, coupled with real-time communication, creates fertile ground for the rapid spread of political information and viewpoints. In such situations, messages that a person receives from official sources and messages from friends or acquaintances become fully intertwined, blurring the line between information, opinion, and stance. This ‘blend’ of political messages can be highly effective, as it reaches individuals through a trusted network of friends (Brady et al., 2018; Xenos et al., 2014). Existing research suggests a correlation between exposure to political mobilization on social networks and real-world political participation, though this correlation is weak (Boulianne, 2015, 2018, 2019). Given the broad reach of social networks, even small effects can be significant. For instance, Bond and colleagues (Bond et al., 2012) show that a message encouraging Facebook users to vote led to a turnout increase of about 0.2%, which can mean a difference of tens to hundreds of thousands of votes.

Present research

The primary aim of this research is to expand existing knowledge on the relationship between political (de)mobilization and electoral behavior (Mann & Haenschen, 2024) to the context of elections where part of the electorate decides to boycott. Additionally, this research aims to deepen the understanding of how the source of a political message influences its effect. Specifically, the study examines whether the effects of messages from official sources (political parties, politicians, public figures) differ from those of messages from social sources (friends, acquaintances).

Given the specific electoral context, this research distinguishes three types of electoral behavior: voting, boycotting (i.e., not voting for political reasons), and abstaining (i.e., not voting for non-political reasons). This study relies on the pre-election campaign to assess the relationship between exposure to political messages calling for voting or boycotting on social networks and actual electoral behavior. Political mobilization in this research context includes two sub-concepts (Kligler-Vilenchik et al., 2021; Pavlović, 2017): mobilizing messages in a narrow sense (calls to vote and/or support a political option) and demobilizing messages (calls to boycott the elections).

In addition to the primary relationship between exposure to (de)mobilizing messages on social networks and electoral behavior, this research includes additional

control variables that may influence this relationship. Political interest, identified by Brady and colleagues (Brady et al., 2018) as a significant predictor of political participation, is included due to its potential role as a self-selection variable. Specifically, individuals with a strong interest in politics may be more inclined to notice and engage with political content. Furthermore, individuals may have varying levels of exposure to political content on social networks (e.g., some respondents actively follow certain parties or politicians, while others do not). Thus, exposure to political messages is also incorporated as a variable in the study. Lastly, existing research indicates that voting intention (Lee et al., 2016) is an important variable for understanding electoral behavior, and it is therefore included in this study.

METHODOLOGY

Procedures: Data were collected through sampling at two time points: once before and once immediately after the elections held in Serbia on June 21, 2020. This two-point data collection was implemented to limit the influence of the pre-election campaign on control variables. At T1, demographic variables previously found to be associated with electoral behavior in Serbia (Todosijević & Pavlović, 2020) were collected, along with control variables. Data collection at the first time point (T1) was conducted between June 1 and June 8, 2020. This period was chosen to ensure that respondents were informed about the elections and were actively considering candidates, while the peak of the election campaign had not yet been reached. Data collection at the second time point (T2) was conducted between June 22 and July 5, 2020. At this time point, respondents reported their exposure to mobilizing and demobilizing messages during the last two weeks of the pre-election campaign (between T1 and the election). By measuring exposure to mobilization over a limited period post-election, it was ensured that all respondents had been exposed to the maximum amount of political messaging. All participants provided informed consent to participate in the study and could withdraw at any time. Self-generated identification codes (Yurek et al., 2008) were used to link responses from the two phases without collecting personal information about the participants.

Participant: This study employed a convenience sample of participants aged 18 to 30, recruited online. The age restriction enhances the ecological validity of the study, as this group is the most active on social networks and most exposed to political mobilization through these media (Huang, 2022; Valkenburg et al., 2022). A total of 192 participants completed the study. During data cleaning, 3 participants were removed for incorrectly answering one of the two attention check items. Additionally, 11 participants were excluded based on outlier analysis using

Mahalanobis distance, which indicated that their responses fell outside the 95% confidence interval. After data cleaning, a total of 178 participants were included in the main analyses. The sample predominantly consisted of women (82%), with an average age of 24 years ($M = 24.11$, $SD = 2.91$), of middle socioeconomic status (reported on a scale of 1 to 10; $M = 6.26$, $SD = 1.33$), and mainly from urban areas (94%). Most participants were highly educated: only 3% had completed only high school, 52% were undergraduate students, 13% had completed undergraduate studies, 22% were currently pursuing graduate studies, and 11% had graduated from higher-level studies. Most participants (66%) reported using social networks between 1 and 3 hours daily. Fourteen percent reported using them for less than one hour daily, while 20% reported using them for more than 3 hours daily. The most frequently used social networks were Instagram (40%) and Facebook (32%). As the sample was predominantly homogeneous across key demographic variables, it was decided not to analyze these further (Todosijević & Pavlović, 2020).

Measures: Exposure to (de)mobilizing messages was measured using a questionnaire developed for this study. The questionnaire consisted of two sets of identical questions, one measuring exposure to mobilizing messages and the other to demobilizing messages. Each set included 10 questions: 5 questions assessed exposure to messages from official sources (political actors, public figures); 4 questions pertained to messages from social sources (friends, acquaintances); and 1 question served as an attention check. Participants responded using a seven-point scale describing the frequency of encountering each type of message, ranging from “never” to “several times a day.” Overall, the questionnaire demonstrated good performance, with all scales and subscales showing good variability and alpha reliability above .70 (see Table 1 for details; Tavakol & Dennick, 2011). Three control variables – political interest, exposure to political content, and voting intention – were collected using individual ten-point scales.

Data analysis: The first step of the analysis involved a statistical description of the main variables and their intercorrelations, as well as an assessment of the psychometric properties of the questionnaire. The main analyses employed logistic regression to model participants’ electoral behavior (voting, boycotting, abstaining) in relation to their exposure to (de)mobilizing messages. First, multinomial logistic regression was used to compare differences between voters and boycotters relative to abstainers. Next, binary logistic regression compared differences between voters and boycotters. Logistic regressions were chosen due to their robustness against deviations from normality in the variables of interest (Hosmer et al., 2013). Although preliminary correlation analyses indicated no association between control variables and measures of exposure to (de)mobilization, control variables were included in the modeling to examine potential suppressor effects.

RESULTS

All three types of electoral behavior were represented in the sample: 22% (N = 40) of participants voted, 39% (N = 69) boycotted the elections, and 39% (N = 69) abstained. The correlation between exposure to mobilizing and demobilizing messages (total score) was moderately high ($r = .70$, $p < .001$), while intercorrelations between subscales for messages from different sources were moderate ($r = .53$ to $.63$, $p < .001$). Correlations between control variables and measures of exposure to (de)mobilizing messages were near zero and statistically nonsignificant ($r = -.13$ to $.13$). Table 1 summarizes the key descriptive parameters for all variables of interest in the study. The standardized skewness and kurtosis values for almost all measures fall outside the 95% confidence interval (± 1.96 ; Ghasemi & Zahediasl, 2012), indicating that the distribution of responses on the variables of interest deviates from normality.

Table 1. *Descriptive statistics for variables of interest*

<i>Variable</i>	<i>Phase</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>zSk</i>	<i>zKu</i>	<i>α</i>
Political interest	T1	1	10	6.48	2.62	-3.13	-1.97	-
Political content	T1	1	10	7.31	2.77	-4.88	-.84	-
Voting intention	T1	1	10	6.24	3.36	-1.79	-3.71	-
Mobilization (total)	T2	9	52	2.97	8.7	7.35	4.57	.81
- Social	T2	5	27	9.34	4.77	8.85	6.25	.79
- Official	T2	4	28	11.63	5.16	5.92	1.94	.70
Demobilization (total)	T2	9	58	21.97	1.86	5.88	1.69	.87
- Social	T2	5	32	12.04	6.56	6.33	2.07	.86
- Official	T2	4	28	9.93	5.62	5.66	.77	.76

To assess the relationship between exposure to (de)mobilizing messages and electoral behavior, several regression models were specified. These models predict participants' behavior as the criterion (voting, boycotting, abstaining) based on different groups of predictors. The null model includes only the intercept without any predictors; the simple model includes the variables for exposure to mobilizing and demobilizing messages (2 predictors in total); and the control model adds three control variables (interest, exposure to political content, voting intention) to these two variables, resulting in 5 predictors in total. Since there are no direct statistical tests for model fit (Hosmer et al., 2013), model evaluation was conducted through comparison. Table 2 presents the modeling results, showing that the simple model describes the data significantly better than the null model ($\chi^2(4) = 20.98$, $p < .001$), while the control model did not perform significantly better than the simple model. Given this, it was decided to interpret the results of

the simple model. It is important to note that the pseudo-R² values for all tested models are relatively low (13-15%), which is within the range typically reported in studies of similar topics (Boulianne, 2015, 2018, 2019).

Table 2. Comparison tests for models of total exposure to (de)mobilizing messages

Model	Residuals		Chi-square test				Goodness-of-fit			
	df	Devi- ance	Test	df	Likelihood ratio	p	Pseudo- R ²	Accu- racy	Improve- ment	p [improve- ment]
Null	354	380.99					0	.39		
Simple	350	360.01	Null	4	20.98	<.001***	.13	.53	+.14	<.001***
Control	344	355.12	Simple	6	4.89	.56	.15	.53	+ <.01	~1

Note: Pseudo-R² based on the calculation proposed by Nagelkerke / Cragg & Uhler. Improvement is calculated as difference in accuracy in comparison to the previous model; statistical significance of the improvement is determined using a z-test.

Table 3 summarizes the regression coefficients of the model distinguishing between those who voted in the elections and those who boycotted. The results indicate that exposure to either mobilizing or demobilizing messages does not make a statistically significant contribution in differentiating between those who abstained and those who voted. In other words, there is no difference between voters and boycotters regarding their exposure to (de)mobilizing messages on social networks.

In comparing those who boycott elections with those who abstain, a significant negative effect of mobilizing messages (OR = .94; 95% CI [.88 – .99]) and a significant positive effect of demobilizing messages (OR = 1.10; 95% CI [1.04 – 1.15]) are observed. Practically, this suggests that citizens who are more exposed to calls to boycott the elections and simultaneously less exposed to calls to vote are more likely to boycott than to abstain. It is important to note that this reflects a difference in the perception of action; both boycotting and abstaining involve not voting.

Table 3. Regression weights in the simple model

Group	Predictor	OR	Statistic	p	95% CI	
					Lower	Upper
Voted	(Intercept)	.484	-1.35	.177	.169	1.388
	Mobilizing	1.017	.504	.614	.951	1.088
	Demobilizing	.991	-.293	.77	.933	1.053
Boycotted	(Intercept)	.501	-1.453	.146	.197	1.273
	Mobilizing	.936	-2.144	.032*	.882	.994
	Demobilizing	1.097	3.604	<.001***	1.043	1.153

Note: Reference group = abstained; OR – odds ratio.

Additional binary logistic models were used to evaluate the differences between those who voted and those who boycotted. The simple model proved to be significantly better than the null model ($\chi^2(2) = 16.13$, $p < .001$, R^2 Nagelkerke = .19, Accuracy = .70, Improvement = +.07, p [improvement] = $< .001$). The control model did not perform significantly better than the simple model ($\chi^2(3) = 2.44$, $p = .49$, R^2 Nagelkerke = .21, Accuracy = .69, Improvement = -.01, p [improvement] ≈ 1), so the analysis was based on the coefficients of the simple model. Results indicate that people who voted were significantly more exposed to mobilizing messages compared to those who boycotted (OR = 1.18; 95% CI [1.03 – 1.21]). Simultaneously, those who voted were significantly less exposed to demobilizing messages than those who boycotted (OR = .88; 95% CI [.82 – .95]). Practically, this result suggests that both political mobilization and demobilization are important for understanding electoral behavior.

Figure 1. Relationships between election behavior and exposure to mobilizing and demobilizing messages

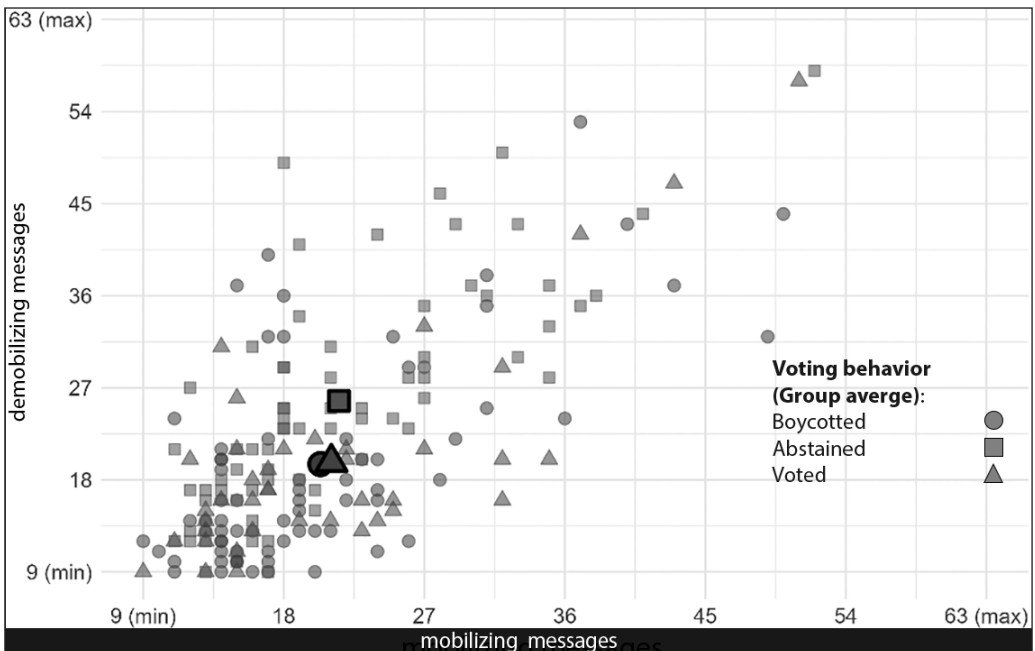

Figure 1 displays a scatter plot of exposure to mobilizing and demobilizing messages in relation to voting behavior. The plot reiterates and confirms the findings from previous analyses. From the chart, it is evident that respondents who voted and those who abstained are nearly overlapping, consistent with the finding that these two groups do not show a statistically significant difference in exposure to mobilizing and demobilizing messages. In contrast, respondents who boycotted

the elections display significant differences compared to both abstainers and voters. Based on the analyses conducted, it can be concluded that higher exposure to calls for boycotting on social networks, coupled with lower exposure to calls for voting, is associated with a higher likelihood of boycotting the elections.

The second aim of this research is to assess the importance of different sources of (de)mobilization for citizens’ electoral decisions. To test this, a separate set of multinomial logistic models was used. In these models, the criterion variable is again electoral behavior, while the predictor variables vary. The null model includes only the intercept (no predictors); the “sources” model includes a total of four predictors: two describing exposure to mobilizing messages (official and social sources) and two describing exposure to demobilizing messages (official and social sources). The control model contains all of these predictors and adds three control variables (interest, political content, voting intention), totaling seven predictors. Model comparisons are presented in Table 4. The results indicate that the 'sources' model performs significantly better than the null model, while the control model does not represent a statistically significant improvement over the “sources” model. Based on these results, further analyses rely on the “sources” model.

Table 4. *Comparison tests for models of exposure to (de)mobilization from different sources*

Model	Residuals		Chi-square test				Goodness-of-fit			
	df	Deviance	Test	df	Likelihood ratio	p	Pseudo-R2	Accuracy	Improvement	p [improvement]
Null	354	380.99					0	.39		
Sources	346	350.95	Null	8	30.04	<.001***	.18	.54	+ .16	<.001***
Control	340	344.77	Sources	6	6.18	.40	.21	.55	+ .01	~1

Note: Pseudo-R2 based on the calculation proposed by Nagelkerke / Cragg & Uhler. Improvement is calculated as difference in accuracy in comparison to the previous model; statistical significance of the improvement is determined using a z-test.

The regression weights for the “sources” model are presented in Table 5. Consistent with previous results, there is no difference in exposure to mobilizing or demobilizing messages between voters and those who abstained. Practically, both the “sources” model and the simple model confirm that, in the context of this study, neither mobilization nor demobilization reliably “converts” abstainers into voters.

The results are somewhat more complex for the relationship between abstainers and those who boycotted the elections. Respondents who boycotted were, on average, less exposed to mobilizing messages from social sources (OR = .84; 95% CI [.75 – .94]), while their exposure to mobilizing messages from official sources was statistically comparable to that of abstainers. On the other hand, those

who boycotted were significantly more exposed to demobilizing messages from official sources than those who abstained (OR = 1.13; 95% CI [1.02 – 1.24]). There were no statistically significant differences in exposure to demobilizing messages from social sources between boycotters and voters. In summary, these results suggest that citizens who reported not voting due to boycotting, rather than abstaining, were more exposed to official calls to boycott and less likely to encounter calls from friends or acquaintances to participate in the elections.

Table 5. *Regression weights in the sources model*

Group	Predictor	OR	Statistic	p	95% CI	
					Lower	Upper
Voted	(Intercept)	.454	-1.465	.143	.158	1.306
	M – Social	.987	-.210	.834	.877	1.111
	M – Official	1.05	.829	.407	.936	1.177
	D – Social	.984	-.313	.754	.891	1.087
	D – Official	1.001	.011	.991	.898	1.115
Boycotted	(Intercept)	.451	-1.621	.105	.172	1.181
	M – Social	.840	-3.023	.002***	.751	.941
	M – Official	1.032	.596	.551	.931	1.143
	D – Social	1.071	1.638	.101	.987	1.164
	D – Official	1.127	2.456	.014*	1.024	1.24

Note: Reference group = abstained; OR – odds ratio; M – mobilizing messages; D – demobilizing messages.

To compare differences between voters and those who boycotted, an additional set of binary logistic models was used. Following the previously described model-building logic, the “sources” model was concluded to be the best candidate for describing the data. This model performed significantly better than the null model ($\chi^2(4) = 20.27$, $p < .001$, R^2 Nagelkerke = .23; Accuracy = .70, Improvement = +.07, p [improvement] = .06), while the model with additional control variables did not perform better than the “sources” model ($\chi^2(3) = 4.03$, $p = .26$, R^2 Nagelkerke = .27; Accuracy = .71, Improvement = -.01, p [improvement] ≈ 1). Results from this model indicate that voters, compared to boycotters, are exposed to a greater degree of mobilization from social sources (OR = 1.23; 95% CI [1.06 – 1.42]). Exposure to mobilization from official sources was not a significant predictor. Conversely, voters were significantly less exposed to demobilization from both official (OR = .85; 95% CI [.75 – .96]) and social sources (OR = .89; 95% CI [.80 – .997]). In summary, the results show that the main differences between citizens who boycott elec-

tions and those who vote are whether they are exposed to any kind of call to boycott (from either friends or parties) and whether they receive calls from friends to vote. Calls to vote from political parties are not effective in increasing election turnout.

DISCUSSION

Examining the relationships among the three groups of electoral behavior reveals several patterns. First, this study did not find statistically significant differences between voters and abstainers in their exposure to (de)mobilizing messages. Differences between abstainers and boycotters, however, are significant: on average, those who boycotted were more exposed to calls to boycott and less exposed to calls to vote than abstainers. A similar pattern is observed in the differences between voters and boycotters, where citizens who boycotted were exposed to a greater number of calls to boycott and fewer calls to vote compared to those who voted.

This set of results partially aligns with existing findings that citizen mobilization has real effects on electoral behavior (Mann & Haenschen, 2024). Interestingly, messages urging voting or boycotting proved to be significant predictors of election boycotting but not of voting itself. This outcome may partly reflect the specific electoral context in Serbia, where a substantial portion of citizens feel that the election outcome is predetermined, even before the ballots are counted (Jovanović, 2021). In a climate of heightened political apathy due to disenchantment with the system (Bursać & Vučićević, 2021; Milošević, 1999), motivational factors are unlikely to play a major role. If citizens believe their vote has no meaningful impact, simple calls to vote are unlikely to be effective. Instead, campaigns aimed at motivating voters should help citizens understand why their vote matters and the potential consequences of their decision to vote or not. While the individual voter's influence is limited in general elections, local (municipal) elections may provide an opportunity to communicate more concretely the impact each citizen can have (Brady et al., 2018).

Focusing on the results regarding the significance of different sources of political messages, it is clear that not all sources are equally influential. Calls to boycott from political parties or public figures play an important role in increasing the likelihood of boycotting. On the other hand, calls from political parties or public figures to vote did not prove significant in any analysis. Calls to vote from friends or acquaintances are significant and can motivate a person to vote, while calls to boycott from these sources can also effectively motivate an individual not to vote.

In contexts where citizens lack trust in the political system, the only message they are willing to hear from politicians is that the system itself is unreliable,

warranting an election boycott. This finding suggests that if a significant portion of the opposition opts for a boycott, their strategy should focus on widely promoting it. It appears that the effectiveness of a boycott campaign was recognized early in the pre-election process, prompting regime-aligned political actors to take steps to limit its success by reducing media exposure (Bursać & Vučićević, 2021) and lowering the electoral threshold (Perišić & Kaličanin, 2023). On the other hand, calls from friends and acquaintances are influential whether they encourage voting or boycotting. This suggests that, despite eroded trust in the political system, social and interpersonal trust remain intact. Citizens are thus willing to consider political views and appeals from others, even when they are unwilling to entertain such messages from politicians.

It is also important to recognize that voter behavior was influenced not solely by exposure to one type of message or another, but by the interplay between greater exposure to one type of message and lesser exposure to the other. This points to the potential importance of critical reflection on message credibility in shaping behavior. In election campaigns where various actors attempt to sway voter decisions, citizens exposed to messages from multiple sources may develop a more refined critical perspective on these messages, making them less susceptible to their influence. Without the counterbalance of exposure to diverse (even opposing) content, citizens may be more inclined to believe what political actors assert.

CONCLUSION

This study makes a significant contribution to understanding campaigns and the influence on voter behavior in situations where some political actors choose to boycott elections. The results indicate that a boycott campaign through social media can be effective, with citizens more likely to boycott as the number of messages calling for a boycott increases. Regarding boycott calls, both messages from political or public figures and those from friends and acquaintances yield similar effects. Conversely, the results suggest that calls to vote from political and public figures are ineffective; people who decide to vote tend to do so primarily due to encouragement from friends or acquaintances rather than politicians. These findings highlight that even when citizens lose trust in the broader political system, they maintain trust in political communication from those close to them.

This research has several important limitations, which open avenues for future studies in this field. First, it relies on a predominantly young and highly educated sample that is not representative of the entire electorate in Serbia. By collecting a more diverse and larger sample, future researchers could test and ex-

pand upon the current findings. A second key limitation is that this study focuses solely on (de)mobilizing messages, without considering the overall media climate and political discourse. Future studies could deepen the understanding of political (de)mobilization by explicitly measuring and statistically modeling these aspects of the pre-election campaign.

Although the findings of this study suggest that citizens can be encouraged to boycott elections, the question remains of how successful boycott strategies are as a political tactic. Since the introduction of the multiparty system in 1990, opposition parties in Serbia have attempted mass election boycotts several times. With or without international support (e.g., in 1992, 1997, and 2020), these boycott campaigns have not left a significant or lasting impact on Serbia's political landscape. While boycotts emerge during periods of deep dissatisfaction with the political system and widespread distrust of elections, they have not yet proven to be an effective means of changing the system. If anything, boycotts reduce the diversity of representation in government, deepening the distrust of those who boycotted toward the system as a whole. This distrust, over time, seems to lead more to political apathy than to the greater engagement needed for enacting change and building trust. A boycott campaign appears as a “low-cost” political strategy, requiring neither political originality nor the social capital needed to drive real change. Relative to what is invested, election boycotts offer little in return for both politicians and citizens.

REFERENCE LIST

Beaulieu, E. (2014). *Electoral protest and democracy in the developing world*. Cambridge University Press.

Beaulieu, E., & Hyde, S. D. (2009). In the shadow of democracy promotion: Strategic manipulation, international observers, and election boycotts. *Comparative Political Studies*, 42(3), 392–415.

Bond, R. M., Fariss, C. J., Jones, J. J., Kramer, A. D., Marlow, C., Settle, J. E., & Fowler, J. H. (2012). A 61-million-person experiment in social influence and political mobilization. *Nature*, 489(7415), 295–298.

Boulianne, S. (2009). Does Internet use affect engagement? A meta-analysis of research. *Political Communication*, 26, 193–211.

Boulianne, S. (2015). Social media use and participation: A meta-analysis of current research. *Information, Communication & Society*, 18(5), 524–538.

Boulianne, S. (2018). Twenty years of digital media effects on civic and political participation. *Communication Research*, 0093650218808186.

Boulianne, S. (2019). Revolution in the making? Social media effects across the globe. *Information, Communication & Society*, 22(1), 39–54.

Brady, H. E., Schlozman, K. L., & Verba, S. (2018). *Unequal and Unrepresented: Political Inequality and the People's Voice in the New Gilded Age*. Princeton University Press.

Brady, H. E., Verba, S., & Schlozman, K. L. (1995). Beyond SES: A resource model of political participation. *American Political Science Review*, 89(2), 271–294.

Bursać, D., & Vučićević, D. (2021). Election boycott in a hybrid regime: The case of 2020 parliamentary elections in Serbia. *New Perspectives*, 29(2), 187–196.

Deth, J. W. (2014). A conceptual map of political participation. *Acta politica*, 49, 349–367.

Dixon, S. J. (2024). Topic: Social media. *Statista*. <https://www.statista.com/topics/1164/social-networks/#topicOverview>.

Enos, R. D., & Fowler, A. (2018). Aggregate effects of large-scale campaigns on voter turnout. *Political Science Research and Methods*, 6(4), 733–751.

Ewb. (2020). *Serbian parliament left without clear opposition as the ruling party wins partially boycotted elections*. European Western Balkans. <https://european-westernbalkans.com/2020/06/22/serbian-parliament-left-without-clear-opposition-as-the-ruling-party-wins-partially-boycotted-elections/>. Pristupljeno: 10.08.2024.

Foos, F., & John, P. (2018). Parties are no civic charities: Voter contact and the changing partisan composition of the electorate. *Political Science Research and Methods*, 6(2), 283–298.

Gerber, A. S., Green, D. P., & Larimer, C. W. (2008). Social pressure and voter turnout: Evidence from a large-scale field experiment. *American Political Science Review*, 102(1), 33–48.

Ghasemi, A., & Zahediasl, S. (2012). Normality tests for statistical analysis: A guide for non-statisticians. *International Journal of Endocrinology and Metabolism*, 10(2), 486.

Green, D. P., & Gerber, A. S. (2019). *Get out the vote: How to increase voter turnout*. Brookings Institution Press.

Hosmer, J., D. W., Lemeshow, S., & Sturdivant, R. X. (2013). *Applied logistic regression*. John Wiley & Sons.

Huang, C. (2022). A meta-analysis of the problematic social media use and mental health. *International Journal of Social Psychiatry*, 68(1), 12–33.

Jovanović, M. (2021). Od zahteva za slobodne i poštene izbore do izborne reforme - Dijalog vlasti i opozicije u Srbiji 2019. Godine. *Sociološki Pregled*, LV(2), 267–292.

Kim, Y., & Khang, H. (2014). Revisiting civic voluntarism predictors of college students' political participation in the context of social media. *Computers in Human Behavior*, 36, 114–121.

Kligler-Vilenchik, N., Vries Kedem, M., Maier, D., & Stoltenberg, D. (2021). Mobilization vs. Demobilization discourses on social media. *Political communication*, 38(5), 561–580.

Krueger, B. S. (2006). A comparison of conventional and Internet political mobilization. *American Politics Research*, 34(6), 759–776.

Kulachai, W., Lerdtomornsakul, U., & Homyamyen, P. (2023). Factors influencing voting decision: A comprehensive literature review. *Social Sciences*, 12(9), 469.

Lee, I. C., Chen, E. E., Tsai, C. H., Yen, N. S., Chen, A. L., & Lin, W. C. (2016). Voting intention and choices: Are voters always rational and deliberative? *PloS One*, 11(2), 0148643.

Manić, M. (2024). Fenomen emodžija u novim medijima. *Diplomatija i Bezbednost*, 1/2024, 231–244.

Mann, C. B., & Haenschen, K. (2024). A meta-analysis of voter mobilization tactics by electoral salience. *Electoral Studies*, 87, 102729.

McNair, B. (2011). *An introduction to political communication* (5th ed.). Taylor & Francis.

Milošević, J. (1999). Izborna apstinencija u Srbiji. *Psihologija*, 3–4, 189–202.

Orlović, S. (2020). Pad demokratije i redukcija ljudskih prava i sloboda u vreme pandemije: Slučaj Srbija. *Politički Život*, 18, 81–99.

Pavlović, Z. (2017). *Ogledi o političkoj kulturi*. Filozofski fakultet, Centar za izdavačku delatnost.

Perišić, N., & Kaličanin, B. (2023). Lokalni izbori u Republici Srbiji 2016. i 2020. Godine - Političke posledice smanjenja izbornog praga. *Srpska Politička Misao*, 79(1), 189–210.

Savić, A., & Đorđević, N. (2020). Pandemije u 21. Veku i njihove refleksije na globalnu politiku - Geopolitički aspekt. *Diplomatija i Bezbednost*, 1/2020, 7–25.

Skoric, M. M., & Zhu, Q. F. (2016). Social media and offline political participation: Uncovering the paths from digital to physical. *International Journal of Public Opinion Research*, 28(3), 415–427.

Teorell, J. (2006). Political participation and three theories of democracy: A research inventory and agenda. *European Journal of Political Research*, 45(5), 787–810.

Todosijević, B., & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom? Psihologija političkog ponašanja u Srbiji*. Institut društvenih nauka.

Valenzuela, S. (2013). Unpacking the use of social media for protest behavior: The roles of information, opinion expression, and activism. *American Behavioral Scientist*, 57(7), 920–942.

Valkenburg, P. M., Driel, I. I., & Beyens, I. (2022). The associations of active and passive social media use with well-being: A critical scoping review. *New Media & Society*, 24(2), 530–549.

Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.

Xenos, M. A., Vromen, A., & Loader, B. D. (2014). The great equalizer?: Patterns of social media use and youth political engagement in three advanced democracies. In *The networked young citizen* (pp. 17–38). Routledge.

Yurek, L. A., Vasey, J., & Sullivan Havens, D. (2008). The use of self-generated identification codes in longitudinal research. *Evaluation Review*, 32 (5), 435–452.

Катарина Шмакић¹, Мина Сукновић² и Марко Гњатовић³

ЛОГОМАХИЈСКА УПОТРЕБА АНГЛИЦИЗАМА У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ СРБИЈЕ

Сажетак

Рад проучава феномен логомахије у политичком дискурсу Србије, фокусирајући се на употребу англицизама с намером стварања утиска софистицираности говорника. Кроз анализу реторичких стратегија политичких лидера, истраживање идентификује како се одређени изрази користе како би звучали стручно, али понекад без суштинског доприноса јасноћи или разумевању. Примерујући методологију семантичке анализе и проучавајући конкретне примере, рад разматра утицај логомахије на перцепцију јавности и како ова пракса може утицати на политичку комуникацију. Закључци указују на потребу за интегрисањем стручног садржаја у наставу предмета Енглески језик за студенте политикологије, међународних студија и дипломатије, како би се постигла јасноћа и прецизност у политичком језику, те унапредила јавна информисаност и олакшао дијалог између политичких актера и грађана.

Кључне речи: *логомахија, политички говор, англицизми, реторичке стратегије, манипулација.*

¹ Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, Србија; katarinasmakic@gmail.com
ORCID 0009-0003-3838-9525

² Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, Србија; mina.suknovic@gmail.com
ORCID 0009-0002-7426-4749

³ Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Србија; markognjatovic.fb@gmail.com
ORCID 0000-0002-2938-4373

У античкој Грчкој су се филозофи попут Сократа и софиста бавили вештином реторике и аргументације, често водећи жустре дебате. У Платоновим дијалозима, редовно се описује борба између различитих филозофских школа и њихових идеја, док су током средњег века теолози и филозофи водили расправе о верским питањима користећи софистициране језичке технике како би подржали своје ставове. Хуманисти и филозофи ренесансе били су познати по својим полемичким списима, у којима су користили снажан језик како би изражавали своје ставове о култури, политици и религији (Шушњић, 2004). Током периода просветитељства, расправе о разуму, слободи говора и политичким правима интензивирале су се, доводећи до жустрих дебата међу филозофима и интелектуалцима.

Вујаклија наводи значење речи „логомахија - борба речима, препирка” (Вујаклија, 1980), док је она у савременом добу присутна у разним областима, укључујући политику, медије и јавни дискурс. Овај израз се користи да означи расправу или борбу која се води путем речи, често у вези са спором око речи, дефиниција, или вербалних нијанси. Политика и јавне дебате често су обликоване оваквом употребом, како би се постигао одређени утицај или манипулисало јавним мњењем. Како Шушњић наводи, „у првом случају улога идеолошког језика јесте да изрази интерес класе; у другом случају улога језика јесте да прикрије ограничени класни интерес тако што ће га приказати као интерес целог друштва. У првом случају језик је средство комуникације; у другом случају је језик средство манипулације” (Шушњић, 2004: 39).

Употреба логомахије у модерном добу добија на све већем значају услед развоја комуникационих технологија и друштвених медија, што додатно шири простор за вербалне сукобе и борбу око значења речи у данашњем друштву. Политичка дискурзивна анализа (ПДА) представља интердисциплинарно истраживање које испитује језичке и дискурзивне димензије политичких текстова и говора, истовремено се бавећи политичком суштином дискурзивних пракси (Dunmire, 2012:736). Овај приступ ставља у фокус начине на које језик функционише као алат за обликовање политичке стварности, укључујући стварање савеза, дефинисање опозиција и одржавање политичких система. Како истиче Далмајр (Fred Dallmayr), језик има „архитектонску улогу” у обликовању друштвеног живота, јер делује као оквир за начине размишљања, изражавања и деловања. Политичке изјаве, према његовом мишљењу, нису неутралне већ служе као стратегијски алати за постизање политичких циљева и одржавање привида јединства. Политичка дискурзивна пракса се, стога, не бави само анализом садржаја политичких текстова, већ и ширим импликацијама језичких пракси на политичке процесе и друштвене структуре. Василије Милановић истиче да у постмодерном и

постструктуралистичком свету, где значења постају неодређена, све прелази у домен политичке игре. У таквом контексту ни уметници, па ни лингвисти, не могу избећи утицај политике. Према његовом мишљењу, они су увек одговорни за последице које њихови покушаји представљања знања или стварности као објективне истине могу имати. Ова идеја се посебно осветљава кроз призму језичке политике, с обзиром на кључну улогу језика као друштвеног и културног алата. Данашњи феномени језичког инжењеринга често отворено теже да утичу на свест и начин размишљања људи. На основу ових закључака, поставља се питање: да ли савремени правописи садрже елементе који имају културно-политичку функцију? (Милићевић, 2022: 13).

Логомахија се може односити на сувише педантно или расправничко преплитање око речи или појмова без стварног суштинског напретка у аргументацији, те „[...] ако су приче мотори политичког идентитета и колективног деловања, онда ће најбољи политичари уједно бити и најбољи приповедачи” (Peterson&Spirling, 2018). Семантичка анализа у политичком говору проучава начин на који политички актери користе језик како би пренели специфична значења, обликовали ставове и утицали на перцепцију јавности. Ова врста анализе фокусира се на семантику речи и израза како би се откриле дубље поруке, нијансе и циљеви политичких изјава. Данашњи политички маркетинг, у контексту пост-политике, чини интегрални део такозваног „демократског перформанса”. Овај феномен индиректно оправдава и легитимише политички модел у којем су слике - медијске репрезентације - постале значајније од самог садржаја политичких програма (Kusiak, 2011: 170).

Како савремени политички маркетинг у пост-политици ставља медијске слике изнад суштине програма, легитимишући површност политике, Кусјак још наводи и да:

Тај свет настањује *homo seriosus*, односно човек који остварује идеју откривања истине, не боји се сукоба и борбе, и везан је за свој идентитет, породицу, домовину и место. Свет постполитике, с друге стране, представља земљу у којој истина није фундаментална вредност; тамо влада *homo rhetoricus*, који не открива стварност, већ настоји да њоме манипулише. Истина је у том свету оно што је признато као истина у датом тренутку. Према Новаковом мишљењу, човек постполитике је особа која не мора да види стварност, а његов поглед на свет не мора бити доследан. (Kusiak, 2011: 173)

Политичари користе кључне речи и фразе са снажним емоционалним набојем како би истакли одређене теме и вредности које су од значаја за бираче. Ове речи, често повезане са страхом, надом, правдом или угроженошћу,

могу имати дубок утицај на емоционално стање публике и обликовати њихов став према одређеним питањима. Коришћењем емоционалног језика, политичари не само да мобилизују бираче, већ и креирају наративе који подржавају њихове политичке циљеве и идеологије. Анализа конотација (додатна, емотивна значења) и денотација (основна, дословна значења) речи које се користе у политичком контексту помаже у разумевању на који начин се жели утицати на емоције или перцепцију слушалаца. Употребљавају се метафоре и симболи у политичком презентовању са циљем преношења одређених значења или визија, те се често управо користе метафоре како би се створиле сликовите представе и пренеле комплексне идеје, како би се променио тон или перцепција одређених појмова или догађаја, ублажила историјска дешавања или се поштрила идеја одређене фракције. Проучавањем како политички говор може политизовати одређене изразе, стварајући специфичне концепте или терминологију која одражава политичке вредности, као и проучавање њиховог самог контекста, може значајно утицати на интерпретацију изјава. Можемо разумети да употреба енглеских термина у српском политичком говору може бити резултат глобалних трендова, преузимања међународних стандарда или једноставно жеље за модернизацијом и интернационализацијом изрза, али исто тако њихова употреба често има циљ да завара, односно „прогута” прави смисао изреченог појма, као и да често одвуче пажњу аудиторијума од кључних питања и проблема.

Интерпретација ових термина може варирати, а њихова употреба често одражава тренутне политичке, економске и друштвене изазове. Спрега између демократије, слободе говора и логомахије представља комплексну динамику у којој се ова три кључна елемента друштвеног живота међусобно повезују и утичу једни на друге, док се:

слобода и демократија често користе наизменично, али то двоје нису синоними. Демократија је заиста скуп идеја и принципа о слободи, али се такође састоји од пракси и процедура које су обликоване кроз дугу, често мучну историју. Демократија је институционализација слободе. На крају, људи који живе у демократском друштву морају служити као крајњи чувари сопствене слободе и морају ући у сопствени пут ка идеалима изложеним у преамбули Универзалне декларације Уједињених нација о људским правима: признавање инхерентног достојанства и једнака и неотуђива права свих чланова људске породице темељ је слободе, правде и мира у свету. (Clack, Neely, Malamud, Roellke & Strum, 2014: 3)

Једнакост међу људима и слобода говора као постулати демократског друштва налажу да се демократија јасно поистовећује са употребом језика, те када је он онемогућен, и она је сама онемогућена.

[...] Међутим, ослободивши језик, Грци, како су и сами увидели, нису и очистили новоуведени јавни простор од сваке врсте принуде. Она се поново јавља, и то у окриљу самог говора, који сада свакако представља алтернативу физичкој, али не и симболичкој принуди. Сваковрсни демагози, манипулатори, чаробњаци речи освајају јавни простор. (Breton, 2000: 36)

те се уводи остракизам⁴ (Breton, 2000), мера заштите од превеликог утицаја који на јавност може имати реч.

Глобално присуство енглеског језика у сваком сегменту наших живота је, по мишљењу Филипсона (Philipson, 1992), последица планираног, активног пропагирања и институционализације широм света, како наводи „лингвистичког империјализма”. Стога не чуди да је много енглеских термина заступљено у свакодневном говору у разним пољима, поготово развојем информационих технологија, те се стручни термини усвајају директно без изналажења термина на српском језику, услед одомаћивања англицизма или због непостојања самих термина у српском језику. Употребу англицизама потпомажу и идеолошки фактори који га прате, тј. његово представљање као језика науке, модерног и моћног. Прекретница за институционализацију енглеског језика и његов продор у разне европске институције, као и његову глобалну доминацију, било је потписивање Версајског уговора 1919.године, у коме се енглески језик први пут службено изједначава са француским језиком, који је био службени језик дипломатије до тог доба (Жанић, 2007: 209).

Све чешћа употреба енглеских термина у разним језицима и њихово укоренење коришћење назива се англицизмом. „Традиционално, англицизмом се сматра морфема, реч или идиом из енглеског језика који се, са различитим степеном интегрисаности, користи у неком другом језику, у нашем случају у српском језику” (Мишић-Илић, Лопичић, 2011), и на тај начин језик усваја реч која у случају политичког говора не мора имати значење које дефинише појам речи. Циљ овог рада није да се направи списак англицизама који се користе у политичком дискурсу Србије, већ да се ова појава препозна

⁴ Остракизам је настао по Клистеновој замисли 487. године пре наше ере, а спроводио се као одбрамбена мера за заштиту грађана од претерано утицајних људи. Ова мера се састојала у виду десетогодишњег прогонства, није се сматрала казненом (прогнанику се није одузимала имовина, а грађанских права је био лишен само привремено). На одређени начин, то се сматрало привилегијом.

и укаже на, са једне стране манипулативну улогу обраћања, а са друге стране на неадекватно разумевање поруке код аудиторинума.

Прћић у својој књизи „Енглески у српском” наводи следеће појмове, које можемо подвести под логомахијску употребу у политичком дискурсу Србије:

англицизми потискују, па и истискују, домаће или одомаћене речи и изразе, јер нико и не покушава да утврди да ли у српском већ постоје речи и изрази који изражавају дато значење и који могу послужити као њихов адекватан превод: *едукација* потискује образовање и оспособљавање; *хармонизација* потискује усклађивање и усаглашавање; тендер потискује конкурс; (*Хашки*) *трибунал* потискује (*Хашки*) суд; *кастинг* потискује аудицију; *евалуација* потискује и вредновање и оцењивање; *имплементација* потискује и спровођење и реализацију; *ауторизовани дилер* потискује овлашћеног продавца... *тензије* су истиснуле напетости и затегнутости; *спекулације* и, ређе, *интекулације* су истиснуле нагађања; *егзил* је истиснуо изгнанство; но, *сертификација* није имала шта да потисне или истисне, пошто се мало ко потрудио да сазна да се овде ради о званичној потврди. (Прћић, 2019: 29)

Простор у коме термини флуидно лутају, без адекватног значења, лепо је препознат у политичком дискурсу и искоришћен на начин који има циљ да обмане, завара, изманипулише. Узмимо за пример често коришћени термин „реформа” у политичком говору, који имплицира побољшање или напредак и изазива позитивне асоцијације као што су модернизација и ефикасност. Међутим, семантичка анализа узима у обзир и како циљна публика перципира овај термин. На пример, у одређеним друштвеним групама, реч „реформа” може изазвати страх или отпор, јер може асоцирати на смањење бенефиција или радних права. Ако политичар говори о „реформи образовног система”, анализа испитује да ли је овај појам употребљен да би приказао план као неопходан за будући развој и повећање квалитета, или да би оправдао резање буџета и смањење ресурса. Овај контекст даје речи „реформа” специфично значење које зависи од конкретних циљева политичара. Понекад политичари користе замене за реч „реформа”, као што су „оптимизација” или „рационализација”. Ове речи мењају значење и утичу на перцепцију публике, јер делују технички и неутрално, што може да ублажи негативне реакције и створи утисак стручности. Ако политичар каже: „Ове реформе ће обезбедити просперитет будућим генерацијама”, семантичка анализа би истражила како се термин „реформа” користи да би створио оптимистичан поглед на будућност, док се избегавају конкретни детаљи о мерама које могу бити непопуларне. Још један

пример је реч „транспарентност”, која долази из енглеског језика (*transparency*) и користи се да означи отвореност, видљивост и приступачност информација јавности. Иако постоје домаће алтернативе ове речи попут „отвореност” или „јавност”, англицизам је постао широко прихваћен, јер звучи формално и стручније. Англицизам „транспарентност” носи са собом позитивне асоцијације на западне вредности и стандарде. Када политичар користи ову реч, имплицира се да тежимо уређеном друштву у којем су информације лако доступне, као у развијеним демократијама. Реч оставља утисак модерности и прогресивности, чиме се политичка порука додатно јача. Често се у говору користи израз „транспарентност у раду”, али се изостављају детаљи о томе како ће та транспарентност бити постигнута. Овај англицизам омогућава политичарима да остану апстрактни и да избегну конкретне обавезе или одговорност, док се истовремено стварају позитивне асоцијације. Употреба англицизма „транспарентност” уместо речи као што су „отвореност” или „јавност” има семантичку функцију: звучи професионалније и софистицираније; док „отвореност” може имати неутралан или чак колоквијалан тон, „транспарентност” ствара осећај озбиљности и одговорности. Изјава политичара може гласити: „Увођењем нових реформи, обезбедићемо потпуну транспарентност у раду владе”. У овом примеру, „транспарентност” служи као кључни појам који сугерише одговорно и модерно вођење државе. Међутим, анализа показује да употреба овог англицизма може прикрити недостатак конкретних мера или планова. Употреба англицизма „транспарентност” представља стратегију која има за циљ да обезбеди позитивну перцепцију и повеже политички дискурс са савременим вредностима и стандардима, док се кроз формални тон често избегавају детаљи и конкретне обавезе.

Први професор реторике Корак (Кóраџ) је написао приручник који је служио реторима, тј. логографима, који су се бавили писањем говора и беседа за одбрану оних који се нађу пред судом, и управо је од тих говора зависила процена веродостојности исказа туженог и тужитеља (Barthes, 1970:175). Реторика је настала у оквиру правосудног система ради постизања делотворније аргументације пред судом, те као резултат промишљања о методама и организовања делотворнијег говора. Милош Богдановић наводи да је у нашем језику:

[...] на основу прегледаног корпуса, више од осамдесет посто англицизама настало преобликовањем. Превођење није нарочито продуктиван метод позајмљивања речи. Само око десет процената прегледаних англицизама настало је превођењем, док су мешовити англицизми најмање заступљени тип позајмљеница из енглеског језика. Само се око

осам процената прегледаних англицизама убраја у ову класу. Ако узмемо у обзир реализацију самих англицизама, од свих прегледаних примера, приближно две трећине, у српском језику се реализује као очигледни англицизам, што значи да ова група англицизама бројчано доминира. (Богдановић, 2014: 35)

те се у јавним обраћањима и медијима често налазе термини као што су *lobby* – лобирање (утицати на некога) („Šta је у Србији lobiranje?”, 2009) или *stakeholder* – стејкхолдер (заинтересоване стране) (Dragaš, 2024); *networking* – нетворкинг (умрежавање); *briefing* – брифинг (кратка инструкција); *spinning* – спиновање (завртети, пустити у стар причу или информацију); *transparent* – транспарентно (јасноћа информација); *implementation* – имплементација (примена); *penetration* – пенетрација (продирање); *complex* – комплексно (сложено). Поред ових често употребљиваних термина, наилазимо и на читаве конструкције као што су „споразум о координацији свих активности у инфраструктури” (Радовић, 2024).

Студија која показује индекс знања енглеског језика (EF English Proficiency Index, 2021) указује на чињеницу да се Србија високо котира када је у питању познавање енглеског језика, са константном тенденцијом раста. Иако високо котирани у овој студији, у опсегу изузетног познавања енглеског језика, логомахијска употреба англицизама у политичком дискурсу неминовно доводи до нејасне перцепције и збуњивања аудиторijума, те је можемо подвести под манипулативну функцију језика. Како Бретон наводи:

све је јача свест о томе да наш образовни, школски и универзитетски систем мора у себи садржати и подучавање употребе говора. Реч је о грађанској дужности. Образац за такву врсту образовања већ постоји. То је стара реторичка школа у којој се развија морал и грађанска свест. Њој се морамо вратити да бисмо је могли превазићи и прилагодити савременим условима. (Breton, 2000: 193)

Хегелова запажања (Hegel, 1987) о држави као етичком ентитету из “Енциклопедије филозофских знаности” акцентују политички говор као кључну улогу у артикулацији етичких вредности, изражавању индивидуалних права и доприносу у остваривању духовних циљева државе, те наглашава интегрисање појединца у друштво као пут ка остваривању моралности. Он истиче важност односа појединца према општем добру и види породицу и цивилно друштво као кључне елементе етичког живота. Етичке категорије, према Хегелу, су исказане у распону од апстрактног права (*Recht*), преко моралности (*Moralität*), па све до обичајности (*Sittlichkeit*). Ове етичке категорије чине интегрални део Хегелове филозофије права, те он разматра

комплексност односа појединца и заједнице, права и моралности, кроз процесе развоја свести. Хегелова филозофија државе као етичког ентитета нуди суштинске увиде у разумевање политичког говора и његовог утицаја на обликовање друштвених вредности, права појединца и колективне моралности. Када је реч о манипулацији језика, посебно у политичком дискурсу, Хегелова запажања постају релевантна јер наглашавају да је језик средство којим се етичке вредности и нормативни циљеви државе саопштавају и обликују. Управо због тог потенцијала језика да артикулише оно што је етички и друштвено прихваћено, он може постати алат манипулације који се користи за јачање специфичних политичких интереса или вредности, често на рачун аутентичних етичких тежњи појединца или колектива.

Кроз концепт обичајности (*Sittlichkeit*), који представља остварену моралност у друштвеном контексту, Хегел препознаје нужност интегрисања појединца у друштвену целину ради очувања заједничког добра. Међутим, када језиком доминирају манипулативни тонови, на пример кроз емотивне или идеолошке исказе који не одражавају нужно истинске вредности заједнице, долази до деформације те обичајности. Језик тада постаје средство за контролу и модификацију јавне свести, уместо за истинско изражавање етичких вредности. Хегелова филозофска категорија апстрактног права (*Recht*) која полази од формалног признања индивидуалних права, може нам помоћи да разумемо како манипулација језиком може да утиче на перцепцију тих права, посебно када се реторика користи за легитимизацију радњи које нису у складу са заједничким добром или моралним вредностима које Хегел поставља за основу државе. На тај начин, манипулативни језик постаје супротност моралитету (*Moralität*), изигравајући истинске моралне принципе зарад успостављања привида правде или морала.

Развој свести представља кључни део еволуције индивидуе у складу с друштвеним нормама, још од античке Грчке до савременог доба, где видимо да је артикулација етичких вредности и борба за моћ кроз политички говор одувек била присутна. У садашњем дигиталном добу и глобализацији, употреба англицизама додатно утиче на динамику политичког говора, што може изазвати неспоразуме, стварање конфузије и манипулацију јавним мњењем. Анализа логомахјске употребе енглеских термина у политичком дискурсу Србије указује на комплексну динамику која се одвија у језичком простору. Иако може одражавати глобалне трендове, ова појава често има и манипулативни карактер, стварајући несигурност у тумачењу политичких порука. Ово посебно постаје изазовно у светлу демократских вредности, где је јасан и прецизан језик кључан за информисање и укључивање грађана у друштвене процесе. Семантичка анализа политичког говора открива дубоке

везе између језика, моћи и етике. Правилна употреба језика у политичком контексту кључна је за изградњу поверења између власти и грађана, а разумевање историјског и филозофског контекста додатно обогаћује перспективу овог истраживања.

ЗАКЉУЧАК

Може се закључити да све присутнија употреба англицизама у политичком дискурсу Србије има потенцијал да значајно утиче на квалитет и транспарентност комуникације између политичара и грађана. Иако англицизми често одражавају глобалне трендове и омогућавају боље повезивање са међународним окружењем, њихова неправилна или прекомерна употреба може резултирати конфузијом, неспоразумима и манипулацијом јавним мњењем. Нејасно коришћени англицизми могу изазвати дистанцу између политичких актера и јавности, отежавајући разумевање политичких порука и смањујући поверење у политички процес. С друге стране, пажљиво и одговорно коришћење ових термина може обогатити политички језик и олакшати прихватање нових концепата из глобалног контекста, под условом да се јасно објасне и прилагоде домаћој публици. На основу овога, може се рећи да је неопходно посветити више пажње едукацији политичара и медија о правилној употреби англицизама, уз истовремено јачање свести о важности транспарентне и одговорне комуникације. На тај начин, политички дискурс у Србији може постати не само модернији, већ и приступачнији и разумљивији грађанима, што је кључни предуслов за јачање демократских вредности и поверења у политичке процесе. У демократском друштву, где је транспарентност кључна, од изузетне је важности да језик буде јасан и прецизан, како би грађани могли потпуно разумети политичке поруке и активно учествовати у друштвеним процесима. Увођење интегрисаног стручног садржаја из предмета Енглески језик за студенте политикологије, међународних студија и дипломатије представља мали, али значајан корак ка промовисању етичких вредности и циљева демократског друштва. Овакав образовни приступ омогућава будућим креаторима политика да развију вештине прецизног изражавања и разумевања значења, како у комуникацији на енглеском језику, тако и приликом употребе англицизама у српском језику. Такво језичко оснаживање доприноси развоју способности аналитичког мишљења, критичког промишљања и јасног артикулисања ставова, што су кључни предуслови за вођење одговорне и инклузивне политике. На тај начин, будућа политичка сцена окупљала би образоване појединце с уграђеним принципима професионалне

етике, међусобног поштовања и посвећености општем добру. Дијалог између тако образованих политичких актера и грађана био би истински демократски, заснован на транспарентности, аргументованости и инклузији различитих мишљења, јер „[...] стално побољшање социо-економских услова, јачање друштвених веза и поштовање људских права, основа су и једнаких и бољих шанси за све грађане у остварењу животних улога које сами одаберу” (Јанковић, 2022:101). Осим тога, кроз промовисање етичког, јасног и демократски одговорног језика подстиче се изградња поверења грађана у политички систем. Успостављање таквог односа поверења кључно је за смањење политичке апатије и повећање партиципације грађана у процесима доношења одлука. На крају, допринос развоју бољег друштва не огледа се само у формалним политичким процесима, већ и у свакодневној комуникацији која постаје пример квалитетног и узорног дијалога, пружајући основу за дугорочно унапређење међуљудских односа и друштвене кохезије. Комбинација језичке компетенције, етичког приступа и демократских вредности осигурава политичку културу у којој су речи алат не за манипулацију, већ за разумевање, сарадњу и заједничко деловање у правцу бољитка свих чланова друштва.

Katarina Šmakić¹, Mina Suknović² and Marko Gnjatović³

LOGOMACHIC USE OF ANGLICISMS IN SERBIAN POLITICAL DISCOURSE

Abstract

This paper examines the phenomenon of logomachy in Serbian political discourse, focusing on the use of anglicisms with the intention of creating an impression of speaker sophistication. Through an analysis of rhetorical strategies employed by political leaders, the study identifies how certain expressions are used to sound professional, yet sometimes lack substantial contributions to clarity or comprehension. By applying semantic analysis methodology and examining specific examples, the paper explores the impact of logomachy on public perception and how this practice may affect political communication. The findings highlight the need to integrate specialized content into the English language curriculum for students of political science, international studies, and diplomacy to achieve clarity and precision in political language, improve public awareness, and facilitate dialogue between political actors and citizens.

Keywords: *logomachy, political discourse, Anglicisms, rhetorical strategies, manipulation.*

¹ Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade, Serbia; katarinasmakic@gmail.com; ORCID 0009-0003-3838-9525.

² Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade; Serbia; mina.suknovic@gmail.com; ORCID 0009-0002-7426-4749.

³ Faculty of Political Sciences, University of Belgrade; Serbia; markognjatovic.fb@gmail.com; ORCID0000-0002-2938-4373.

In ancient Greece, philosophers such as Socrates and the Sophists engaged in the art of rhetoric and argumentation, often leading heated debates. Plato's dialogues frequently depict struggles between various philosophical schools and their ideas. During the Middle Ages, theologians and philosophers debated religious issues, employing sophisticated linguistic techniques to support their positions. Renaissance humanists and philosophers were renowned for their polemical writings, in which they used powerful language to express their views on culture, politics, and religion (Šušnjić, 2004). During the Enlightenment, debates on reason, freedom of speech, and political rights intensified, leading to vigorous discussions among philosophers and intellectuals.

Vujaklija defines the term “logomachy” as “a battle of words, an argument” (Vujaklija, 1980), highlighting its presence in contemporary contexts such as politics, media, and public discourse. The term refers to debates or conflicts carried out through words, often involving disputes over definitions, terminology, or verbal nuances. Politics and public debates are frequently shaped by this practice to achieve specific effects or manipulate public opinion. As Šušnjić notes, “[...] in the first instance, the role of ideological language is to express class interests; in the second, the role of language is to conceal limited class interests by presenting them as the interests of society as a whole. In the first instance, language serves as a means of communication; in the second, it is a means of manipulation” (Šušnjić, 2004: 39).

The use of logomachy in the modern era has gained increasing significance with the development of communication technologies and social media, which further expand the arena for verbal conflicts and disputes over the meaning of words in contemporary society. Political Discourse Analysis (PDA) represents an interdisciplinary approach that examines the linguistic and discursive dimensions of political texts and speeches, while also addressing the political essence of discursive practices (Dunmire, 2012:736). This approach focuses on the ways language functions as a tool for shaping political reality, including building alliances, defining oppositions, and sustaining political systems.

As Fred Dallmayr emphasizes, language plays an “architectonic role” in shaping social life, acting as a framework for ways of thinking, expressing, and acting. Political statements, according to him, are not neutral but serve as strategic tools to achieve political goals and maintain an appearance of unity. Thus, political discursive practice involves not only analyzing the content of political texts but also exploring the broader implications of linguistic practices on political processes and social structures. Vasilije Milanović highlights that in a postmodern and poststructuralist world, where meanings become ambiguous, everything enters the realm of political play. In this context, even artists and linguists cannot escape

the influence of politics. According to him, they are always responsible for the consequences their attempts to present knowledge or reality as objective truth may have. This idea becomes particularly relevant when viewed through the lens of language politics, given the central role of language as a social and cultural tool. Today's phenomena of linguistic engineering often openly aim to influence people's consciousness and ways of thinking. Based on these conclusions, a critical question arises: do contemporary orthographic standards contain elements that serve cultural-political functions? (Milićević, 2022: 13).

Logomachy can refer to an overly pedantic or argumentative entanglement over words or concepts without any real substantive progress in the argumentation. As Peterson and Spirling note, "[...] if stories are the engines of political identity and collective action, then the best politicians will also be the best storytellers" (Peterson & Spirling, 2018). Semantic analysis in political speech studies how political actors use language to convey specific meanings, shape attitudes, and influence public perception. This type of analysis focuses on the semantics of words and expressions to uncover deeper messages, nuances, and objectives behind political statements. "Contemporary political marketing, within the context of post-politics, constitutes an integral part of the so-called 'democratic performance.' This phenomenon indirectly justifies and legitimizes a political model in which images – media representations – have become more significant than the actual content of political programs" (Kusiak, 2011: 170)

Thus, as contemporary political marketing in post-politics prioritizes media images over the essence of programs, legitimizing the superficiality of politics, Kusiak further states that:

That world is inhabited by homo seriosus, a person who embodies the idea of seeking truth, is unafraid of conflict and struggle, and remains deeply connected to their identity, family, homeland, and place. The world of post-politics, on the other hand, represents a realm where truth is not a fundamental value; it is dominated by homo rhetoricus, who does not uncover reality but rather seeks to manipulate it. In that world, truth is what is acknowledged as truth at a given moment. According to Novak's view, the post-political person does not need to see reality, and their worldview does not need to be consistent. (Kusiak, 2011: 173)

Politicians use key words and phrases with strong emotional charge to highlight certain themes and values that are important to voters. These words, often linked to fear, hope, justice, or vulnerability, can have a profound impact on the emotional state of the audience and shape their attitudes toward specific issues. By using emotional language, politicians not only mobilize voters but also

create narratives that support their political goals and ideologies. Analyzing the connotations (additional, emotional meanings) and denotations (basic, literal meanings) of words used in a political context helps to understand how they intend to influence the emotions or perceptions of the audience. Metaphors and symbols are frequently used in political presentation to convey specific meanings or visions, often relying on metaphors to create vivid representations and communicate complex ideas. This can change the tone or perception of certain concepts or events, soften historical occurrences, or intensify the message of a specific faction. Studying how political speech can politicize certain expressions, creating specific concepts or terminology that reflect political values, as well as examining the context itself, can significantly impact the interpretation of statements. We can understand that the use of English terms in Serbian political discourse might result from global trends, the adoption of international standards, or simply a desire to modernize and internationalize expressions. However, their use often aims to mislead, distorting the true meaning of a spoken term, or diverting the audience's attention from key issues and problems.

The interpretation of these terms can vary, and their usage often reflects current political, economic, and social challenges. The interplay between democracy, freedom of speech, and logomachy represents a complex dynamic in which these three key elements of social life are interconnected and influence each other, as:

Freedom and democracy are often used interchangeably, but the two are not synonyms. Democracy is indeed a set of ideas and principles about freedom, but it also consists of practices and procedures that have been shaped through a long, often painful history. Democracy is the institutionalization of freedom. Ultimately, the people who live in a democratic society must serve as the ultimate guardians of their own freedom and must embark on their own path to the ideals outlined in the preamble of the Universal Declaration of Human Rights of the United Nations: recognition of the inherent dignity and equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice, and peace in the world. (Clack, Neely, Malamud, Roellke & Strum, 2014: 3)

Equality among people and freedom of speech as postulates of a democratic society dictate that democracy is clearly linked to the use of language, and when it is restricted, democracy itself is hindered.

[...] However, by liberating language, the Greeks, as they themselves realized, did not cleanse the newly introduced public space of all forms of coercion. It reappears, and this time under the guise of speech itself, which now undoubtedly represents an alternative to physical coercion, but not

to symbolic coercion. All kinds of demagogues, manipulators, and word sorcerers conquer the public space (Breton, 2000: 36), leading to the introduction of ostracism⁴ (Breton, 2000), a protective measure against the excessive influence that words can have on the public.

The global presence of the English language in every segment of our lives is, according to Philipson (1992), the result of planned, active promotion and institutionalization worldwide, which he refers to as “linguistic imperialism”. Therefore, it is no surprise that many English terms are present in everyday speech across various fields, especially with the development of information technologies. Expert terms are adopted directly without creating equivalents in Serbian due to the normalization of anglicisms or the lack of corresponding terms in the Serbian language. The use of anglicisms is also supported by ideological factors that accompany it, such as its representation as the language of science, modernity, and power. A turning point for the institutionalization of the English language and its penetration into various European institutions, as well as its global dominance, was the signing of the Treaty of Versailles in 1919, in which English was officially equated with French, the official language of diplomacy up until that time (Žanić, 2007: 209).

The increasing use of English terms in various languages and their ingrained usage is referred to as anglicism. “Traditionally, an anglicism is considered a morpheme, word, or idiom from the English language that is used in another language, in this case, the Serbian language, with varying degrees of integration” (Mišić-Ilić, Lopičić, 2011). In this way, the language adopts a word that, in the case of political discourse, may not carry the meaning defined by the term itself. The goal of this work is not to create a list of anglicisms used in Serbia’s political discourse, but to recognize this phenomenon and highlight, on one hand, the manipulative role of addressing, and on the other hand, the inadequate understanding of the message by the audience.

In the book “English in Serbian”, Prčić identifies the following terms, which can be classified as logomachical usage in the political discourse of Serbia:

Anglicisms push out, and even replace, domestic or established words and expressions because no one even attempts to determine whether there are already words and expressions in Serbian that convey the given meaning and can serve as their adequate translation: education replaces *obrazovanje* (education) and *osposobljavanje* (training); harmonization replaces *usklađivanje*

⁴ Ostracism was introduced based on Cleisthenes’ idea in 487 BCE and was implemented as a defensive measure to protect citizens from overly influential individuals. This measure consisted of a ten-year exile and was not considered a punishment (the exiled person did not lose their property and was only temporarily deprived of their civil rights). In a way, it was regarded as a privilege.

(alignment) and *usaglašavanje* (agreement); tender replaces *konkurs* (competition); (Hague) tribunal replaces *Haški sud*; casting replaces *audicija* (audition); evaluation replaces both *vrednovanje* (evaluation) and *ocenjivanje* (grading); implementation replaces both *spovođenje* (implementation) and *realizacija* (realization); authorized dealer replaces *ovlašćeni prodavac* (authorized seller)... tensions have replaced *napetosti* (tensions) and *zategnutosti* (strains); speculations and, more rarely, *špekulacije* (speculations) have replaced *nagađanja* (guessing); exile has replaced *izgnanstvo* (banishment); but certification had nothing to replace, because few bothered to find out that it refers to official confirmation. (Prčić, 2019: 29)

A space where terms fluidly wander without adequate meaning is well recognized in political discourse and exploited to deceive, mislead, or manipulate. Take, for example, the frequently used term “reform” in political speech, which implies improvement or progress and evokes positive associations such as modernization and efficiency. However, semantic analysis also considers how the target audience perceives this term. For instance, in certain social groups, the word “reform” might provoke fear or resistance, as it could be associated with the reduction of benefits or workers’ rights. When a politician speaks of “educational system reform”, the analysis examines whether the term is used to present the plan as necessary for future development and quality improvement or to justify budget cuts and resource reductions. This context gives the word “reform” a specific meaning that depends on the politician’s concrete objectives. Politicians sometimes use substitutes for the word “reform”, such as “optimization” or “rationalization”. These terms shift the meaning and influence the audience's perception, appearing technical and neutral, which can mitigate negative reactions and create an impression of expertise.

For example, if a politician says: “These reforms will ensure prosperity for future generations”, semantic analysis would explore how the term “reform” is used to create an optimistic vision of the future while avoiding specifics about potentially unpopular measures. Another example is the word “transparentnost”, derived from the English *transparency* and used to denote openness, visibility, and public access to information. Although there are domestic alternatives to this word, such as “openness” or “publicity” the anglicism has become widely accepted because it sounds more formal and professional. The anglicism “transparentnost” carries positive associations with Western values and standards. When a politician uses this word, it implies a striving for a well-ordered society where information is readily available, as in developed democracies. The term creates an impression of modernity and progressiveness, thereby strengthening the political message.

The phrase “transparency in work” is often used in speeches, but details about how this transparency will be achieved are omitted. This Anglicism allows politicians to remain abstract and avoid concrete commitments or accountability while simultaneously generating positive associations. The use of the Anglicism “transparency” instead of words like “openness” or “publicity” has a semantic function: it sounds more professional and sophisticated. While “openness” might carry a neutral or even colloquial tone, “transparency” evokes a sense of seriousness and responsibility. A politician’s statement might read: “By introducing new reforms, we will ensure complete transparency in the government’s work”. In this example, “transparency” serves as a key term suggesting responsible and modern governance. However, analysis reveals that the use of this anglicism can obscure the lack of concrete measures or plans. The use of the anglicism “transparency” represents a strategy aimed at ensuring positive perception and aligning political discourse with contemporary values and standards, while its formal tone often avoids details and specific obligations.

The first professor of rhetoric, Corax (Κόραξ), wrote a manual that served *rhetores*, i.e. logographers, who specialized in writing speeches and orations for the defense of those who found themselves before a court and the credibility of the statements made by the defendant and the plaintiff depended precisely on these speeches (Barthes, 1970: 175). Rhetoric originated within the judicial system to achieve more effective argumentation in court and as a result of deliberation on methods and the organization of more persuasive speech. Miloš Bogdanović states that in our language:

[...] based on the reviewed corpus, more than eighty percent of anglicisms have been created through adaptation. Translation is not a particularly productive method of borrowing words. Only about ten percent of the reviewed anglicisms were created through translation, while hybrid anglicisms are the least represented type of borrowings from the English language. Only about eight percent of the reviewed anglicisms belong to this category. Considering the realization of anglicisms themselves, approximately two-thirds of all reviewed examples in Serbian are realized as obvious anglicisms, meaning that this group of anglicisms numerically dominates. (Bogdanović, 2014:35)

and in public addresses and media, terms such as lobby – *lobing* (influencing someone) are often found („Šta je u Srbiji lobiranje?“, 2009); or stakeholder – *stejkholder (interested parties)* (Dragaš, 2024); networking – *netvorking*; briefing – *brifing*; spinning – *spinovanje*; transparent – *transparentno*; implementation – *implementacija*; penetration – *penetracija*; complex – *kompleksno*. In addition to these commonly used terms, we also encounter entire constructions such as “*agreement on coordinating all activities in infrastructure*” (Радовић, 2024).

A study showing the English language proficiency index (EF English Proficiency Index, 2021) highlights the fact that Serbia ranks highly in terms of English language knowledge, with a constant growth trend. Although highly ranked in this study, within the range of exceptional English proficiency, the logomachic use of anglicisms in political discourse inevitably leads to unclear perceptions and confusion among the audience, thus falling under the manipulative function of language. As Breton points out:

An increasing awareness exists that our educational, school and university system must include teaching the use of speech. This is a civic duty. A model for this type of education already exists. It is the old rhetorical school in which moral and civic consciousness are developed. We must return to it in order to surpass it and adapt it to contemporary conditions. (Breton, 2000: 193)

Hegel's observations (Hegel, 1987) on the state as an ethical entity from the "Encyclopedia of Philosophical Sciences" emphasize political speech as a key role in articulating ethical values, expressing individual rights, and contributing to the realization of the spiritual goals of the state. He stresses the integration of the individual into society as a path toward achieving morality. He highlights the importance of the individual's relationship to the common good and sees the family and civil society as key elements of ethical life. Ethical categories, according to Hegel, range from abstract right (*Recht*), through morality (*Moralität*), to custom (*Sittlichkeit*). These ethical categories are an integral part of Hegel's philosophy of right, as he examines the complexity of the individual's and community's relationship, rights and morality through the processes of the development of consciousness. Hegel's philosophy of the state as an ethical entity provides essential insights into understanding political speech and its influence on shaping social values, individual rights, and collective morality. When it comes to the manipulation of language, particularly in political discourse, Hegel's observations become relevant as they emphasize that language is the instrument through which ethical values and the normative goals of the state are communicated and shaped. Because of language's potential to articulate what is ethically and socially accepted, it can become a tool of manipulation used to strengthen specific political interests or values, often at the expense of the authentic ethical aspirations of the individual or the collective.

Through the concept of *Sittlichkeit* (ethical life), which represents the realization of morality in a social context, Hegel recognizes the necessity of integrating the individual into the social whole in order to preserve the common good. However, when language is dominated by manipulative tones, such as emotional or ideological statements that do not necessarily reflect the true values of the community, the *Sit-*

tlichkeit becomes distorted. Language then becomes a tool for controlling and modifying public consciousness, rather than a genuine means of expressing ethical values. Hegel's philosophical category of abstract right (*Recht*), which begins with the formal recognition of individual rights, can help us understand how manipulation of language can influence the perception of those rights, especially when rhetoric is used to legitimize actions that are not in line with the common good or the moral values that Hegel establishes as the foundation of the state. In this way, manipulative language becomes the opposite of *Moralität* (morality), subverting true moral principles for the sake of establishing an illusion of justice or morality.

The development of consciousness represents a key part of the individual's evolution in accordance with social norms, from ancient Greece to the modern era, where we see that the articulation of ethical values and the struggle for power through political speech have always been present. In the current digital age and globalization, the use of anglicisms further impacts the dynamics of political discourse, which can lead to misunderstandings, create confusion and manipulate public opinion. The analysis of the logomachy in the use of English terms in Serbia's political discourse points to a complex dynamic unfolding in the linguistic space. While it may reflect global trends, this phenomenon often has a manipulative character, creating uncertainty in the interpretation of political messages. This becomes especially challenging in light of democratic values, where clear and precise language is crucial for informing and engaging citizens in social processes. A semantic analysis of political discourse reveals deep connections between language, power, and ethics. Proper use of language in a political context is essential for building trust between the authorities and citizens, and understanding the historical and philosophical context further enriches the perspective of this research.

CONCLUSION

It can be concluded that the increasingly frequent use of anglicisms in Serbia's political discourse has the potential to significantly affect the quality and transparency of communication between politicians and citizens. While anglicisms often reflect global trends and facilitate better connection with the international environment, their incorrect or excessive use can result in confusion, misunderstandings and manipulation of public opinion. Ambiguously used anglicisms can create a distance between political actors and the public, making it harder to understand political messages and reducing trust in the political process. On the other hand, careful and responsible use of these terms can enrich political language and make it easier to adopt new concepts from the global context, provided they

are clearly explained and adapted to the domestic audience. Based on this, it can be said that more attention must be given to educating politicians and the media on the proper use of anglicisms, while simultaneously raising awareness of the importance of transparent and responsible communication.

In this way, political discourse in Serbia can become not only more modern but also more accessible and understandable to citizens, which is a key prerequisite for strengthening democratic values and trust in political processes. In a democratic society, where transparency is crucial, it is of utmost importance that language is clear and precise so that citizens can fully understand political messages and actively participate in social processes. The introduction of integrated expert content in the subject of English language for political science, international studies and diplomacy students represents a small but significant step toward promoting ethical values and goals of a democratic society. This educational approach allows future policymakers to develop skills in precise expression and understanding of meaning, both in communication in English and in the use of anglicisms in Serbian.

Such linguistic empowerment contributes to the development of analytical thinking skills, critical reflection, and clear articulation of positions, which are key prerequisites for conducting responsible and inclusive politics. In this way, the future political scene would bring together educated individuals with embedded principles of professional ethics, mutual respect and dedication to the common good. The dialogue between such educated political actors and citizens would be truly democratic, based on transparency, argumentation and inclusion of different opinions, because “[...] continuous improvement of socio-economic conditions, strengthening social bonds, and respect for human rights are the foundation for both equal and better opportunities for all citizens in achieving the life roles they have chosen” (Janković, 2022: 101). Moreover, by promoting ethical, clear, and democratically responsible language, the construction of citizens' trust in the political system is encouraged. Establishing such a relationship of trust is crucial for reducing political apathy and increasing citizen participation in decision-making processes. Finally, the contribution to the development of a better society is not reflected only in formal political processes but also in everyday communication, which becomes an example of quality and exemplary dialogue, providing the foundation for long-term improvement of interpersonal relations and social cohesion. The combination of linguistic competence, ethical approach, and democratic values ensures a political culture in which words are not tools for manipulation, but for understanding, cooperation and collective action towards the growth of all members of society.

REFERENCE LIST

Barthes, R. (1970). *L'ancienne rhétorique. Communications, Recherches rhétoriques* (16). Paris: Seuil.

Bogdanović, M. (2014). Anglizmi u tehnološkom diskursu savremenog srpskog jezika 21. veka. *Trendovi u poslovanju*, 2(1), 29–36. <https://doi.org/10.5937/TrendPos1401029B>.

Breton, F. (2000). *Izmanipulisana reč*, Beograd: Klio

Clack, G. (Ed.), Neely, M. S. (Exec. Ed.), Malamud, P. (Managing Ed.), Roellke, C. (Educational Consultant), & Strum, P. (Consulting Ed.). (2004). *Democracy in brief*. Global Publishing Solutions. <https://openlibrary-repo.ecampusontario.ca/jspui/handle/123456789/409>

Dallmayr, F. (1984). *Language and politics: Why does language matter to political philosophy?*. London: University of Notre Dame Press.

Dunmire, P. L. (2012). Political discourse analysis: Exploring the language of politics and the politics of language. *Language and Linguistics Compass*, 6(11), 735–751. <https://doi.org/10.1002/lnc3.365>.

Hegel, G. W. F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Veselin Masleša - Svjetlost.

Janković, B. (2022). Značaj rodno osetljivog pristupa u borbi protiv trgovine ljudima. *Diplomatija i bezbednost*, Godina 5, Broj 2/2022.

Kusiak, P. (2011). Postpolityka. W poszukiwaniu istoty zjawiska. *Colloquium*. Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych. Akademii Marynarki Wojennej, III, 157–180.

Milićević, M. (2022). O nekim kulturnopolitičkim aspektima pravopisa. *Diplomatija i bezbednost*, Godina 5, Broj 2/2022.

Mišić-Ilić, B., & Lopičić, V. (2011). Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 264.

Peterson, A., and A. Spirling. 2018. "Classification Accuracy as a Substantive Quantity of Interest: Measuring Polarization in Westminster Systems." *Political Analysis*, 26 (1), 120–128.

Philipson, R. (1992). *Linguistic imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

Prčić, T. (2019). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Šušnjić, Đ. (2004). *Ribari ljudskih duša: ideja manipulacije i manipulacija idejama* (6. izd.). Beograd: Čigoja štampa.

Vujaklija, M. (1980). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Žanić, I. (2007). Hrvatski na uvjetnoj slobodi. *Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Извори са интернета

Democracy in Brief. <https://openlibrary-repo.ecampusontario.ca/jspui/handle/123456789/409>.

Dragaš, N. (Oktobar 25, 2024). *Funkcionerska kampanja: Na svakom koraku namicanje glasova preko državne fotelje*. Vijesti. <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/725564/funkcionerska-kampanja-na-svakom-koraku-namicanje-glasova-preko-drzavne-fotelje>

EF English Proficiency Index. (2021). EF EPI 2021 report. <https://www.ef.com/assetscdn/WIBIwq6RdJvcD9bc8RMd/cefcom-epi-site/reports/2021/ef-epi-2021-english.pdf>

Radio televizija Vojvodine. (Februar 2, 2024). *Šta je u Srbiji lobiranje?* Radio televizija Vojvodine. https://rtv.rs/rsn/drustvo/sta-je-u-srbiji-lobiranje_160506.html

Radović, Z. (Mart 2, 2024). *Potpisani ugovori sa kineskim kompanijama vredni skoro četiri milijarde evra*. Biznis. <https://biznis.rs/vesti/srbija/potpisani-ugovori-sa-kineskim-kompanijama-vredni-skoro-cetiri-milijarde-evra/>

УДК:
316.42:316.72(100)
316.324.8:327.2/.3
316.72:316.347
Прегледни рад

Дипломатија и безбедност
Година 7.
Број 2/2024.
Стр.101-115.

Љубиша Р. Митровић¹

ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И БОРБА ПРОТИВ КУЛТУРНОГ ИМПЕРИЈАЛИЗМА - БРАНА ПРОТИВ ЗАВИСНЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ И НЕОКОЛОНИЈАЛИЗМА

Сажетак

У раду се, најпре, указује на друштвену актуелност и научни значај проблематизације ове теме у контексту транзиције и експанзије глобализма као пројекта културног неоимперијализма у савременом свету. Затим се дефинишу основни појмови, које аутор у раду користи као аналитичке инструменте. У фокусу је, наравно, појам и концепт културног идентитета, као интегралног дела универзалних, индивидуалних и колективних људских права. Аутор тежиште својих разматрања концентрише на метаморфозу идентитарне културе у земљама у транзицији, указујући на утицај неолибералног глобализма и културног империјализма на процесе зависне модернизације и амбивалентну националну улогу компрадорске интелигенције (њен опортунизам, прозелитизам и аутошовинизам), као и какав је утицај ових феномена на негативне импликације на социјализацију младе генерације. У раду се посебно анализира утицај глобалних масмедија на подређивање националних симболичких система у земљама у развоју, што их уводи у процес зависне модернизације и чини их рањивим/неотпорним на реколонијацију. На крају, аутор разматра однос права „малих” народа на свој свет, тј. остваривање културног идентитета, као и њихово учешће у процесима изграђивања културе мира и одрживог развоја мултиполарног поретка у свету, поентирајући, притом да таква перспектива представља најбољу алтернативу за будућност човечанства.

Кључне речи: неолиберални глобализам, културни империјализам, национални културни идентитети, улога интелигенције, култура мира.

¹ Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Ниш, Србија; jubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs
ORCID 0000-0003-0225-4218

Погазити идентитет једног народа највећи је злочин. (Isaiah Berlin)

Уклањање националног идентитета, уклањање културе, први је корак ако се жели наметнути тотална хегемонија: уз културни империјализам иде скоро увек и онај прави правцати. (Fuzara, 2020: 207)

Савремени поробљивачи прво вам узму душу а онда окупирају тело. Стога, упамтите: цвет који заборави на свој корен, не заслужује да расте! (Mitrović, 2011: 35)

УВОД: НАУЧНА И ДРУШТВЕНА АКТУЕЛНОСТ ТЕМЕ

Живимо у ери савременог капитализма и суочени смо са бројним митовима: почев од идеологије људских права и дезидеологизације, до тезе о отвореном друштву и крају историје, неолибералног тржишног фундаментализма, повампирења неоимперијалне геополитике и тзв. хуманитарног интервенционизма, ширења политичке коректности и диктатуре постмодерног релативизма. Бројни од побројаних и других митова никли су и лансирани са Запада а пре свега из САД, и служе као нове идеолошке маске за актере мегакапитала и легитимацију и прикривање експанзије културног империјализма, зависне модернизације и неоколонијализма као облика и инструмента рестаурације капитализма у свету.

Капитализам је доживео свој климакс и сада је у фази опадања моћи. Све је више актера који уместо монополарног траже заснивање мултиполарног поретка. Постаје све транспарентније да иза тзв. нових идеолошких дискурса у симболичкој сфери, којима се жели легитимисати хегемонијска влада нових елита, уствари стоји отворена или прикривена тежња САД за очувањем њихове предаторске империјалне природе. У ту сврху макијавелистички се користе сва средства у распону од меке до тврде моћи (од изазивања ратова до експанзије глобалних медија и њихове улоге у рушењу влада). Препознавање прикривених „шапа” коалиције мегакапитала и глобалних медија у савременим процесима неоимперијалне хегемоније морало би бити један од задатака савремене науке, универзитета и интелектуалаца. Нажалост, бројним средствима утицаја, овај део друштвених актера као да је поткупљен и опор-

тунистички се понаша. На овом фону рестаурације капитализма и обнове његове неоимперијалне улоге, суочени смо са праксом и феноменом упоредног нарастања, посебно у земљама у транзицији и тзв. трећег света, поред компрадорске буржоазије, и компрадорске интелигенције, које су постале продужена рука разобрученог мегакапитала. Стога није случајност да, као претходница ширења НАТО-а на Исток, имамо својеврсни тихи, пузећи културни рат који се одвија у симболичкој сфери, преко ТВ станица и других електронских медија (интернета итд.) као продужених општила глобалних медија из тзв. земаља светског центра. Критика овакве улоге масмедија у савремености, посебно у земљама у транзицији трећег света, дата је и у студији „Глобални медији – мисионари корпоративног капитализма”, чији су аутори Едвард С. Херман и Роберт В. Мекчесни (Herman & McChesney, 2004: 231-279). Такође о овом феномену ширења културног империјализма и образаца зависне медијске манипулације може се прочитати у радовима Мануела Кастилса (Manuel Castells) „Моћ комуникације” (2014), затим Сергеја Кара-Мурза (Сергѐй Карá-Мурзá) „Манипулација свешћу” (2008) и „Демонтажа народа” (2015). О овој проблематици видети и код домаћих аутора: Зорана Јевтовића „Тоталитаризам и масмедији” (2000), Слободана Антонића „Културни рат у Србији” (2008) и „Демонтажа културе” (2016), Љубише Митровића „Социолошке маргиналије” (2019).

Све агресивније ширење културног империјализма у форми својеврсног симболичког насиља на простору земаља у транзицији и земаља трећег света, односно земаља у развоју, са циљем овладавања овим просторима, и наметања поданичког менталитета бројним народима, ради експанзије стратегије зависне модернизације коју емитује тзв. колективни глобални запад преко инструмената своје моћи, као што су глобални медији, ММФ, али и преко неолибералног концепта болоњског процеса реформе школства, својим последицама на садашњи и будући развој на социјализацију личности и образовања нових генерација, захтева нашу све већу позорност и мултидисциплинарна истраживања ради критичке валоризације садржаја који се емитују и функције које имају ови медији на друштвену свест, посебно младих генерација. Морамо се запитати: да ли смо суочени са феноменом поновне „издаје интелектуалаца” (Жулиен Бенда - Julien Benda), јер неки аутори говоре о интелектуалцу у савремености као о „узалудном позиву” (Милан Брдар); други ову појаву отуђења политике и политичког фетишизма одређују као успон политике – као уметности илузије (Драган Симеуновић), или повампирења неоконзервативне улоге геополитике и културног империјализма (Љубиша Митровић).

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА КАО ИНСТРУМЕНТА ЗА ТЕОРИЈСКУ ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈУ ЗАДАТЕ ТЕМЕ

Иако су истакнути футуролози, у контексту изучавања мегатрендова и социјалних прогноза, писали о парадигматским променама које су настале у претходних 120 година (од геополитике, с почетка 20. столећа, ка геоекономији, крајем 20. века, и ка геокултури у 21. веку), свет се, у првим деценијама новог миленијума, суочио са феноменом повампирења геополитике (у форми геополитичке борбе за нову прераспodelу светских ресурса), кризом светског униполарног поретка, ратним сукобима и борбом за нови мултиполарни демократски поредак. У овом контексту настају и бројне контроверзе око формирања и улоге идентитарне културе.

У савременој литератури, посебно социолошкој, антрополошкој, социјалној психологији и етнопсихологији, постоје бројне студије о појму, типовима идентитета и њиховој функцији. Овде чинимо краћи осврт, као увод у проблематизацију наше теме. Ишчитавајући литературу, суочени смо са чињеницом да у савременој науци коегзистирају и сукобљавају се неколико парадигми о идентитету: а) индивидуално-психолошка; б) колективно-психолошка; в) социјално-психолошка; г) симболички интеракционализам; д) теорија система; ђ) културолошка парадигма; е) постмодерна парадигма. Ериксон (Erikson) дефинише идентитет као способност да се сачува унутрашња истоветност и континуитет личности да о себи мисли као о различитом бићу у односу на друге. Загорка Голубовић прави разлику између персоналног и колективног идентитета, истичући значај културног идентитета у односу на етнички и национални. У том смислу, З. Голубовић у студији „Ја и други” пише: „Културни идентитет можемо разумети као образац заједничког начина живота и мишљења, заједничког искуства на којем се темеље облици и садржаји сазнања, као и вредносно референтни оквир који указују индивидуима шта је пожељно а шта није са становишта дате културе” (Golubović, 1999: 34). Цветан Тодоров (Tzvetan Todorov) направио је разлику између три главна типа колективних идентитета: а) културни идентитети (који су многослојни); б) грађански идентитети; в) пројектни/постулирани идентитет (Todorov, 2010), о чему пише З. Бауман (Zygmunt Bauman). Сваки појединац у току живота има више идентитета, и како каже Ђерђ Конрад (György Konrad), у студији „Антиполитика”: „ако се заклиње само у један, остале нужно пригушује” (Konrad, 1999). Мануел Кастелс (Manuel Castells) у свом делу „Моћ идентитета” разликује три облика изградње идентитета: а) легитимирајући; б) идентитет отпора; в) пројектни идентитет (Kastels, 2002: 16).

На основу социолошких истраживања различитих типова идентитета кроз историју и у савремености, сачинили смо једну могућу, грубу типологију друштава и идентитарне културе.

Табела 1. Типови друштва и идентитетске културе

	ТИП ДРУШТВА	ВРСТА ГЛОБАЛНЕ ГРУПЕ	ТИП ИДЕНТИТЕТСКЕ КУЛТУРЕ
А	Традиционално	Заједница	Монотипни/органски етнички идентитет
Б	Модерно	Друштво/нација	Плурални грађански идентитет
В	Постмодерно	Постдруштво/Човечанство	Отворени, транскултурни, пројектни идентитет

Извор: Митровић, Љ. (2013). *Социолошки огледи*.

Ниш: Центар за балканске студије, стр. 79.

Идентитетска култура је историјска категорија, која се под одређеним условима формира и трансформише. Традиционална, предмодерна друштва, имају затворен, органски, етнички идентитет; модерна, која настају у ери грађанских револуција и нација као глобалних друштвених група, имају национални културни идентитет, који је грађански и плуралан. Постмодерна друштва имају отворену разуђену културу. На делу су процеси експлозије и експанзије субкултурних идентитета. Ова друштва су отворена, вишеслојна и транскултурна. Отуда у њима имамо појаву постулираног/пројектног идентитета, који се заснива на слободи избора (индивидуалне преференције појединаца и друштвених група), а не механичке и органске принуде духа традиционализма. Савремена друштва имају транзиторни противуречни идентитет (З. Видојевић), и разапета су између ретрадиционализације и модернизације.

Културни империјализам је појам и процес који има историјске корене и који се данас реактуелизује у ери глобализације, у међународним односима између земаља светског центра и периферије. Наравно, овај феномен се манифестује у различитим формама и има функцију стварање зависних друштава, чије елите следе модел зависне модернизације, што уводи ова друштва у периферизацију. На том фону на удару је не само традиционални систем вредности и национална идентитетска култура, већ и бројни слојеви симболичког система у савремености. Посебно су нападнути систем образовања, подсистем културе, као и масмедији. На делу је својеврсна агресија на ове делатности и институције у земљама у транзицији, са циљем да се наметну модели и обрасци западне хегемонистичке културе и подреде ова друштва логици диктата и апсолутизације моћи мегакапитала (интереса транснационалних корпорација).

Француски социолог Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu) је анализирао ове односе у савремености између земаља метрополе и сателитских држава и дефинисао појам расподеле симболичке моћи и улогу симболичког насиља: као структурисан систем различите партиципације друштвених група у систему расподеле симболичке моћи, односно различитог медијског утицаја глобалних и локалних медија на грађане, публику, медијске потрошаче у глобалном светском систему и на његове различите зоне (центар, полупериферија, периферија). Ове неједнакости у симболичкој сфери се допуњују социјалним и регионалним неједнакостима између развијених и неразвијених земаља.

Табела 2. Информатички/дигитални јаз

	Постиндустријска друштва	Трећи свет
Број телефонских линија	74,4%	1,5%
Корисници интернета	93%	0,2%
Удео у патентима	95%	0,0%

Извор: Печујлић, М. (2002). *Глобализација – два лика света*. Београд: Гутенбергова галаксија, стр. 115.

О овим односима између глобалних и локалних медија у савременом свету, поред Пјера Бурдијеа, писали су и други истраживачи, а посебно Херман и Мекчесни, у својој студији „Глобални медији – нови мисионари корпоративног капитализма”. На основу свестране анализе медијских односа у ери доминације модела асиметричне глобализације у свету, ови аутори истичу:

Средства комуникације монополизovalo је неколико оних који могу допрети до свакога. Никад мањи број људи није држало у изолацији толико мноштво других. Све је више и више оних који имају право да чују и виде, али и све мање и мање оних који имају привилегију да информишу, изражавају мишљење и да га стварају. Диктатура једне једине речи и једне једине слике разара много више од диктатуре једне партије: намеће живот у коме је узорни грађанин послушни потрошач и пасивни посматрач, изграђен на производној траци северноамеричког модела комерцијалне телевизије. (Herman i Mekčesni, 2004: 4)

Ови и други аутори и њихова истраживања показују да у савремености присуствујемо процесима трансформације идентитарне културе под утицајима глобализације и транзиције. На делу је снажна експанзија информатичких актера који су, као нови гладијатори, објумили целу планету намећући јој, у усло-

вима постхладноратовског периода и имплозије социјализма, нов модел културне хегемоније који је у служби рестаурације капитализма и апсолутизације моћи снага мегакапитала. Овај нови вид медијске и „информатичке бомбе” снажно утиче на нове облике поларизације и хегемонизације у глобалном светском систему. Истраживачи пишу о смени појединих типова колективних идентитетских матрица: од класног ка националном (Т. Куљић); Ђ. Конрад (György Konrád) пише о „хистерии идентитета”, а А. Малуф (Amin Maalouf) о успону „убилачких идентитета”, док француски социолог Алан Турен (Alain Touraine) пише о настанку постмодерног културног идентитета заснованог на снажним процесима индивидуализације и еманципације личности.

Савремено светско друштво захваћено је великим таласима кризе и промена: налази се у врлогу транзиције и глобализације. Ови процеси битно утичу и на метаморфозу персоналне и групне идентитарне културе.

Експанзија културног империјализма и амбивалентна улога интелигенције

Живимо у епохи парантезе, мегатрендова и транзиције у светским размерама (Volerstin, 2005, 2012, 2014; Nizbet, 1982, 1990). У таквим временима долази до распада старих и успона нових класа, слојева и покрета. У овом контексту, са променом начина производње, настале су и промене у симболичком систему. Таква је ситуација и на Балкану и у Србији. Бројни слојеви интелигенције захваћени су овим процесима. Већ смо о томе писали у својим студијама о транзицији у Србији (Mitrović, 2004, 2009, 2014, 2017). У њима смо посебно указали и на транзицију бивше системске интелигенције, тј. оног дела који је догматски био везан за марксизам, у време социјализма, а који је после 5. октобра извршио прозелитски бег, и преко ноћи пригрлио Поперову неолибералну доктрину отвореног друштва (Mitrović, 2021). У савременој Србији једна од форми овог прозелитизма су аутошовинизам и русофобија. Овај феномен се код нас манифестује у форми лажног евроатлантизма и глобалистичког космополитизма. Његове присташе минимизирају и потцењују значај националног идентитета и интереса у условима савремених борби. Као да се заборавља на дијалектички однос између општег, посебног и појединачног у процесима преображаја друштва, културе и друштвене свести у савременом свету; односно на потребу повезаности класног, националног и интернационалног. Речју, не може се бити добар Европејац и космополита, а да си у исто време анационално оријентисан, тј. без развијеног националног идентитета.

Стога, овде подсећамо на критичке студије о овом проблему у радовима еминентних аутора, савремених социолога и политиколога [Имануела Волерстина (Immanuel Wallerstein), Андре Гундре Франка (Andre Gunder Frank), Ноама Чомског (Noam Chomsky), Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu), Ноаме Клајн (Naomi Klein), Пјера-Андре Тагијефа (Pierre-André Taguieff) и Дијега Фузаре (Diego Fusaro)]. Ови аутори пишу модерним језиком, аналитички и антидогматски о повезаности социо-класног, геополитичког и симболичког фактора у процесима друштвених борби у савремености, као и о значају критички развијене еманципаторске самосвести друштвених актера за трансформацију друштвених односа.

Овде морамо подсетити да нема пуког аутоматизма између економије и политике у друштвеном развоју. Уосталом, на то су указивали не само Карл Маркс (Karl Marx), већ и Антонио Грамши (Antonio Gramsci) и Карл Полањи (Karl Polanyi). Они пишу са становишта теоријског и методолошког начела тоталитета и са становишта дијалектичке повезаности бројних делатности и области друштвеног живота. Претходно поменути научници, узгред речено, следе различите парадигме, у својим делима говоре о мистификованој улози тезе о деологизацији, крају историје и отвореном друштву. Стога ваља истаћи да су тезе апологета неолибераног метасоцијалног дискурса о тржишном фундаментализму и глобализму, као пројекту нових неједнакости, неоконзервативне неједнакости и експанзије апсолутне моћи мегакапитала, послужиле као мостобран за стигматизацију, а потом и разарање марксистичког погледа на свет и промоцију идеологије неолиберализма.

На овом фону, упоредо са имплозијом социјализма, извршена је радикална деструкција симболичког система и ширење вредносног „новог” система и идеологија које легитимишу економску, политичку и културну хегемонију наступајуће буржоазије на новим просторима. У овом контексту вршене су и реформе не само економског и политичког система, већ и образовања, вредносног, културног и симболичког подсистема, по диктату западних реформатора. На сцену су ступили тзв. „професионални реформатори” у земљама у транзицији, који су заменили „професионалне револуционаре” и идеологе бившег режима. Њихова мисија најпре је била да изврше деструкцију система социјалистичких вредности и неутралишу сваки вид критичког мишљења и отпора, а затим да афирмишу апологетске матрице настајућег новог симболичког система, као елемента структурног насиља и новог облика социјализације личности примерених вредносној логици капитала и његове глобалистичке експанзије. У овим земљама преко ноћи су промењени наставни планови и програми, у којима су поред избацавања марксизма, потискиване вредности из националне културе и историје. Диктат ревизије за-

хватио је како националну, тако и општу и европску и балканску историју XX века. Све је то имало за циљ деструкцију не само класно еманципаторске свести, већ и националне културно-идентитетске. Упоредна анализа наставних садржаја управо то открива и показује. Посебно су поражавајући ефекти на плану реформе наставних планова историје, књижевности и српског језика, али и етнологије.

Овакав „тренд“ зависне „модернизације“ образовања паралелно је подржан како од политичке номенклатуре, тако и једног броја медија, невладиних организација и партија које су некритички епигонски следиле прозападну политику реформи постсоцијалистичких друштава, уз отворену или прикривену подршку западних медија и институција и центара моћи.

Критичка анализа показује да је земљама у транзицији по сваку цену (милом или силом) наметан модел зависне модернизације, преко различитих програма реформе од стране ММФ-а, Светске банке, болоњских реформатора, као и НАТО-а. Овим реформским „транзиционим“ програмима желео се подстицати капиталистички развој на овим просторима, али и стварати нова социјална, политичка и културна структура друштва. Речју, ради се о стварању нове елите: компрадорске буржоазије, компрадорске политичке елите и компрадорске интелигенције. Оне би требало беспоговорно да следе налоге западних глобалистичких центара моћи. Овакав модел реформи зависне модернизације и транзиције без социјалне одговорности, али и културног империјализма, наметнут је бројним бившим социјалистичким земљама. Један број земаља, међутим, и даље се опире и врши у овим процесима селекцију, чинећи напор да очува аутономност у свом развоју, бранећи свој идентитет и национални интерес; међу њима је и Србија.

Ваља истаћи да су притисци и уцене од стране Запада све већи, те да садашњој номенклатури на власти није лак терет који носи. И после 1990. године и агресије НАТО-а на СРЈ, без одобрења Савета безбедности, бројним средствима тврде и лаке моћи, настављен је својеврсни рат, који илуструје Клаузевицево (Clausewitz) правило да је „рат наставак политике другим средствима“ (Clausevic, 1939:12), али и Аронову поруку, да је, такође, и „политика наставак рата другим средствима“ (Aron, 2001).

Такозвана неолиберална транзиција у лику „транзиције без социјалне одговорности“ (Д. Лековић, Љ. Митровић), за коју најбољи социолози на западу (И. Волерстин и П. Бурдије) тврде да представља неоконзервативну историјску рестаурацију капитализма, експанзије и хегемоније капитала на новим просторима бивших социјалистичких земаља, довела је до зависне модернизације ових друштава и подређивања њихових развоја логици капитала. На делу је, под плаштом реформе, деструкција остатака социјалне државе и

реализација пакета реформи под будним оком трансатлантистичких стручњака ММФ-а, Светске банке и НАТО-а, са тежиштем на усклађивању настајућег система са западним системом – у економији, политици, образовању и култури. Спровођење овакве политике лумпен развоја са главним ослоном на директне стране инвестиције има за циљ подређивање домаће привреде страном капиталу, што, у крајњој инстанци може довести до субразвоја и периферизације ових друштава, али и слабљења њиховог државног и националног суверенитета. Показаће се да је већина садашњих елита у овим земљама у функцији извођача туђих радова на домаћем терену. Отуда они имају отворену и прикривену подршку Запада, које је неке и довео на власт, дајући им политичку подршку и обећавајући им приоритетни улазак у ЕУ и НАТО алијансу (најеклентантији пример су Бугарска и Румунија).

Иако је Збигњев Бжежински (Zbigniew Brzezinski) у својим студијама „Друштвена промена” и „Велика шаховска табла” (1999), нацртао мапу пута геостратешких промена у контексту глобалистичког пројекта САД и њихове хегемоније, морамо подсетити да је он, у студији „Друштвена промена”, за тај процес транзиције бивших социјалистичких земаља предвидео трајање од 75 година. Но, као да се корпоративној и политичкој елити на Западу и представницима војног и медијског комплекса, жури. Они би да „силују” историју. Због тога комбинују инструменте тврде и меке моћи, мирних реформи и насиља, у тзв. транзицији ових земаља. Ширење Европске уније на исток и савремени геополитички ратови (Сирија, Украјина, Газа), такође су у функцији транснационалних корпорација и нове прерасподеле ресурса по мери интереса мегакапитала. О томе детаљно пише Ханс Хофбауер (Hannes Hofbauer) у својој студији „Проширење Европске уније на исток” (2004). Интереси Запада и геополитика расподеле ресурса основни су покретачи политичких и ратних деловања снага глобалног капитала данас у свету. Идеологија људских права је маска за изазивање дестабилизације режима који се опиру неолибералној доктрини „шок терапије” и западној спољној политици, која је под диригентском палицом империје САД [(Bžežinski, 1999); (Friedman, 2009); (Ћомски, 1999, 2000, 2008); (Ganzer, 2021)]. У овом контексту глобални медији су често, својим хибридним културним ратом, увод у оно што ће НАТО алијанса, попут „божјег бича”, својим крстарећим ракетама и ангажовањем војне коалиције, завршити на терену. Ове акције тзв. „хуманитарне интервенције”, наводе се под различитим именима („Милосрдни анђео” и др.) али немају никакве везе са мировним мисијама. Таква политика Запада кулминирала је у овој деценији прокси-ратом у Украјини али и у Гази. Рат у Украјини, по бројним обележјима, представља својеврсни увод у Трећи светски рат. Само је за наивне ово рат за независност Украјине. Ко је прочитао

геостратешке студије Бжежинског и Фридмана, увериће се да су ови сценарији давно зацртани: од малог Балкана (Југославије) до евроазијског Балкана у средњеазијском басену.

Свет је данас већ дубоко у вртлогу новог рата: видљиве су „шапе” актера, у току је нуклеарни рулет који човечанство може платити новом апокалипсом и трагедијом незамисливих размера. Време је не само за апел интелектуалаца, већ и свих трезвених људи и влада у савременом свету, као и ОУН: да се уложи максимални напори и оваква игра ратом престане, јер сутра је увек касно.

Нажалост, и тзв. међународне институције (Савет безбедности, ОУН), које се институционално баве разрешавањем светских сукоба, блокиране су вољом тзв. глобалног Запада. Елита ЕУ је редукована на патуљке подређене вољи САД, које су их инструментализовале у садашњем сукобу у Украјини. Као да је говор мржње и русофобије јачи од било какве мировне дипломатије. У току је геостратешки рат, који је повезан са новом геополитиком расподеле ресурса, и освајање Истока и огромних простанстава руде, воде и других богатстава. Стога је у праву Јохан Галтунг (Johan Galtung), директор Међународног института за мир, када упозорава да је борба за мир повезана са стратешким циљевима развоја у свету: „Борба за другачији развој, као и борба за другачији мир, мора да се води и оспоравањем, па чак и трансформацијом западне космологије, свих оних дубоко укоревених веровања која дефинишу мир помоћу оружја, а развој помоћу новца” (Galtung, 2009), као и бразилски председник Лула да Силва (Lula da Silva) са својом поруком: „да нема глобалног мира без глобалне правде у свету”.

Још је француски социолог и геополитичар Рејмон Арон (Raymond Aron), у својој студији „Мир и рат”, тврдио да је човечанство у погледу културе мира данас у периоду детињства, те да ће протећи још много векова и ратова док се научи памети и усвоји гандијевску политику – да је мир развој, а политика ненасиља и дијалога - политика мира! (Aron, 2001).

Одрживи развој мултиполарног света и култура мира

Савремени теоретичари, посебно Британац Роберт Купер (Robert Cooper) и Американац Роберт Кајган (Robert Kagan), у својим радовима оправдавају културни империјализам и колонијалну политику Запада у свету, пишући да је он одиграо позитивну и прогресивну улогу у модернизацији колонијалних земаља у Азији, Африци и Латинској Америци. Роберт Купер у својој студији „Распад нација” пише о савременој фази тзв. либералног им-

перијализма који, такође, може имати позитивну улогу (Kuper, 2007), док Мајкл Манделбаум (Michael Mandelbaum), у студији „Треба ли свету Голијат” образлаже потребу опстајања империјалне улоге САД у 21. веку (Mandelbaum, 2006). Циљеви актера културног империјализма у савремености јесу да се преко система симболичког насиља (глобалних, електронских и штампаних медија), као и нових дигиталних продужених општила (Интернета и нових комуникацијских технологија); једном речју, преко тзв. система „меке моћи” – оствари културна хегемонија, тј. утицај, пре свега, на младу генерацију (која се налази у процесу социјализације), на разарање њеног културног идентитета. Затим, да се таквом деструкцијом ослаби њена критичка моћ према разорним негативним утицајима западних идеологија и наметању система вредности масовног потрошачког „друштва спектакла”.

Стога морамо истаћи да је право на национални културни идентитет елементарно људско право сваког појединца и народа, и као такво данас спада у универзална људска права човечанства. Филозоф Исаја Берлин (Isaiah Berlin) сматра да је гажење културног идентитета највећи злочин. Стога је ово право за један народ, једнако важно као и право на живот и право на хлеб/запослење.

Одбрана права на културни идентитет је брана против неоколонијализма и културног империјализма у савременом друштву. Народ који чува свој језик, веру и културу, чува ослободилачке традиције и своју историју, има будућност. Речју, није склон да прихвата рецепте зависне модернизације и брзо препознаје подвале, тј. манипулације које се желе пласирати у јавности да би се замаскирали прави интереси страних земаља и корпорација, а иза којих се скривају геополитички интереси поробљавања и хегемоније.

Време је да се отворено каже да нико нема право да оспорава право тзв. малим нацијама на њихов (поглед на) свет, тј. културни идентитет и одбрану од културног империјализма, тј. одбрану од њиховог прекрштавања и поништавања њиховог језика и вере, речју културе, традиције и историје. Ма колико биле моћне тзв. велике силе, као глобални играчи у међународним односима, ваља рећи да истиче време таквој империјалној привилегији. Нарастају снаге и покрети тзв. светског плуралног мноштва (Negri & Hardt, 2003; Hardt & Negri, 2009), који с правом оспоравају опстанак империјализма у савремености, без обзира каквим се речима жели то право правдати и легитимисати. Ту је, поред снажног антиглобалистичког и суверенистичког покрета, и појава БРИКС-а, као нове коалиције бројних земаља са различитих континената, које се све одлучније залажу за заснивање мултиполарног демократског поретка као алтернативе садашњем поретку неједнакости у свету.

Време је да Европа одрасте у одговорности и да не представља протекторат САД. Последњи лидери са харизмом беху велики државници: Де

Гол, Вили Брант, Маргарет Тачер, Меркелова... Као да је сада наступило време технократских апаратчика и извођача туђих радова; нема лидера од интегритета и визије. Отуда неспособност за стратешку визију и иницијативу.

У контексту теме, која је предмет нашег прилога, треба истаћи да је време да се радикално промене приоритети у међународној политици: да уместо хегемоније, наоружавања и владавине силом, светом влада политика дијалога различитих култура и цивилизација, оно што Кинези називају конвергенцијом различитих система. У књизи „Изградња заједничке будућности човечанства”, Си Ђинпинг (Xi Jinping), председник Кине, образложио је програм заједничке борбе за одрживи развој у свету, афирмацију мирољубиве коегзистенције и партнерства за изградњу заједничке будућности човечанства, дефинишући принципе иницијативе „Појас и пут”, указујући да она представља

платформу за отворену и инклузивну сарадњу, за јавно добро које заједнички дајемо свету, те да иако је усмерена на Азију и Европу, она не одбацује ниједну земљу, ниједну страну света... Си Ђинпинг децидирано поручује: кинески народ одувек је сматрао да ће Кини бити добро само онда када је добро и свету и да ће свету бити добро само онда када је добро Кини.” (Si Jinping, 2023: 612)

Упркос песимистичним пројекцијама научника и футуролога, човечанству је неопходан пројекат „делатне доброте”, који изражава нову филозофију мира и мирољубиве коегзистенције у свету и отвара пут новом вредносном систему и оријентацији да се од прошлости/историје гради културни туризам, а не да она буде спорно наслеђе које се претвара у експлозију и сукобе. Уместо етноцентризма и сукоба цивилизација, човечанству је потребан дијалог и култура мира. Време је да, уместо обнове политике топовњаче, која би, у условима могућег нуклеарног рата, запалила читав свет, проговори разум, и култура мира однесе победу над поборницима ратног нуклеарног рулета, нове трке у наоружању. Човечанству су данас потребна нова улагања у науку и одрживи развој, образовање и културу, подизање здравља и квалитета живота, као и остваривање економско-социјалне и политичке равноправности свих народа у свету.

Управо ових дана, ишчитавајући књигу Милована Ђиласа „Распад и рат”, Дневник 1989-1995, запажамо како овај аутор, снагом критичке рефлексije, описује моћ и немоћ Запада у разрешавању југословенске кризе 90-их. Та запажања Ђиласа као да се могу односити и на савремено стање у Европској унији и свету, када су у питању рат у Украјини, али и глобални проблеми и изазови са којима се суочава савремено човечанство, а владајуће елите их не разрешавају. Ђилас, зналачки, мудро и оштро закључује: „Запад у својој

снази и богатству оставља у овом времену утисак беде: нема државника од снаге и визије, вође личе на ситне трговце, ништа одлучно и одлучујуће нису кадри да закључе, а ако закључе не спроводе, натезање, договарање као изговор да се ништа не уради”² (Џилас, 2022: 11).

У савремености, суочени смо са опортунистичком политиком Запада. Сједињене Америчке Државе су својом хегемонијом везале руке својим савезницима, тако да не могу да воде аутономну и активну мировњачку политику, већ навијачку и субмисивну. Отуда се рат у Украјини шири и прети да угрози безбедност не само Европе, већ и света. Мировни покрети у Европи такође се понашају инертно, показујући немоћ да одлучујуће утичу на тражење решења на путу ка миру.

Остаје нада да ће алијанса БРИКС-а, под вођством Кине, учинити одлучујуће кораке у разрешавању овог сукоба који прети да нуклеарним ратом запали читав свет. Нажалост, за сада је извесна само неизвесност. Бојимо се да нас Минервина сова и овог пута касно не пробуди!?

Зато, уместо ламентације, цитирамо стихове из песме „Зашто Сократ ћути?”

Чујем

Ратне бубњеве

Нови крсташи

Поново освајају Јерусалим

Разатињу Христа

А Сократ

Ћути

Циници веле

Пијан је

Од кока коле! (Mitrović, 2005: 64)

Упркос овим трендовима у савремености, верујемо да ће доћи бољи дани за човечанство. Нове технологије, дигитална револуција и интернет генерација изнедриће и нове Прометеје благовеснике, актере еманципаторских иницијатива и алтернативних пројеката одрживог развоја човечанства, као заједнице слободних и равноправних грађана и народа мултиполарног света,

² Цитирано према објављеном фељтону „Дневничке белешке” Милована Ћиласа, „Политика”, Београд, 26. мај 2022, стр. 11.

који ће улагати у развој и мир и благостање свих људи. У том свету, надајмо се, кантовски и пејновски речено: завладаће мир, ум и религија добротности; дијалог и партнерство различитих цивилизација, док ће културне идентитарне различитости бити богатство, а не брана за сарадњу различитих народа, раса и вера. Уз сав респект према нашим слободарским прецима, такву мирну будућност желимо својим потомцима: да се такмиче са суседима и другим народима у стваралаштву и солидарности, у даривању добротности и љубави.

Времена када је Запад могао да обликује свет по свом лику одавно су прошла, с правом верује Франкопан, како пише у својој студији „Нови путеви свиле. Садашњост и будућност нашег света” (Frankopan, 2020: 289). До оваквог закључка овај аутор је дошао управо анализирајући кинеску филозофију развоја и мира, коју је обзнанио кинески председник Си Ђипинг 2013. године, као мегапројекат „Нови пут свиле – појас и пут”, који афирмише тезу о дијалогу и конвергенцији различитих цивилизација уместо сукоба (Mitrović, 2024; Tanasković, 2019; Tolvaišis, 2019; Vignjević, 2019). Познати енглески филозоф историје и дипломата Арнолд Тојнби (Arnold Toynbee) предвидео је да будућност човечанства припада Кини, поручујући да „будући ујединитељ света неће бити нека западна или позападњачена земља, већ ће то бити Кина” (Toynbi i Ikeda, 2005).

*Ljubiša R. Mitrović*¹

PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY AND THE FIGHT AGAINST CULTURAL IMPERIALISM - A BARRIER AGAINST DEPENDENT MODERNIZATION AND NEOCOLONIALISM

Abstract

The paper first points out the social relevance and scientific significance of problematizing this topic in the context of the transition and expansion of globalism as a project of cultural neo-imperialism in the contemporary world. Then, the basic concepts are defined, which the author uses in the paper as analytical instruments. The focus is, of course, on the notion and concept of cultural identity, as an integral part of universal, individual and collective human rights. The author focuses his considerations on the metamorphosis of identity culture in countries in transition, pointing to the influence of neoliberal globalism and cultural imperialism on the processes of dependent modernization and the ambivalent anational role of the comprador intelligentsia (its opportunism, proselytism and autochauvinism), as well as the impact of these phenomena on the negative implications for the socialization of the younger generation. The paper specifically analyzes the influence of global mass media on the subordination of national symbolic systems in developing countries, which introduces them into the process of dependent modernization and makes them vulnerable/unresistant to recolonization. Finally, the author considers the relationship between the rights of “small” peoples to their world, i.e. the achieving of cultural identity, as well as their participation in the processes of building a culture of peace and sustainable development of a multipolar order in the world, emphasizing that such a perspective represents the best alternative for the future of humanity.

Keywords: *neoliberal globalism, cultural imperialism, national cultural identities, the role of intelligence, culture of peace.*

¹ Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia; ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs, ORCID 0000-0003-0225-4218

To trample on the identity of a people is the greatest crime. (Isaiah Berlin)

The removal of national identity, the removal of culture, is the first step if one wants to impose total hegemony: cultural imperialism is almost always accompanied by real imperialism. (Fuzara, 2020: 207)

Modern enslavers first take your soul and then occupy your body. Therefore, remember: a flower that forgets its root does not deserve to grow! (Mitrović, 2011: 35)

INTRODUCTION: SCIENTIFIC AND SOCIAL RELEVANCE OF THE TOPIC

We live in the era of modern capitalism and are faced with numerous myths: starting from the ideology of human rights and de-ideologization, to the thesis of an open society and the end of history, neoliberal market fundamentalism, the revival of neo-imperial geopolitics and the so-called humanitarian interventionism, the spread of political correctness and the dictatorship of postmodern relativism. Many of the listed and other myths have emerged and been launched from the West, primarily from the USA, and serve as new ideological masks for the actors of megacapital and the legitimization and concealment of the expansion of cultural imperialism, dependent modernization and neo-colonialism as a form and instrument of the restoration of capitalism in the world.

Capitalism has reached its climax and is now in a phase of declining power. There are more and more actors who are seeking to establish a multipolar order instead of a unipolar one. It is becoming increasingly transparent that behind the so-called new ideological discourses in the symbolic sphere, which seek to legitimize the hegemonic government of the new elites, there is in fact an open or covert aspiration of the USA to preserve its predatory imperial nature. To this end, all means ranging from soft to hard power are used in a Machiavellian manner (from provoking wars to the expansion of global media and their role in overthrowing governments). Recognizing the covert “hands” of the coalition of megacapital and global media in contemporary processes of neo-imperial hegemony should be one of the tasks of contemporary science, universities and intellectuals. Unfortunately,

through numerous means of influence, this section of the social actors seems to have been bribed and is behaving opportunistically. Against this background of the restoration of capitalism and the renewal of its neo-imperial role, we are faced with the practice and phenomenon of parallel growth, especially in countries in transition and the so-called third world, alongside the comprador bourgeoisie, the comprador intelligentsia, which have become an extended arm of the disintegrating megacapital. Therefore, it is no coincidence that, as a precursor to NATO's expansion to the East, we have a kind of silent, creeping cultural war taking place in the symbolic sphere, via TV stations and other electronic media (the Internet, etc.) as extended branches of the global media from the so-called world center countries. Criticism of this role of mass media in modern times, especially in countries in transition in the Third World, is also given in the study "Global Media – Missionaries of Corporate Capitalism", authored by Edward S. Herman and Robert W. McChesney (Herman & Mekčesni, 2004: 231-279). This phenomenon of the spread of cultural imperialism and patterns of dependent media manipulation can also be read about in the works of Manuel Castells "The Power of Communication" (2014), then Sergey Kara-Murza (Сергѣй Карá-Мурзá) "Manipulation of Consciousness" (2008) and "Dismantling of Peoples" (2015). On this issue, see also domestic authors: Zoran Jevtović's "Totalitarianism and the Mass Media" (2000), Slobodan Antonić's "Cultural War in Serbia" (2008) and "Dismantling Culture" (2016), as well as Ljubiša Mitrović's "Sociological Marginals" (2019).

The increasingly aggressive spread of cultural imperialism in the form of a kind of symbolic violence in the area of countries in transition and third world countries, i.e. developing countries, with the aim of mastering these areas and imposing a subservient mentality on numerous peoples, for the purpose of expanding the strategy of dependent modernization imposed by the so-called collective global West through the instruments of its power, such as the global media, the IMF, but also through the neoliberal concept of the Bologna process of school reform, with its consequences for the current and future development of the socialization of individuals and the education of new generations, requires our increasing attention and multidisciplinary research for the purpose of critical valorization of the content that is broadcast and the functions that these media have on social consciousness, especially of the younger generations. We must ask ourselves: are we faced with the phenomenon of the repeated "betrayal of intellectuals" (Julien Benda), because some authors speak of the intellectual in modernity as a "futile vocation" (Milan Brdar); others name this phenomenon of alienation of politics and political fetishism as the rise of politics – as the art of illusion (Dragan Simeunović), or the return of the neoconservative role of geopolitics and cultural imperialism (Ljubiša Mitrović).

DEFINING BASIC TERMS AS INSTRUMENTS FOR THEORETICAL PROBLEMATISATION OF THE ASSIGNED TOPIC

Although prominent futurologists, in the context of studying megatrends and social forecasts, have written about the paradigmatic changes that have occurred in the past 120 years (from geopolitics, at the beginning of the 20th century, to geoeconomics, at the end of the 20th century, and to geoculture in the 21st century), in the first decades of the new millennium, the world has faced the phenomenon of the revival of geopolitics (in the form of a geopolitical struggle for a new redistribution of world resources), the crisis of the unipolar world order, military conflicts and the struggle for a new multipolar democratic order. In this context, numerous controversies have also arisen regarding the formation and role of identity culture.

In contemporary literature, especially in sociology, anthropology, social psychology and ethnopsychology, there are numerous studies on the concept, types of identity and their function. Here we make a brief review, as an introduction to the problematization of our topic. Reading the literature, we are faced with the fact that several paradigms of identity coexist and conflict in contemporary science: a) individual-psychological; b) collective-psychological; c) social-psychological; d) symbolic interactionism; e) systems theory; f) cultural paradigm; e) postmodern paradigm. Erikson defines identity as the ability to preserve the inner sameness and continuity of the personality to think of oneself as a different being in relation to others. Zagorka Golubović distinguishes between personal and collective identity, emphasizing the importance of cultural identity in relation to ethnic and national. In this sense, Z. Golubović in her study “I and Others” writes: “We can understand cultural identity as a pattern of a shared way of life and thinking, a shared experience on which the forms and contents of knowledge are based, as well as a value-based reference framework that indicates to individuals what is desirable and what is not from the point of view of a given culture” (Golubović, 1999:34). Tzvetan Todorov distinguished between three main types of collective identities: a) cultural identities (which are multi-layered); b) civic identities; c) project/postulated identity (Todorov, 2010), which Zygmunt Bauman writes about. Every individual has multiple identities during their life, and as George Konrad (György Konrad) says in his study “Antipolitics”: “if one swears on only one identity, one necessarily suppresses the others” (Konrad, 1999). Manuel Castells, in his work “The Power of Identity”, distinguishes three forms of identity construction: a) legitimizing; b) resistance identity; c) project identity (Kastels, 2002: 16).

Based on sociological research on different types of identities throughout history and in modern times, we have created a possible, rough typology of societies and identity cultures.

Table 1. *Types of societies and identity cultures*

	SOCIETY TYPE	GLOBAL GROUP TYPE	IDENTITY CULTURE TYPE
A	Traditional	Community	Monotypic/organic ethnic identity
B	Modern	Society/nation	Plural civic identity
C	Postmodern	Postsociety/Humanity	Open, transcultural, project identity

Source: Mitrović. Lj. (2013). *Sociological Observations*.

Niš: Centar za balkanske studije, p. 79.

Identity culture is a historical category that is formed and transformed under certain conditions. Traditional, pre-modern societies have a closed, organic, ethnic identity; modern societies, which emerge in the era of civil revolutions and nations as global social groups, have a national cultural identity, which is civil and plural. Postmodern societies have an open, diffuse culture. The processes of explosion and expansion of subcultural identities are at work. These societies are open, multi-layered and transcultural. Hence, in them we have the emergence of a postulated/project identity, which is based on freedom of choice (individual preferences of individuals and social groups), and not on the mechanical and organic compulsion of the spirit of traditionalism. Contemporary societies have a transitory contradictory identity (Z. Vidojević), and are torn between retraditionalization and modernization.

Cultural imperialism is a concept and process that has historical roots and is being re-actualized today in the era of globalization, in international relations between the countries of the world center and the periphery. Of course, this phenomenon manifests itself in various forms and has the function of creating dependent societies, whose elites follow the model of dependent modernization, which introduces these societies into peripheralization. Against this background, not only the traditional system of values and national identity culture are under attack, but also numerous layers of the symbolic system in modernity. The education system, the cultural subsystem, as well as the mass media have been particularly attacked. A kind of aggression is underway on these activities and institutions in countries in transition, with the aim of imposing models and patterns of Western hegemonic culture and subordinating these societies to the logic of dictate and absolutization of the power of megacapital (the interests of transnational corporations).

The French sociologist Pierre Bourdieu analyzed these relations in modern times between the metropolis and satellite states and defined the concept of the distribution of symbolic power and the role of symbolic violence: as a structured

system of different participation of social groups in the system of distribution of symbolic power, i.e. the different media influence of global and local media on citizens, audiences, media consumers in the global world system and on its different zones (center, semi-periphery, periphery). These inequalities in the symbolic sphere are complemented by social and regional inequalities between developed and underdeveloped countries.

Table 2. *IT/digital gap*

	Post-industrial societies	Third World
Number of telephone lines	74,4%	1,5%
Internet users	93%	0,2%
Share in patents	95%	0,0%

Source: Pečujlić, M. (2002). *Globalization – two faces of the world*.

Belgrade: Gutenbergova galaksija, p. 115.

In addition to Pierre Bourdieu, other researchers have written about these relations between global and local media in the contemporary world, especially Herman and McChesney, in their study “Global Media – The New Missionaries of Corporate Capitalism”. Based on a comprehensive analysis of media relations in the era of dominance of the asymmetric globalization model in the world, these authors point out:

The means of communication have been monopolized by a few who can reach everyone. Never before have so many people been kept in isolation by so few others. There are more and more of those who have the right to hear and see, but fewer and fewer of those who have the privilege of informing, expressing and creating opinion. The dictatorship of a single word and a single image is much more destructive than the dictatorship of a single party: it imposes a life in which the model citizen is an obedient consumer and passive observer, built on the assembly line of the North American model of commercial television. (Herman & Mekčesni, 2004:4)

These and other authors and their research show that in modern times we are witnessing the processes of transformation of identity culture under the influence of globalization and transition. There is a strong expansion of information actors who, like new gladiators, have encompassed the entire planet, imposing on it, in the conditions of the post-Cold War period and the implosion of socialism, a new model of cultural hegemony that serves the restoration of capitalism and the absolutization of the power of megacapital. This new type of media and “information bomb” strongly

influences new forms of polarization and hegemonization in the global world system. Researchers write about the shift of certain types of collective identity matrices: from class to national (T. Kuljić); George Konrad writes about “identity hysteria”, and Amin Maalouf writes about the rise of “murderous identities”, while French sociologist Alain Touraine writes about the emergence of a postmodern cultural identity based on strong processes of individualization and emancipation of the personality.

Contemporary world society is engulfed by great waves of crisis and change: it is in the vortex of transition and globalization. These processes also significantly influence the metamorphosis of personal and group identity culture.

The Expansion of Cultural Imperialism and the Ambivalent Role of the Intelligentsia

We live in an era of parentheses, megatrends and transition on a global scale (Volerstin, 2005, 2012, 2014; Nizbet, 1982, 1990). In such times, there is a disintegration of old classes, strata and movements and the rise of new ones. In this context, with the change in the mode of production, there have also been changes in the symbolic system. This is also the situation in the Balkans and in Serbia. Numerous strata of the intelligentsia are affected by these processes. We have already written about this in our studies on the transition in Serbia (Mitrović, 2004, 2009, 2014, 2017). In them, we have also specifically pointed out the transition of the former systemic intelligentsia, i.e. of that part that was dogmatically linked to Marxism, during the time of socialism, and which after October 5th made a proselytizing flight, and overnight embraced Popper’s neoliberal doctrine of the open society (Mitrović, 2021). In contemporary Serbia, one of the forms of this proselytism is autochauvinism and Russophobia. This phenomenon manifests itself in our country in the form of false Euro-Atlanticism and globalist cosmopolitanism. Its supporters minimize and underestimate the importance of national identity and interests in the conditions of contemporary struggles. It is as if the dialectical relationship between the general, the particular and the individual in the processes of transformation of societies, culture and social consciousness in the contemporary world is forgotten; that is, the need for the connection of the class, national and international. In short, one cannot be a good European and a cosmopolitan, and at the same time be anationally oriented, i.e. without a developed national identity.

Therefore, here we recall the critical studies on this problem in the works of eminent authors, contemporary sociologists and political scientists [Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank, Noam Chomsky, Pierre Bourdieu, Naomi Klein, Pierre-André Taguieff and Diego Fusaro]. These authors write in modern lan-

guage, analytically and anti-dogmatically about the connection of socio-class, geopolitical and symbolic factors in the processes of social struggles in modernity, as well as about the importance of a critically developed emancipatory self-consciousness of social actors for the transformation of social relations.

Here we must recall that there is no mere automatism between economics and politics in social development. After all, this was pointed out not only by Karl Marx, but also by Antonio Gramsci and Karl Polanyi. They write from the standpoint of the theoretical and methodological principle of totality and from the standpoint of the dialectical connection of numerous activities and areas of social life. The aforementioned scholars, by the way, follow different paradigms, and in their works they speak about the mystified role of the thesis of de-logization, the end of history and the open society. Therefore, it is worth noting that the theses of the apologists of the neoliberal metasocial discourse about market fundamentalism and globalism, as a project of new inequalities, neoconservative inequality and the expansion of the absolute power of megacapital, served as a bridgehead for the stigmatization, and then the destruction of the Marxist worldview and the promotion of the ideology of neoliberalism.

Against this background, along with the implosion of socialism, a radical destruction of the symbolic system was carried out and the spread of a “new” value system and ideologies that legitimize the economic, political and cultural hegemony of the emerging bourgeoisie in new areas was carried out. In this context, reforms were carried out not only of the economic and political system, but also of education, value, cultural and symbolic subsystems, according to the dictates of Western reformers. The so-called “professional reformers” entered the scene in the countries in transition, who replaced the “professional revolutionaries” and ideologists of the former regime. Their mission was first to destroy the socialist value system and neutralize every form of critical thought and resistance, and then to affirm the apologetic matrices of the emerging new symbolic system, as an element of structural violence and a new form of socialization of personalities appropriate to the value logic of capital and its globalist expansion. In these countries, curricula and programs were changed overnight, in which, in addition to the expulsion of Marxism, values from national culture and history were suppressed. The dictate of revision affected both national and general European and Balkan history of the 20th century. All of this was aimed at the destruction not only of class-emancipatory consciousness, but also of national cultural and identity consciousness. A comparative analysis of the curricula reveals and demonstrates this. The effects are particularly devastating in terms of the reform of the curricula of history, literature and the Serbian language, but also of ethnology.

This “trend” of dependent “modernization” of education was supported in parallel by both the political nomenclature and a number of media, non-governmental organizations and parties that uncritically followed the pro-Western policy of reform of post-socialist societies, with the open or covert support of Western media and institutions and centers of power.

Critical analysis shows that the model of dependent modernization was imposed on countries in transition at all costs (by force or by grace), through various reform programs by the IMF, the World Bank, the Bologna reformers, as well as NATO. These reform “transition” programs were intended to encourage capitalist development in these areas, but also to create a new social, political and cultural structure of society. In short, it is about creating a new elite: the comprador bourgeoisie, the comprador political elite and the comprador intelligentsia. They should unquestioningly follow the orders of Western globalist centers of power. This model of dependent modernization and transition reforms without social responsibility, but also cultural imperialism, has been imposed on numerous former socialist countries. A number of countries, however, continue to resist and make selections in these processes, making an effort to preserve autonomy in their development, defending their identity and national interest; Serbia is among them.

It should be noted that the pressure and blackmail from the West are increasing, and that the current nomenclature in power is carrying a burden that is not easy. After 1990 and the NATO aggression on the FRY, without the approval of the Security Council, a kind of war continued with numerous means of hard and soft power, which illustrates Clausewitz’s rule that “war is the continuation of politics by other means” (Klauzevic, 1939:12), but also Aron’s statement that “politics is also the continuation of war by other means” (Aron, 2001).

The so-called neoliberal transition in the form of a “transition without social responsibility” (D. Leković, Lj. Mitrović), which the best sociologists in the West (I. Wallerstein and P. Bourdieu) claim represents a neoconservative historical restoration of capitalism, expansion and hegemony of capital in the new territories of the former socialist countries, has led to the dependent modernization of these societies and the subordination of their development to the logic of capital. Under the guise of reform, the destruction of the remnants of the welfare state and the implementation of a package of reforms under the watchful eye of transatlantic experts from the IMF, the World Bank and NATO, with an emphasis on harmonizing the emerging system with the Western system – in economics, politics, education and culture. The implementation of this lumpen development policy, with its main reliance on foreign direct investment, aims to subordinate the domestic economy to foreign capital, which, ultimately, can lead to the underdevelopment and peripheralization of these societies, but also to the weakening of their state

and national sovereignty. It will be shown that most of the current elites in these countries are contractors of other people's work on the domestic front. Hence, they have the open and covert support of the West, which brought some of them to power, giving them political support and promising them priority entry into the EU and NATO alliance (the most glaring examples are Bulgaria and Romania).

Although Zbigniew Brzezinski, in his studies “Social Change” and “The Grand Chessboard” (1999), drew a road map of geostrategic changes in the context of the globalist project of the USA and its hegemony, we must recall that, in the study “Social Change”, he predicted a duration of 75 years for this process of transition of the former socialist countries. However, it seems that the corporate and political elite in the West and the representatives of the military and media complex are in a hurry. They want to “do violence” to history. That is why they combine the instruments of hard and soft power, peaceful reforms and violence, in the so-called transition of these countries. The expansion of the European Union to the East and the modern geopolitical wars (Syria, Ukraine, Gaza) are also a function of transnational corporations and a new redistribution of resources according to the interests of megacapital. Hannes Hofbauer writes about this in detail in his study “The Expansion of the European Union to the East” (2004). The interests of the West and the geopolitics of resource distribution are the main drivers of the political and military actions of the forces of global capital in the world today. The ideology of human rights is a mask for causing destabilization of regimes that resist the neoliberal doctrine of “shock therapy” and Western foreign policy, which is under the baton of the US empire [(Brzezinski, 1999); (Friedman, 2009); (Chomsky, 1999, 2000, 2008); (Ganzer, 2021)]. In this context, the global media, with its hybrid cultural war, is often an introduction to what the NATO alliance, like the “whip of God”, with its cruise missiles and the engagement of a military coalition, will end up doing on the ground. These actions of so-called “humanitarian interventions”, are listed under various names (“Angel of Mercy” etc.) but have nothing to do with peacekeeping missions. Such a policy of the West culminated in this decade with a proxy war in Ukraine and also in Gaza. The war in Ukraine, by many features, is a kind of introduction to the Third World War. Only for the naive this is a war for the independence of Ukraine. Anyone who has read the geostrategic studies of Brzezinski and Friedman will be convinced that these scenarios were outlined long ago: from the small Balkans (Yugoslavia) to the Eurasian Balkans in the Central Asian basin.

The world is already deep in the vortex of a new war: the “hands” of the actors are visible, a nuclear roulette is underway that humanity can pay with a new apocalypse and a tragedy of unimaginable proportions.

It is time not only for an appeal from intellectuals, but also from all sober people and governments in the modern world, as well as the UN: to make maximum efforts and stop this game of war, because tomorrow is always too late.

Unfortunately, the so-called international institutions (Security Council, UN), which are institutionally involved in resolving world conflicts, are blocked by the will of the so-called global West. The EU elite has been reduced to dwarfs subordinate to the will of the USA, which has instrumentalized them in the current conflict in Ukraine. As if hate speech and Russophobia are stronger than any peace diplomacy. A geostrategic war is underway, which is connected to the new geopolitics of resource distribution, as well as the conquest of the East and vast expanses of ore, water and other resources. Therefore, Johan Galtung, director of the International Institute for Peace, is right when he warns that the fight for peace is connected to the strategic goals of development in the world: “The fight for a different development, like the fight for a different peace, must be waged by challenging and even transforming Western cosmology, all those deeply rooted beliefs that define peace with weapons and development with money” (Galtung, 2009), as is Brazilian President Lula da Silva with his message: “that there is no global peace without global justice in the world”.

The French sociologist and geopolitician Raymond Aron, in his study “Peace and War”, argued that humanity is currently in its infancy in terms of the culture of peace, and that many more centuries and wars will pass before it learns to remember and adopt Gandhian politics - that peace is development, and the politics of non-violence and dialogue - the politics of peace! (Aron, 2001).

Sustainable Development of a Multipolar World and a Culture of Peace

Contemporary theorists, especially the British Robert Cooper and the American Robert Kagan, justify in their works the cultural imperialism and colonial policy of the West in the world, writing that it played a positive and progressive role in the modernization of colonial countries in Asia, Africa and Latin America. Robert Cooper, in his study “The Breaking of Nations”, writes about the contemporary phase of the so-called liberal imperialism, which can also have a positive role (Kuper, 2007), while Michael Mandelbaum, in his study “Does the World Need a Goliath”, explains the need for the survival of the imperial role of the USA in the 21st century (Mandelbaum, 2006). The goals of the actors of cultural imperialism in modern times are to achieve cultural hegemony, i.e. to influence, first of all, the young generation (which is in the process of socialization), to destroy its cultural identity, through the system of symbolic violence (global,

electronic and printed media), as well as new digital extended means (the Internet and new communication technologies); in a word, through the so-called system of “soft power”. Then, through such destruction, to weaken its critical power towards the destructive negative influences of Western ideologies and the imposition of the value system of the mass consumer “society of the spectacle”.

Therefore, we must emphasize that the right to national cultural identity is an elementary human right of every individual and people, and as such today it is one of the universal human rights of humanity. Philosopher Isaiah Berlin believes that trampling on cultural identity is the greatest crime. Therefore, this right is as important for a people as the right to life and the right to bread/employment.

The defense of the right to cultural identity is a defense against neocolonialism and cultural imperialism in modern society. A people that preserves its language, religion and culture, preserves its liberating traditions and its history, has a future. In short, it is not inclined to accept the recipes of dependent modernization and quickly recognizes deceptions, i.e. manipulations that are intended to be placed in public in order to mask the true interests of foreign countries and corporations, and behind which the geopolitical interests of enslavement and hegemony are hidden.

It is time to openly say that no one has the right to challenge the right of the so-called small nations on their (view of) world, i.e. cultural identity and defense against cultural imperialism, i.e. defense against their conversion and annulment of their language and religion, in other words, culture, tradition and history. No matter how powerful the so-called great powers are, as global players in international relations, it is worth saying that time is running out for such imperial privilege. The forces and movements of the so-called global plural multitude (Negri & Hardt, 2003; Hardt & Negri, 2009) are growing, which rightly challenge the survival of imperialism in modern times, regardless of the words used to justify and legitimize this right. In addition to the strong anti-globalization and sovereignist movement, there is also the emergence of BRICS, as a new coalition of numerous countries from different continents, which are increasingly determined to establish a multipolar democratic order as an alternative to the current order of inequality in the world. It is time for Europe to grow up in responsibility and not represent a protectorate of the USA. The last leaders with charisma were great statesmen: De Gaulle, Willy Brandt, Margaret Thatcher, Merkel... As if the time of technocratic apparatchiks and contractors of other people's work has now arrived; there are no leaders with integrity and vision. Hence the inability for strategic vision and initiative.

In the context of the topic that is the subject of our article, it should be emphasized that it is time to radically change the priorities in international politics: that instead of hegemony, armament and rule by force, the world is ruled by the policy of dialogue between different cultures and civilizations, what the Chinese

call the convergence of different systems. In the book “Building a Common Future for Mankind”, Xi Jinping, President of China, explained the program of the joint struggle for sustainable development in the world, the affirmation of peaceful co-existence and partnership for building a common future for humanity, defining the principles of the “Belt and Road” initiative, indicating that it represents

a platform for open and inclusive cooperation, for the public good that we jointly provide to the world, and that although it is focused on Asia and Europe, it does not reject any country, any part of the world... Xi Jinping firmly states: the Chinese people have always believed that China will only be good when the world is good, and that the world will only be good when China is good. (S. Jinping, 2023: 612)

Despite the pessimistic projections of scientists and futurologists, humanity needs a project of “active kindness”, which expresses a new philosophy of peace and peaceful coexistence in the world and paves the way for a new value system and orientation to build cultural tourism from the past/history, and not for it to be a disputed heritage that turns into an explosion and conflicts. Instead of ethnocentrism and the clash of civilizations, humanity needs dialogue and a culture of peace. It is time that, instead of renewing the policy of cannons, which, in the conditions of a possible nuclear war, would set the entire world on fire, reason should speak out, and the culture of peace should triumph over the supporters of nuclear war roulette, a new arms race. Today, humanity needs new investments in science and sustainable development, education and culture, improving health and the quality of life, as well as achieving economic, social and political equality for all peoples in the world.

These days, while reading Milovan Đilas’ book “Disintegration and War”, Diary 1989-1995, we notice how this author, with the power of critical reflection, describes the power and powerlessness of the West in resolving the Yugoslav crisis of the 1990s. These observations of Đilas seem to apply to the contemporary situation in the European Union and the world, when it comes to the war in Ukraine, but also to the global problems and challenges that modern humanity faces, and the ruling elites are not solving them. Đilas, knowingly, wisely and sharply concludes: “The West, in its strength and wealth, leaves an impression of misery in this time: there are no statesmen with strength and vision, leaders resemble small traders, they are not capable of concluding anything crucial and decisive, and if they do not implement the conclusions, they use bickering and bargaining as an excuse to do nothing”² (Đilas, 2022: 11).

² Quoted from the published feuilleton “Diary Notes” by Milovan Đilas, “Politika”, Belgrade, May 26, 2022, p. 11.

In modern times, we are faced with the opportunistic policy of the West. The United States has tied the hands of its allies with its hegemony, so that they cannot lead an autonomous and active peacekeeping policy, but rather a cheering and submissive one. Hence, the war in Ukraine is spreading and threatening to endanger the security of not only Europe, but also the world. Peace movements in Europe are also acting inertly, demonstrating their inability to decisively influence the search for a solution on the path to peace.

There remains hope that the BRICS alliance, led by China, will take decisive steps in resolving this conflict that threatens to ignite the entire world with a nuclear war. Unfortunately, for now, only uncertainty is certain. We are afraid that Minerva's owl will wake us up late this time too!?

Therefore, instead of lamentations, we quote the lyrics from the poem "Why is Socrates Silent?"

*I hear
War drums
New Crusaders
Reconquer Jerusalem
Crucify Christ
While Socrates
Is Silent

The Cynics Say
He is Drunk
From Coca-Cola! (Mitrović, 2005:64)*

Despite these trends in the modern era, we believe that better days will come for humanity. New technologies, the digital revolution and the internet generation will also give birth to new Prometheus heralds, actors of emancipatory initiatives and alternative projects for the sustainable development of humanity, as a community of free and equal citizens and peoples of a multipolar world, who will invest in the development and peace and well-being of all people. In that world, let us hope, in Kantian and Peanonian terms: peace, reason and the religion of charity will prevail; dialogue and partnership of different civilizations, while cultural identity differences will be an asset, not a barrier to cooperation between different peoples, races and religions. With all due respect to our libertarian ancestors, we wish such a peaceful future for our descendants: to compete with our neighbors and other peoples in creativity and solidarity, in the gift of kindness and love.

The times when the West could shape the world in its own image are long gone, Frankopan rightly believes, as he writes in his study “The New Silk Roads. The Present and Future of Our World” (Frankopan, 2020: 289). This author came to this conclusion precisely by analyzing the Chinese philosophy of development and peace, which was announced by Chinese President Xi Jinping in 2013 as the megaproject “The New Silk Road – Belt and Road”, which affirms the thesis of dialogue and convergence of different civilizations instead of conflict (Mitrović, 2024; Tanasković, 2019; Tolvaišis, 2019; Vignjević, 2019). The famous English philosopher of history and diplomat Arnold Toynbee predicted that the future of humanity belonged to China, stating that “the future unifier of the world will not be some Western or Westernized country, but China” (Tojnbi & Ikeda, 2005).

REFERENCE LIST

- Antonić, S. (2008). *Kulturni rat u Srbiji*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Antonić, S. (2016). *Demontaža kulture*. Beograd: Catena Mundi.
- Aron, R. (2001). *Mir i rat među nacijama*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica.
- Bžežinski, Z. (1999). *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID.
- Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing/Tehnička knjiga.
- Đilas, M. (2022). *Raspad i rat: dnevnik, 1989-1995*. Beograd: Vukotić media.
- Đilas, M. (26. maj 2022). Dnevničke beleške (feljton). *Politika*. Beograd.
- Đinping, S. (2023). *Izgradnja zajedničke budućnosti čovečanstva*. Beograd: Albatros plus.
- Frankopan, P. (2020). *Die neuen Seidenstrassen. Gegenwart und Zukunft unserer Welt*. Berlin: Rowahlt.
- Fuzara, D. (2020). *Misliti drugačije – filosofija neslaganja*. Beograd: Clio.
- Galtung, J. (2009). *Mirnim sredstvima do mira*. Beograd: Službeni glasnik.
- Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi – antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Hardt, M. & Negri, A., (2009). *Mnoštvo rat i demokratija u doba imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Herman, E. S. i Mekčesni, R. V. (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Jevtović, Z. (2000). *Totalitarizam i masmediji*. Beograd: BIGZ.
- Kara-Murza, S. (2008). *Manipulacija svešču*. Beograd: P.R. Sava Rosić.
- Kara-Murza, S. (2015). *Demontaža naroda*. Beograd: Informatika a.d. / P.R. Sava Rosić.
- Kastels, M. (2014). *Moć komunikacije*. Beograd: Clio.

- Klauzevic, K. 1951. *O ratu*. Beograd: Vojno delo, Vojna biblioteka.
- Konrad, Đ. (1999). *Antipolitika*. Podgorica: Ohtoih.
- Kuper, R. (2007). *Raspad nacija: poredak i kaos u XXI veku*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mandelbaum, M. (2006). *Treba li svetu Golijat? Kako Amerika deluje kao svetska vlada u 21. veku?*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mitrović, Lj. (2004). *Put u zavisno društvo (Bilans tranzicije na Balkanu)*. Beograd/Niš: Institut za političke studije/Centar za balkanske studije.
- Mitrović, Lj. (2005). *Bauk velike zveri*. Niš: SKC.
- Mitrović, Lj. (2008). *Geokultura razvoja Balkana, identiteti i kultura mira*. Niš: Centar za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet.
- Mitrović, Lj. (2009). *Tranzicija u periferni kapitalizam*. Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (2011). *Lirski fragmenti*. Niš: SKC.
- Mitrović, Lj. (2013). *Sociološki ogledi*. Niš: Centar za balkanske studije.
- Mitrović, Lj. (2013). *Uvod u studije globalizacije*. K. Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Mitrović, Lj. (2014). *Geopolitička tranzicija Balkana*. Novi Sad: Prometej.
- Mitrović, Lj. (2017). *U raljama tranzicije: između sunovrata i alternative*. Novi Sad: Prometej.
- Mitrović, Lj. (2019). *Sociološke marginalije na savremene teme (I)*. Novi Sad: Prometej.
- Mitrović, Lj. (2021). *Srbija zaglavljena između zavisne modernizacije i resaturacije perifernog kapitalizma*. Nacionalni interes, br. 1/2021. Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Lj. (2022). *Sociološke marginalije na savremene teme (II)*. Novi Sad: Prometej.
- Naisbitt, J. (1982). *Megatrends: ten new directions transforming our lives*. New York: Warner Books.
- Naisbitt, J. & Aburdene, P. (1990). *Megatrends 2000: Ten New Directions for the 1990's*. New York: Avon.
- Negri, A & Hardt, M., (2003). *Imperij*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija – dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija. Knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tanasković, D. (2019). *Projekat obnove „puta svile” kao diplomatski izazov*. *Diplomatija i bezbednost*, Broj 2/2019. Beograd: Fakultet za diplomatiju i bezbednost.
- Todorov, C. (2010). *Strah od varvara*. Loznica: Karpos.
- Tojnbi, A. i Ikeda, D. (2005). *Izaberi život – dijalog*. Beograd: Dereta.
- Tolvaišis, L. (2019). *Rusko-kineska saradnja u kontekstu razvoja projekta*

novog puta svile: spoljnotrgovinski i energetska aspekti. *Diplomatija i bezbednost*, Broj 2/2019. Beograd: Fakultet za diplomatiju i bezbednost.

Vignjević, M. (2019). Velike strategije NR Kine i regionalni bezbednosni izazovi. *Diplomatija i bezbednost*, Broj 2/2019. Beograd: Fakultet za diplomatiju i bezbednost.

Volerstin, E. (2012). *Moderni svetski sistem 1-2*. Podgorica: CID.

Volerstin, E. (2004). *Opadanje američke moći*. Podgorica: CID.

Volerstin, E. (2005). *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.

*Желимир М. Кешетовић*¹

ПРИКАЗИ КРИЗА И КАТАСТРОФА У ПОПУЛАРНОЈ КУЛТУРИ²

Сажетак

Кризe и катастрофе нису само прворазредне вести за иформативне медије, већ су и незаобилазна тема фикционалних медија, односно масовне/популарне културе. Наиме, поред физичких последица катастрофе у објективној реалности, постоји културна димензија криза и катастрофа која је усмерена на значења и тумачења ових догађаја, социјално-психолошке механизме за оснаживање појединаца и заједница да се врате у нормално функционисање, обнове друштвено ткиво и крену напред. Кроз проучавање културних димензија катастрофе, ми схватамо шта је она значила за људе и заједнице и како њихови културни производи одражавају и утичу на њихов поглед на катастрофе и, можда, на њихово понашање. Природне катастрофе, масовне несреће, терористички напади и техничко-технолошки акцидетни предмет су бројних филмова, те се створио посебан жанр – филмови катастрофе. Оне су и тема посебних истраживачких телевизијских емисија које истражују узроке катастрофа, драма и романа, позоришних комада, лепе уметности, апокалиптичних видео-игара, споменика и др. Упркос томе, број академских радова који се баве приказима криза и катастрофа у популарној култури је релативно скроман, истраживања су ретка, несистематична и спорадична, што је све условило да до данас није успостављен општеприхваћен теоријски оквир за ову врсту истраживања. У раду је дат преглед најзначајнијих светских истраживања начина на који су кризе и катастрофе приказане у филмској продукцији, популарној музици, књижевности и лепој уметности, као и покушаји аутора да објасне и разумеју друштвени контекст и сврху, односно како и зашто је ово важна тема у културној продукцији.

Кључне речи: кризе, катастрофе, популарна култура, смањење ризика.

¹ Факултет безбедности, Универзитет у Београду, Београд, Србија;
zelimir.kesetovic@gmail.com; 0000-0001-7924-9965

² Рад је настао у оквиру реализације Плана рада НИО за 2024. годину Факултета безбедности Универзитета у Београду на пројекту 47017, који финансира Министарство за науку, иновације и технолошки развој Републике Србије.

УВОД

Након сваке велике природне катастрофе остаје пустош: беживотна људска тела, повређени и унесређени људи, срушене куће, болнице, школе, уништене критичне инфраструктуре (путеви, пруге, мостови, електромрежа, водовод и др). Међутим, ови догађаји увек се одигравају у конкретном друштвено-историјском и политичком контексту у оквиру кога се тумаче, разумеју и производе друштвене консеквенце.³ Поред физичке сцене катастрофе, постоји и она културна, која обухвата културне артефакте који помажу људима у припремама за кризе и катастрофе, реаговању на њих, и у опоравку и повратку у нормалу кад ови догађаји прођу. Изучавајући културну сцену катастрофе, ми схватамо шта је она значила за људе и заједнице и како њихови културни производи одражавају њихов поглед на катастрофе и, можда, утичу на њихово понашање. Дакле, поред политичких, економских, социјалних, психолошких и других, кризе и катастрофе имају и значајну културну димензију. Оне су и културни догађаји. Гледајући кроз пејзаж популарне културе, катастрофе су повсуда: од инспирације филмским продуцентима који зарађују милионе на причама о борби човека са природом, истраживачких ТВ емисија које истражују узроке једне катастрофе, до апокалиптичних видео-игара, које дају људима прилику да спасу заједницу од потпуне пропасти. Након катастрофалних догађаја, преживели, као и њихови спасиоци, такође се укључују у широк спектар културне продукције, препричају згоде и деле приче о догађајима. На зградама су спрејом исписани графити, како би се пренеле поруке наде, хумора или фрустрације. Нови ритуали помажу у покушајима да се обезбеди ред и смисао њиховим животима, укључујући и оне који се односе на поступање са мртвима. Импровизовани споменици се стварају како би преживелима омогућили да поделе своје емоције и присете се оних које су изгубили. Поеме и песме су написане у настојању да се схвати оно што се догодило. Упркос свему томе, истраживања криза и катастрофа у популарној култури су ретка, несистематична и спорадична, што је све условило да до данас није успостављен општеприхваћени теоријски оквир за ову врсту истраживања (Webb, 2007). Популарна култура катастрофа (*popular culture of disaster*) је једна од најмање проучаваних тема којима су се бавили истраживачи катастрофа, пре свега због

³ Према древном кинеском империјалном политичком и верском учењу које се користило да би се оправдала владавина кинеског цара, сматра се да он има небески мандат (кинески: 天命). Небо (天, Тјен) оличава природни поредак и вољу праведног владара Кине, „небеског сина” „Небеског царства”. По кинеском веровању, природне катастрофе су биле божанска одмазда и знак небеског незадовољства владарем, па би често долазило до побуна након великих катастрофа, јер су људи те несреће доживљавали као знаке да је небески мандат повучен.

тога што у многим академским и истраживачким круговима постоји интелектуална предрасуда према вредности и важности популарне културе. До пре две деценије литература на ову тему је била несистематизована и несофистицирана, и давала нам је само општу назнаку о утицају популарне културе на перцепцију катастрофа од стране јавности и одговор на њих. Иако се ситуација у последње време мења, још увек нема систематског покушаја да се мапира ова област истраживања. Међутим, јасно је да је пред истраживачком заједницом која се бави проучавањем катастрофа још дуг пут у проучавању и процени популарне културе катастрофа (Quarantelli and Davis, 2011).

Прво питање које се поставља јесте како дефинисати ову истраживачку област. Одговор није лак, јер подразумева одређење појма катастрофе (минималан број мртвих, повређених, само физичке или и социјалне варијабле), као и појма популарне културе (да ли само масовна, или и елитна и народна, шта са културом предмодерних држава, да ли популарна култура укључује само T-shirt мајице, филмове, серије и графите или и документарне емисије, информативне емисије и чланке у новинама). Уместо дедуктивног, Стивен Коуч (Stephen Couch) се опредељује за индуктивни приступ, који би до дефиниције дошао полазећи од резултата истраживања на терену, при чему је он склонији инклузивности него искључивости (Couch, 2000).

Популарна култура у значајној мери одређује наше норме, веровања и, последично, акције у свету уопште и у катастрофама посебно. Помаже нам да уоквиримо катастрофе, дамо им смисао, учинимо их разумљивим и, можда, контролабилним. Она нам даје културни алат и колективне визије кроз које се конструише значење и приписује кривица. Ово су чињенице неvezане за то колико су прикази катастрофа у популарној култури тачни и истинити, а како ћемо видети, углавном нису. Изучавање катастрофа и популарне културе такође даје сјајан материјал за анализу односа моћи и конфликта између класа, раса и других група у оквиру једног друштва, као и између различитих друштава. Културна сцена катастрофа је често бојно поље између различитих фракција које се боре за културно значење, приписивање кривице, хероје, хуље и иконе које ће постати доминантне на културној сцени катастрофе. Културни портрети катастрофа су ретко јединствени. Они представљају различите и често компетитивне верзије догађаја и његових интерпретација, пружајући нам тако увид у борбе различитих група које се догађају иза сцене. Нпр. да ли је за изливање огромне количине нафте из танкера Ексон Валдез (Exxon Valdez) крив пијани капетан, неадекватна владина регулатива, похлепна компанија или економски систем који се претерано ослања на фосилна горива? Победничка интерпретација ће остати у историји, обликоваће перцепцију и утицаће на структурне промене.

Коуч предлаже три нивоа анализе односа популарне културе и катастрофа:

- анализа поља продукције, дистрибуције и конзумације културног текста о катастрофи/структура филмске индустрије; шта чини интересантну причу итд;
- читање и анализирање културног текста – шта филмови о катастрофама говоре о вредностима, тежњама и страховима који су део друштвене културе једног времена; како нам могу помоћи у разумевању различитих концепција о односима моћи између социјалних група, класа, полова, раса и етничких група; шта можемо научити о ширем културном пејзажу једног времена разумевајући значење текстова о катастрофама;
- какав је однос између културног текста и свакодневног живота – колико су адекватне/тачне рефлексије текстова популарне културе у односу на стварне карактеристике катастрофа као друштвених догађаја; заступљеност митова о катастрофама; утицај популарне културе на припремљеност људи за катастрофе и понашање током катастрофа.

Уз ове димензије, предлаже и следећу дводимензионалну матрицу као алат за истраживање приказа катастрофа у популарној култури:

Табела 1. *Катастрофе у популарној култури - матрица*

		Врста катастрофе				
		Торнадо	Поплава	Отровни отпад	Бродолом	Глад
Културни медијум	ТВ					
	Филм					
	Музика					
	Штампани медији					
	Изложбе					

Извор: Couch, S. (2000). The Cultural Scene of Disasters: Conceptualizing the Field of Disasters and Popular Culture. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, Vol. 18 No.1, pp. 21-37.

Ова матрица се може користити за истраживање варијација на сваком од три елемента анализе, зависно од типа катастрофе и медија који је у питању. Истраживачка питања могу бити:

- Да ли систем продукције у филмској индустрији има за резултат филмове о одређеном типу катастрофа у већој мери у односу на друге врсте катастрофа?

- Зашто има мало песама о катастрофама авиона, а пуно оних о бродоломима, саобраћајним несрећама моторних возила и железничким несрећама?

Користан и комплементаран део ове матрице је временски оквир у којем је културни артефакт настао и у коме се користи. На пример:

- пре катастрофе: превентивне кампање,
- током ње: портети хуља и хероја, паника у филмовима катастрофе,
- након ње: приче са људским интересом које се односе на катастрофу; настојања жртва да развију колективно значење.

Унутар предложеног оквира могуће је фокусирање на различите критичне факторе који изгледају нарочито значајни за разумевање проблема:

- Простор/место – унутар неких географских локација се формирају посебне субкултуре око припрема за одређену врсту катастрофе, нпр. торнадо;
- Време – да ли је ефекат катастрофе тренутан или хроничан, спор или брз;
- Перципирани степен укључености човека/технологије – у зависности од тога да ли је узрок катастрофе човек или природа, мења се начин на који се разумева катастрофа и приписује кривица;
- Социјална стратификација – културна сцена је бојиште на коме се боре различите групе (етничке, расне, класне), покушавајући да преко културних медија промовишу своје културне поруке и интерпретације.

КРИЗЕ И КАТАСТРОФЕ НА ФИЛМУ И У ТЕЛЕВИЗИЈСКИМ СЕРИЈАМА

Поплаве, земљотреси, цунамији, катастрофални пожари, пандемије, тероризам и друге врсте катастрофа и кризних ситуација омиљена су тема популарне културе уопште и филмова посебно. Кад је реч о филмској индустрији, тема је толико омиљена и популарна да постоји посебан жанр: тзв. филмови катастрофе. Према Фурнијеу (Fournier), филмови катастрофе су, макар у Великој Британији, првобитно били осмишљени да образују и информишу становништво о потенцијалним опасностима; на пример војној употреби нуклеарне енергије, попут „Ратне игре” Питера Воткинса (Peter Watkins) из 1965, да би поступно еволуирали према фобократским серијама, попут серије „Ако...” из 2004. године (Fournier, 2019).

Ради се о фикционалним приказима, који заједно са оним фактуалним (у информативним медијима) значајно утичу на то како грађани перципирају ризике и како разумеју кризе и катастрофе. Филм катастрофе је онај у коме је катастрофа примарни покретач радње. Ове катастрофе укључују природне силе, несреће, терористичке или ратне нападе (Јовићевић, 2021), глобалне катастрофе, пандемије и друге проблеме везане за болести.⁴ Сматра се поджанром акционих филмова и ТВ серија. Када је у питању причање прича, обично постоји надоградња на катастрофу, подстрекачки инцидент који открива катастрофу или започиње текућу катастрофу, а затим неке последице када се прича завршава и сумирају се протекли догађаји. Ове приче се обично причају из угла одређених ликова или њихових породица које оличавају тактику преживљавања различитих људи. Метеори, торнада, земљотреси, вулкани и катастрофалне климатске промене су популарне теме. Ови филмови обично имају глумачке екипе са популарним филмским звездама, испуњени су људима који се уклапају у различите архетипове ликова. Ту су спортисти, водитељи вести, градоначелници, корумпирани политичари, сумњиви богаташи, класни ратови, научници штребери, девојке у невољи, а онда и различите подврсте ових ликова (Hellerman, 2022).

Према Кају Глену (Кау Glenn) и Мајклу Роузу (Michael Rose), да би се неки филм окарактерисао као филм катастрофе, он мора да укључује све, или макар значајну комбинацију следећих критеријума:

- Плејаду препознатљивих лица и великих звезда које глуме ликове различитог друштвеног порекла,
- Моћну силу природе изван људске контроле, и протагонисту који непрестано безуспешно упозорава заједницу на надолazeћу опасност,
- Сцене саможртвовања, масовног уништења и опасности за грађане,
- Спектакуларне специјалне ефекте и успаничену гомилу која трчи према камери,
- Љубавну тему и језиве и разрађене сцене смрти. (Кау and Rose, 2006)

Филмови катастрофе доминирали су, са мањим или већим варијацијама у појединим деценијама, популарном културом, проналазећи и задржавајући своју публику најмање једно столеће. Неки филмови катастрофе су освајали Оскаре (као што су „Посејдонова авантура” - 1972. и „Титаник” - 1997), или су били високопрофитабилни подухвати, што указује на широку

⁴ Може се основано претпоставити да ће пандемије, нарочито након искустава са COVID-19 2020-2022, поред утицаја на глобалну политику, тек бити предмет приказа у популарној култури. Видети Савић и Ђорђевић, 2020.

привлачност међу филмским ствараоцима и гледаоцима.⁵

Филмови катастрофе имају репутацију „спектакуларних и по извесном шаблону прављених” дела, са глумцима звездама, великим разарањем, романтичном причом и преживљавањем, али су ипак нешто више од пуке од забаве. Било да су смештени у прошлост или да се протежу у будућност, они носе идеолошке знакове времена у коме су снимљени, садрже коментаре о политици, раси, класи, роду, капитализму и глобализацији и др,⁶ и служе као медиј за истраживање страха од катастрофа, односно перцепције ризика. Научници су категоризовали филмове катастрофе у циклусе, од којих сваки одражава страхове и фантазије одређене временске епохе. Тако је ризик од нуклеарног рата створио политичку климу страха која је отворила место за научну и постапокалиптичку фантастику. Трендови у жанру филма катастрофе нису чисти показатељи идеолошких фактора, већ и промена у индустрији. Подстицаји који долазе из индустрије, укључујући напредак у технологији, као што су компјутерски генерисане слике, те популарност и профитабилност филмова о катастрофама, такође су покренули ове циклусе. Уопштено говорећи, пре 1950-их, филмови катастрофе су били конципирани као библијски епови. Екокатастрофа је била тема за забринутост током 1960-их и 1970-их, да би 1980-их и 1990-их дошло до транзиције према Армагедону, инвазијама ванземаљаца и магичној дистопији, што је праћено акционим филмовима катастрофе. Научници су приметили да је терористички напад на САД од 11. септембра 2001. године „имао сеизмички ефекат на начине на које можемо да посматрамо статус филмова катастрофе” и да „кинематографија после 11. септембра означава посебан период у историји америчког филма”. Овај циклус наглашава опасност од тероризма, важност „рата против тероризма” и националне безбедности, уз растући еколошки страх. У протекле две деценије бележе се значајни догађаји узроковани природним опасностима, у распону од цунамија у Индијском океану 2004, до недавних катастрофа под утицајем климе, као што је ураган Марија 2017. године.

⁵ У српској кинематографији овај жанр је заступљен у мањој мери. Један од најуспешнијих домаћих филмова овог жанра је „Вариола вера”, Горана Марковића из 1982. године, о епидемији великих богиња која је 1972. године погодила СФР Југославију. Треба поменути и филм Драгана Бјелогрића „Чувари формуле”, из 2023. године, о нуклеарном инциденту у Винчи.

⁶ Рад Гаја Ђулијанија осветљава схватање родних, расних и класних фантазија које стоје иза наратива о катастрофи, и визија постапокалиптичног(их) света(ова) које би катастрофа требало да оживи; такође омогућава анализу значења и артикулације катастрофалних и постсветских просторних конструкција, те њиховог односа према стварним и замишљеним друштвеним хијерархијама (пол, боја и класа преживелих) (Giuliani, 2015).

У неким случајевима, догађаји из стварног живота инспирисали су стварање филмова катастрофе. Филмови инспирисани догађајима као што су велики пожар у Чикагу 1871. и земљотрес у Сан Франциску 1906. године, били су међу првим филмовима катастрофе који су снимљени. Недавно су снимљени филмови о цунамију у Индијском океану 2004. (*Немогуће/The Impossible*, 2012), нафтној катастрофи „Бритиш петролеума” 2010. (*Deerwater Horizon*, 2016), догађајима од 11. септембра 2001. (*United 93*, 2006) и бомбашком нападу на Бостонском маратону 2013. (*Дан патриота/Patriots Day*, 2016).

Монтано и Кар наводе да је Кварантели утврдио да велики број људи није имао лично, директно искуство велике катастрофе, али да генерално људи имају слике феномена катастрофе које долазе из популарне културе уопште и филмова катастрофа посебно. Филмови о катастрофама су заслужни за стварање „општег језика” и оквира у коме ће људи предвиђати како ће се катастрофа одвијати. Филмови о катастрофама нуде сигурно место публици да са безбедне удаљености прође кроз анксиозност која се још није манифестиовала у правој катастрофи. Они такође обликују и перцепцију ризика у стварном животу, што утиче на стварање и ширење митова о катастрофама и општих неспоразума у јавности о управљању ванредним ситуацијама и катастрофама. Према Монтану и Кару, поруке које јавност прима кроз филмове о катастрофама и друге облике медија популарне културе вероватно много више утичу на перцепцију и ставове јавности (чак и многих креатора политике и надлежних агенција) о томе како се људи понашају у катастрофама, него што је то случај са резултатима друштвених научних студија или са едукативним покушајима агенција за управљање ванредним ситуацијама (Montano and Carr, 2022). Међутим, студија Кварантелија из 1985, а и касније истраживачке студије, утврдиле су да филмови катастрофе углавном не одражавају стварност и да садрже бројне примере дезинформација, чак и ако је било примера тачног приказивања (Giuliani, 2015). Управо из овог разлога, истраживачи катастрофа, али и кризни менаџери-практичари би требало да имају широко знање о најновијим филмовима о катастрофама, у настојању да боље разумеју наративе с којима се јавност може сусрести у популарној култури.

Фиктивни прикази кризних ситуација у електронским медијима некада могу имати и сасвим реалне последице, као да је реч о стварној катастрофи. Свакако је напознатији пример радио-драме Орсона Велса Рат светова, направљене на основу истоименог романа Херберта Ц. Велса (Wells), коју је Радио-театар „Меркур” (Mercury Theatre on the Air) емитовао на ЦБС-у као специјалну емисију за празник Ноћ вештица, 30. октобра 1938. Ова радио-драма ушла је у историју медија по начину на који је реализована:

као директан пренос инвазије Марсоваца на Земљу, урађен тако верно да су многи слушаоци широм Америке подлегли паници, мислећи да се то заиста догађа. Ова радио-драма често се наводи као пример утицаја који медији могу имати, али и као могућност за потенцијалну злоупотребу моћи медија.

Поред играних, катастрофе су нашле своје место и у цртаним/анимираним филмовима, пре свега са едукативним циљем. На web страници Државне управе за примарну индустрију (State Departmenta for Primary Industries – DPI) аустралијске државе Викторија постављени су Климатски пси (Climate dogs), анимирани филмови који трају око два минута, а садрже прегледни филм о различитим регионално релевантним климатским феноменима и њиховим интеракцијама, као и низ филмова о сваком од тих феномена и њиховом утицају.⁷ Деца на Тајланду и у Индији уче о припреми за поплаве помоћу кита, односно слона – главних ликова у локално произведеној тајландској анимација која се емитовала током поплава на Тајланду крајем 2011. под називом „Roo Su Flood” („Знај, бори се против поплаве”). Анимација је привукла преко 78.000 „лајкова” на YouTube-у на дан када је постављена (Reliefweb, 2013).

Тематика криза и катастрофа је све заступљенија и на телевизији. Поред документарних емисија о катастрофама, документарне драме – „хибридне форме, односно спој документарног материјала са драмом” (Lipkin, 2002) – данас су све популарније, као и фикционалне телевизијске серије о катастрофама. ТВ серије посвећене катастрофама су се јавиле после филмова катастрофа, вероватно због тога што је требало неко време да њихови буџети достигну неопходан ниво како би се катастрофе у потпуности приказале. Постоје оне које су засноване на научној фантастици и хорорима, попут „The Walking Dead”, и оне засноване на истинитим догађајима, као што је „Чернобил” (Chernobyl, Hellerman, 2022).

Постоје такође и серије за децу са образовном сврхом, попут телевизијске серије „Улица Сезам”, која се, поред осталог, бави едукацијом о катастрофама везаним за торнада, земљотресе и др. Програм је пун анимације, хумора, кратких филмова и културалних илустрација у интерпретацији деце, а скечеви, уз гостовање познатих домаћина емисије, преносе референце из поп културе.

⁷ Филм је доступан на:

https://www.youtube.com/watch?v=xk9LkrTEpBc&ab_channel=NSWDPIAgriculture

КРИЗЕ И КАТАСТРОФЕ У ПОПУЛАРНОЈ МУЗИЦИ

Док данас постоји мноштво начина да се говори о кризама и катастрофама, у прошлости их је било знатно мање, а један од начина на који су људи преносили ове вести биле су популарне песме. Комуникација о опасностима од катастрофа путем песама и музике еволуирала је кроз године усмене традиције, посебно након проналаска и усавршавања техничких средстава за снимање (и дистрибуцију) звука, а касније и слике. Са настанком електронских медија, радио и телевизијски музички спотови омогућавали су људима да имају све масовнији приступ већој количини музике са више порука о опасностима и катастрофама. Уласком у дигиталну еру, створила се могућност да се поруке песама шире тренутно и несметано преко раније непремостивих географских, језичких и културних баријера. Историјски гледано, дељење песама било је ограничено на усмену традицију и на комуницирање о опасностима и катастрофама у оквиру категорија усмене историје и образовања. Песме су биле својеврсна документација и подсетник на суочавање појединца или заједнице, на ритуале везане за живот с опасностима, а понекад и локално прикупљање средстава.

Репер Чак Ди (Chuck D) је једном рекао да је реп музика „Си-еН-еН гета”, мислећи на то да сиромашни људи немају средства да испричају приче о својим трагедијама на телевизији, па су то морали да ураде кроз песме. Испоставило се да је то прилично стара идеја и да традиција није започела репом. Сиромашни људи окретали су се музици како би причали о катастрофама које су се догодиле њима или у њиховој близини, уз песме попут „Ohio Prison Fire” из 1930. године, у којој се говори о „помахниталим осуђеницима” који су „молили за ваздух”. У тексту Кенеди центра наводи се да, иако људи воле да пишу песме о катастрофама, углавном пишу само о одређеним врстама катастрофа. У књизи „Country Music Sources”, где су сакупљене све америчке народне песме о катастрофама, види се да постоје само две песме о авионским несрећама, и две песме о потонућу бродова – „Титаник” и „Едмунд Фицџералд”, четири песме о торнадима, једна о епидемији грипа и једна о утапању деце. За разлику од тога, постоји цео низ песама о железничким и рударским несрећама.⁸

Написане су многе популарне песме које се баве опасностима, ризицима и катастрофама, јер се у њих могу увести многе уверљиве слике које

⁸ The Kennedy Center: Songs About Disasters, доступно на <https://www.kennedy-center.org/education/resources-for-educators/classroom-resources/media-and-interactives/media/music/songs-about/songs-about-disasters/> приступ 27.10. 2022.

дочаравају размере бола и страдања. Иако су занимљиве као забава, такве песме не подстичу слушаоце да проактивно размотре властиту рањивост. Након цунамија у Индијском океану, у циљу подизања свести и јачања отпорности, како будући догађаји не би били тако катастрофални, неке организације су промовисале материјале, укључујући песме, јер студије показују да се материјал са музиком ефикасније памти. Потенцијални уочени проблеми употребе аудио-материјала за смањење ризика од катастрофа укључују недостатак визуелног стимуланса и језичку баријеру за опсежну дистрибуцију таквих материјала (Alexander, 2012).

Александер је за потребе анализе идентификовао четири основне функције песама о катастрофама. По њему, оне служе као:

- образовно средство - Музика игра важну улогу у формалном и неформалном образовању о опасностима од катастрофа. Песме у учионицама су корисне за друштвене и еколошке студије јер могу да заинтересују ученике, сензибилизирају ставове према важним питањима, црпу из богатих извора података и успоставе везе између теорије и стварних ситуација. У САД су произведени многи видео-записи са песама о науци о ризицима и користе се на часовима географије и природних наука. Неки наставници траже од ученика да напишу текстове или да направе мултимедијалне презентације које укључују песме, како би демонстрирали шта су научили о опасностима. Изадак (Izadkhah) и Хусеини (Hosseini) у чланку „Коришћење песме као ефикасног образовног алата за подучавање деце предшколске доби о катастрофама” дају детаље, заједно са релевантним наводима које су карактеристике песама прикладне за децу и које би улоге наставника требало да буду у подучавању таквих песама (Izadkhah and Hosseini, 2010).⁹

- историјски запис/сећање - Песма Brother Degea „Battle of New Orleans”, у знак сећања на ураган Катрина и његове последице, промовисана је материјалима који описују песме као архивирање односа људи с катастрофама у усменој историји пренетој у музику. Такво архивирање започело је усменим причама и митовима о пореклу Земље, њеном стварању, уништењу или коришћењу. У неким културама песме описују стварање самих опасности, као што је певање Creating Power народа Лакота Индијанаца из Америке, како би се покренуле поплаве и земљот-

⁹ На просторима СФР Југославије, на првом албуму пулске групе „Атомско склониште” из 1978. године „Не цвикај генерацијо” доминирају пророчански текстови чије главне теме су ратови, неконтролисани развој цивилизације, лоше стање у друштву и сл. Песма по којој албум носи наслов почиње стихом „Човјек је данас све празнији у души и планету Земљу полагао руши, од рата до рата, од врата до врата, престају да буду и мама и тата.”

реси који су створили Земљу. У другим, песме говоре о легендарним догађајима који су уништили копно, попут земљотреса и поплава Атлантиде, што је прогутало острво. Неки понављају догађаје стварања, као што су „Долазак Пеле” и „Хавајска Пеле”, који приказују токове вулкана богиње Пеле и поплаве, што је створило Хаваје. Песма Шинејд О Конор (Sinead O'Connor) „The Famine Song” оптужује историјске књиге и њихове писце да лажно уче ирску децу да за глад у Ирској 1845–1849. треба кривити природу, а не Енглезе. Циљ оваквих песама није само да забележе историју, већ и да промене начин на који се историја памти.

- механизам суочавања, олакшавања и прикупљања помоћи – поменимо само Концерт за Бангладеш и Концерт за Кампучију 1970-их и снимак Band Aid-а за афрички континент We Are the World, где је продајом плоча прикупљено више од 60 милиона америчких долара.¹⁰ Непрофитна организација Music for Relief (www.MusicForRelief.com) основана је од стране врхунских уметника и професионалаца у музичкој индустрији, са циљем да помогне у катастрофама и проактивно ублажи последице.

- израз способности за смањење ризика од катастрофа – У неким системима веровања, као што је црна магија у деловима пацифичких острва, веровало се да људи контролишу олује и друге опасности у своју корист и на штету других певањем песама. Сунданези са Западне Јаве верују да ће стена која контролише земљотресе држати Земљу мирном само ако јој певају да су још увек живи на Земљи. Постоје многи примери песама које изражавају способност људи да живе са катастрофама. Пољопривредници на Тајланду, у Лаосу, Камбодзи и Замбији су кроз историју певали песме које подржавају њихова верска и културна уверења о осигуравању неопходне кише. На Тајланду, будистички монаси настављају да певају песме Буди током Краљевске церемоније орања за благослов и заштиту усева. Песма Џонија Кеша (Johnny Cash) „Five Feet High and Rising” је пример песме која је током времена испуњавала улоге образовања, историјског сећања, суочавања и изражавања капацитета и могућности. Песма је коришћена у дечијем телевизијском образовном програму „Улица Сезам” за подучавање о животу с поплавама.

¹⁰ Песме усмерене на прикупљање помоћи за пострадале у катастрофама својим текстовима обично учвршћују и овековечавају мит о беспомоћној жртви. Песме које помажу у суочавању с последицама или које имају за циљ ревитализацију често наглашавају да се ништа није могло учинити да се избегне трагедија: судбине су биле окрутне и није било могуће проактивно избегавање несреће.

КРИЗЕ И КАТАСТРОФЕ У ЛЕПОЈ УМЕТНОСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ

Кризе и катастрофе су тема и лепе уметности. Када се суоче с катастрофом – ратом, глађу или природном катастрофом – већини људи је први приоритет једноставно преживети. Уметност се обично ствара накнадно, и то од стране оних који су преживели или су били далеко. Управо та дистанца времена и места производи тензије у срцу уметничког одговора на људске катастрофе, будући да се, на крају, таквом уметничком делу увек поставља питање: Каква је корист од тога?

Давид Александер (Alexander) сматра да је необично то колико су се мало западни сликари, вајари и графичари бавили катастрофом у последња два и по миленијума. Несреће и катастрофе су ретко тема у уметности, посебно у поређењу с другим насилним појавама, као што су сукоби и ратови. Александер даје синтетички преглед приказа катастрофа у европској уметности, са посебним нагласком на Италију, која је вековима била покретач уметничких иновација, и која има уметничку традицију која је била богатија, живља и брже се прилагођавала него у већини других земаља. Осим тога, Италија је изложена већем броју природних хазарда него већина других европских земаља (земљотреси, вулкани, поплаве, лавине...), што је чињеница која је свакако утицала и на уметнике. Како је време одмицало, уметници у другим деловима западног света почели су да буду заинтересовани за приказивање катастрофа. У неким случајевима, као што је дуга секвенца ерупција Везува, они су то видели као прилику за изражавање; у другима, то је утицало на њихов рад чистом силом околности. У припреми овог есеја, Александер је прегледао више од 40.000 слика, цртежа и графика у потрази за елементима катастрофе, и установио је да је она присутна у изузетно малом броју дела, што сведочи о томе да су уметници више волели лепоту и хармонију од хаоса и разарања, или су барем више волели херојство рата него безлична разарања несрећа, било природних или узрокованих човековим деловањем. Земљотреси су били главни мотив за уметнике у средњем веку.¹¹ Најпознатија уметничка дела из средњег века која тематизују земљотрес су углавном део религиозне иконографије, попут сцена из Апокалипсе у илуминисаним рукописима. Један значајан пример је Беатус Апокалипса,

¹¹ Тема катастрофа присутна је и у уметности Далеког истока. Поменимо само светски познату слику „Велики талас” из 1830. године јапанског укијуо уметника из Едо периода, Катсушика Хокусаија, која приказује борбу јапанских рибара са цунамијем који се шири, са планином Фуџи у позадини.

илуминисани рукопис из 10. века, који приказује земљотрес као део есхатолошких догађаја описаних у Књизи Откровења.

Постоје два доминантна начина представљања катастрофа у италијанском средњовековном сликарству. Један од њих је заветни. На пример, у једном селу на поплавној равници реке По у близини Мантове, у 15. веку анонимни фрескописац је сликао рибаре у њиховим чамцима који пролазе главном улицом, док су људи из својих кућа гледали у њих, а Богородица гледа из облака. Други стил је укључивао коришћење природних опасности као илустрацију за библијске сцене. На пример, 1447–1448, прослављени тоскански сликар Паоло Учело (Uccello) завршио је циклус фресака у Зеленом кластру (Chiostro Verde) Santa Maria Novella у Фиренци, који је приказао причу о Нои и свеопштем потопу, са сценама поплаве.

Током барока, главни мотив су биле вулканске ерупције, посебно Везува у 18. веку. Сликари морских пејзажа концентрисали су се на олује и бродоломе, али често с цртама екстремних атмосферских појава. У 19. веку Џон Мартин (John Martin) и други сликали су Апокалипсу. У 20. веку експресионизам је фаворизовао живописне приказе природних опасности, а присутни су и одређени облици метафизичке апстракције (Alexander, 2016).

Катастрофа је у западној ликовној уметности виђена на шест начина:

- Први је катастрофа као спектакл, посебно тамо где обузима људе и демонстрира доминацију природе (и, по асоцијацији, Свемогућег) над људским родом. Мале фигуре се збијају испред моћне панораме атмосферских ефеката, или су разбијене о стене због бродолома у јако узбурканом мору. Огромна пламена завеса скаче према небу, гигантске стене падају према дну долине.

- Друго, катастрофа се третира као алегорија (кроз класичну митологију или библијску драму), која је послана одозго да нас подсети не само на нашу слабост и несталност, већ и на нашу склоност грешкама и греху. Ово је подручје класичне митологије или библијске драме, као у делима Џона Мартина или Ђулија Романа (Giulio Romano), два сликара различитих темперамента и из различитих епоха који су повезани заједничком алегоријском нити.

- Трећа тема је приказ катастрофе у заветном својству како би се понудило искупљење за грехе који су је изазвали. Штроберлеова (Stroberle) слика лисабонског земљотреса из 1755. је изврстан пример за то, са мачем одмазде анђела осветника подигнутим на небу изнад срушених зграда и очајног становништва. Чувена венецијанска црква Santa Marie della Salute посвећена је 1687. године у знак захвалности

Девици Марији, поводом прославе краја разорне куге 1629-1630.

- Четврто, једноставнија тумачења катастрофе укључују визуелно обележавање великих догађаја, понекад с наративним садржајем. Лондонски пожар из 1666. године, потрес у Лисабону 1755. и ерупција Везува 1794. третирају се на овај начин.

- Пето, од Леонарда до Тарнера (Turner) постојали су прикази насилних физичких појава самих по себи, као објеката или ситуација које буде радозналост. Ове комеморације екстремног догађаја су биле релативно ретке, али од просветитељства до доба научних истраживања катастрофа је била – можда невољно – укључена у портфељ феномена за приказ.

- Шесто, драматизација метафизичке пропозиције, још ређа категорија апстрактних метафизичких погледа на катастрофу, попут оних Магрита (Magritte) и Ворхола (Warhol) (Alexander, 2016).

Тема људске катастрофе присутна је у низу кључних радова и модерне западне уметности. Пикасова (Picasso) „Герника” (1937), на пример, приказује жртве ваздушног бомбардовања тог баскијског града током Шпанског грађанског рата, постајући и модернистичко ремек-дело и симбол борбе против фашизма широм света.

Када је реч о нашој савремености, чини се да је осећај предстојеће катастрофе постао свакодневни аспект културног и политичког живота – претња тероризма, трагедија мигрантске кризе, као и баук климатске кризе. У таквом духу времена уметници стварају дела која на све директније начине одговарају на тренутна питања и стрепње, као што је уметнички перформанс исландско-данског уметника Олафура Елиасона (Eliasson), који је у децембру 2018. пренео 30 центиметара леда из гренландског фјорда до врата лондонске Тејт модерне галерије (Tate Modern), како би истакао непосредну опасност од климатских промена. Да поменемо и једно од најжешћих уметничких дела на Венецијанском бијеналу 2019. године, „Varca Nostra” (Наш брод) Кристофа Бихела (Christoph Büchel), у виду олупине брода који је потонуо у Медитерану 2015. године, усмртивши око 800 миграната док су покушали да се пробију у Европу. Радови попут Елиасоновог и Бихеловог могу се сматрати позивима на акцију или активизмом.

Лепа књижевност је одувек играла важну улогу у производњи значења у људском животу уопште, па и у случају катастрофа као важних догађаја у животу људских заједница. Од антике, дуга традиција развила је структуралне обрасце и наративне стратегије за суочавање с феноменом значајне несреће. Спектар поетичких концепата катастрофе креће се, на пример, од перипетије античке трагедије (Аристотел, „Поетика”), преко препоруче-

них расплета у књижевним теоријама француског класицизма (Никола Боало/Nicolas Boileau, „Песничко умеће”), до апсурдног отвореног краја модерне драме (Бекет/Beckett, Диренмат/Dürrenmatt). Чињенички и измишљени модалитети у писању о катастрофама се често мешају због имагинацијске динамике уметничке (ре)креације и (колективног) памћења. У зависности од степена имагинативне концептуализације, читалац се суочава са квази-аутентичним приказом очевица, као нпр. Плинија Млађег о ерупцији Везува или Гетеа о лисабонском земљотресу, или чак с катастрофом која је потпуно искључена из могуће артикулације у дословном дискурсу. Док се античка култура, кроз приписивање одговорности и препоруку за моралне реформе, по питању катастрофа бавила не само размишљањем усмереним ка будућности, већ и конституисањем сећања на катастрофе и давањем практичних предлога, наш савремени свет преплављен је измишљеним бављењем катастрофама – за које се може чинити да има моћ њиховог најављивања, а свакако неговања опсесивног страха од њих. Франсоа Лавокат (Lavocat) сматра да савремена књижевна фикција углавном изражава свест о властитој немоћи и да, ако литература може да припреми људе за катастрофе, то може бити само уз етичку линију (Lavocat, 2016).

ЗАКЉУЧАК

Кризе и катастрофе, поред физичких манифестација и импликација, имају и изражену значењску, односно културну димензију. Оне су предмет уметничке рецепције и интерпретације у различитим културним медијима, од писаних (од Гутенберга штампаних), до електронских. Уметност се труди да ове догађаје на себи својствен начин разуме и смести у одговарајући контекст, али и да упуту различите врсте порука – од филозофских и моралних, до крајње практичних/прагматичних. Прикази криза и катастрофа у популарној култури по природи ствари немају аспирацију да буду објективна слика и анализа ових догађаја, већ представљају избор (самим тим и редукцију) из мноштва катастрофалних догађаја, и њихову субјективну (слободну) интерпретацију, која често нема много везе са објективном стварношћу катастрофа. То, међутим, не значи да ови прикази немају утицаја на начин на који људи перципирају катастрофе. Напротив, лаици често своје мишљење и ставове о кризама и катастрофама заснивају на њиховом приказу у популарној култури. Истраживачи и практичари који се баве управљањем кризама и катастрофама управо из тих разлога морају имати шире и дубље увиде у то како популарна култура утиче на перцепцију, и, што је још важније, на

понашање обичних људи у катастрофама. У том смислу, они такође могу бити и проактивни фактор који ће неке митове и заблуде разобличити, али и спољни експертски консултанти који могу помоћи људима ангажованим у масовној култури да презентације криза и катастрофа у својим производима ускладе са објективним знањем и чињеницама о овим феноменима.

*Želimir M. Kešetović*¹

PORTRAYAL OF CRISIS AND DISASTERS IN POPULAR CULTURE²

Abstract

Crises and disasters are not only top news for the news media, but are also an unavoidable topic of fictional media, i.e. mass/popular culture. Namely, in addition to the physical consequences of disasters in objective reality, there is a cultural dimension of crises and disasters that focuses on the meanings and interpretations of these events, social-psychological mechanisms for empowering individuals and communities to return to normal functioning, restore the social fabric and move forward. By studying the cultural dimensions of disasters, we understand what they have meant to people and communities and how their cultural products reflect and influence their view of disasters and, perhaps, their behavior. Natural disasters, mass casualties, terrorist attacks and technical and technological accidents are the subject of numerous films, and a special genre has been created – disaster films. They are also the subject of special investigative television shows that investigate the causes of disasters, as well as dramas and novels, plays, fine art, apocalyptic video games, monuments, etc. Despite this, the number of academic works that deal with the depiction of crises and disasters in popular culture is relatively modest, research is rare, unsystematic and sporadic, all of which has led to the fact that to date, a generally accepted theoretical framework for this type of research has not been established. The paper provides an overview of the most significant world research on the ways in which crises and disasters are depicted in film production, popular music, literature and fine art, as well as the authors' attempts to explain and understand the social context and purpose, i.e. how and why this is an important topic in cultural production.

Keywords: *crises, disasters, popular culture, risk reduction.*

¹ Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia; zelimir.kesetovic@gmail.com
ORCID 0000-0001-7924-9965

² The paper was created within the framework of the implementation of the SRO Work Plan for 2024 of the Faculty of Security, University of Belgrade, under project 47017, funded by the Ministry of Science, Innovation and Technological Development of the Republic of Serbia.

INTRODUCTION

After every major natural disaster, devastation remains: lifeless human bodies, injured and distressed people, collapsed houses, hospitals, schools, destroyed critical infrastructure (roads, railways, bridges, power grids, water supply, etc.). However, these events always take place in a specific socio-historical and political context within which social consequences are interpreted, understood and produced.³ In addition to the physical scene of the disaster, there is also the cultural one, which includes cultural artifacts that help people prepare for crises and disasters, respond to them, and recover and return to normal when these events pass. By studying the cultural scene of the disaster, we understand what it meant for people and communities and how their cultural products reflect their view of disasters and, perhaps, influence their behavior. So, in addition to political, economic, social, psychological and other, crises and disasters also have a significant cultural dimension. They are also cultural events. Looking across the landscape of popular culture, disasters are everywhere: from inspiring film producers who make millions on stories about man's struggle with nature, to investigative TV shows that explore the causes of a disaster and to apocalyptic video games that give people the chance to save a community from total destruction. After catastrophic events, survivors, as well as their rescuers, also engage in a wide range of cultural production, retelling the events and sharing stories about what happened. Graffiti is spray-painted on buildings to convey messages of hope, humor or frustration. New rituals help in attempts to provide order and meaning to their lives, including those related to the treatment of the dead. Makeshift memorials are created to allow survivors to share their emotions and remember those they have lost. Poems and songs are written in an effort to make sense of what happened. Despite all this, research on crises and disasters in popular culture is rare, unsystematic, and sporadic, which has led to the fact that a generally accepted theoretical framework for this type of research has not yet been established (Webb, 2007). The popular culture of disaster is one of the least studied topics by disaster researchers, primarily because there is an intellectual bias in many academic and research circles against the value and importance of popular culture. Until two decades ago, the literature on this topic was unsystematic and unsophisticated, giving us only a general indication of the

³ According to ancient Chinese imperial political and religious doctrine used to justify the rule of the Chinese emperor, he was considered to have the Mandate of Heaven (Chinese: 天命). Heaven (天, Tian) embodied the natural order and will of the righteous ruler of China, the "son of heaven" of the "Heavenly Empire". According to Chinese belief, natural disasters were divine retribution and a sign of heavenly displeasure with the ruler, and rebellions often occurred after major disasters, as people saw these disasters as signs that the Mandate of Heaven had been revoked.

influence of popular culture on the public's perception of and response to disasters. Although the situation has been changing recently, there has still been no systematic attempt to map this area of research. However, it is clear that the disaster research community still has a long way to go in studying and assessing the popular culture of disasters (Quarantelli and Davis, 2011).

The first question that arises is how to define this research area. The answer is not easy, because it involves defining the concept of a disaster (minimum number of dead, injured, only physical or also social variables), as well as the concept of popular culture (whether only mass, or both elite and folk, what about the culture of pre-modern states, whether popular culture includes only T-shirts, films, series and graffiti or also documentaries, news programs and newspaper articles). Instead of a deductive approach, Stephen Couch opts for an inductive approach, which would arrive at a definition based on the results of field research, whereby he is more inclined towards inclusiveness than exclusivity (Couch, 2000).

Popular culture significantly shapes our norms, beliefs, and, consequently, our actions in the world in general and in disasters in particular. It helps us to frame disasters, to give them meaning, to make them understandable, and perhaps controllable. It provides us with cultural tools and collective visions through which meaning is constructed and blame is assigned. These are facts unrelated to how accurate and truthful the depictions of disasters in popular culture are, and as we shall see, they are mostly not. The study of disasters and popular culture also provides excellent material for analyzing power relations and conflicts between classes, races, and other groups within a society, as well as between different societies. The cultural scene of disasters is often a battleground between different factions fighting for cultural meaning, attribution of blame, heroes, villains, and icons that will become dominant in the cultural scene of disasters. Cultural portraits of disasters are rarely unique. They present different and often competing versions of events and their interpretations, giving us insight into the struggles of different groups that are taking place behind the scenes. For example, was the Exxon Valdez oil spill caused by a drunken captain, inadequate government regulation, a greedy company, or an economic system that is overly reliant on fossil fuels? The winning interpretation will remain in history, shaping perceptions and influencing structural change.

Couch proposes three levels of analysis of the relationship between popular culture and disasters:

- analysis of the field of production, distribution and consumption of cultural texts about disasters/the structure of the film industry; what makes an interesting story, etc.;

- reading and analyzing cultural texts – what do disaster films say about the values, aspirations and fears that are part of the social culture of a time; how can they help us understand different conceptions of power relations between social groups, classes, genders, races and ethnic groups; what can we learn about the wider cultural landscape of a time by understanding the meaning of texts about disasters;
- what is the relationship between cultural texts and everyday life – how adequate/accurate are the reflections of popular culture texts in relation to the real characteristics of disasters as social events; the prevalence of myths about disasters; the influence of popular culture on people’s preparedness for disasters and behavior during disasters.

In addition to these dimensions, he also proposes the following two-dimensional matrix as a tool for researching depictions of disasters in popular culture:

Table 1. *Disasters in Popular Culture - Matrix*

		Type of Disaster				
		Tornado	Flood	Toxic waste	Shipwreck	Famine
Cultural medium	TV					
	Film					
	Music					
	Print media					
	Exhibitions					

Source: Couch, S. (2000). The Cultural Scene of Disasters: Conceptualizing the Field of Disasters and Popular Culture. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, Vol. 18 No.1, pp. 21-37.

This matrix can be used to explore variations in each of the three elements of analysis, depending on the type of disaster and the media in question. Research questions might be:

- Does the film industry’s production system result in films about certain types of disasters to a greater extent than other types of disasters?
- Why are there few songs about plane crashes and many about shipwrecks, motor vehicle accidents, and train accidents?

A useful and complementary part of this matrix is the time frame in which the cultural artifact was created and used. For example:

- before the disaster: prevention campaigns,
- during it: portraits of villains and heroes, panic in disaster films,
- after it: human interest stories related to the disaster; efforts of victims to develop collective meaning.

Within the proposed framework, it is possible to focus on various critical factors that seem particularly significant for understanding the problem:

- Space/place – within some geographical locations, specific subcultures are formed around preparations for a certain type of disaster, e.g. tornadoes;
- Time – whether the effect of the disaster is immediate or chronic, slow or fast;
- Perceived degree of human/technological involvement – depending on whether the cause of the disaster is human or natural, the way in which the disaster is understood and blame is attributed changes;
- Social stratification – the cultural scene is a battlefield where different groups (ethnic, racial, class) fight, trying to promote their cultural messages and interpretations through cultural media.

CRISES AND DISASTERS IN FILM AND TV SERIES

Floods, earthquakes, tsunamis, catastrophic fires, pandemics, terrorism, and other types of disasters and crises are popular themes in popular culture in general and in films in particular. When it comes to the film industry, the topic is so preferred and popular that there is a separate genre: the so-called disaster films. According to Fournier, disaster films, at least in the UK, were originally designed to educate and inform the population about potential dangers; for example, the military use of nuclear energy, such as Peter Watkins' "War Games" from 1965, and gradually evolved into phobocratic series, such as the series "If..." from 2004 (Fournier, 2019).

These are fictional depictions, which, together with factual depictions (in the news media), significantly influence how citizens perceive risks and how they understand crises and disasters. A disaster film is one in which a disaster is the primary driver of the plot. These disasters include natural forces, accidents, terrorist or war attacks (Jovičević, 2021), global catastrophes, pandemics, and other disease-related issues.⁴ It is considered a subgenre of action films and TV series. When it comes to storytelling, there is usually a build-up to the disaster, an inciting incident that exposes the disaster or begins the ongoing disaster, and then some aftermath where the story ends and the past events are summarized. These stories are usually told from the perspective of specific characters or their families who embody the survival tactics of different people. Meteors, tornadoes, earthquakes,

⁴ It is reasonable to assume that pandemics, especially after the experiences with COVID-19 2020-2022, in addition to their impact on global politics, will only be the subject of depiction in popular culture. See Savić and Đorđević, 2020.

volcanoes, and catastrophic climate change are popular themes. These films usually feature a cast of popular movie stars, filled with people who fit a variety of character archetypes. There are athletes, news anchors, mayors, corrupt politicians, shady rich people, class wars, nerdy scientists, girls in distress, and then there are the various sub-types of these characters (Hellerman, 2022).

According to Kay Glenn and Michael Rose, for a film to be considered a disaster film, it must include all, or at least a significant combination of, the following criteria:

- A cast of recognizable faces and major stars playing characters from diverse social backgrounds,
- A powerful force of nature beyond human control, and a protagonist who repeatedly and unsuccessfully warns the community of impending danger,
- Scenes of self-sacrifice, mass destruction, and danger to citizens,
- Spectacular special effects and a panicked crowd running towards the camera,
- A love theme and gruesome and elaborate death scenes (Kay and Rose, 2006).

Disaster films have dominated popular culture, with minor or major variations in individual decades, finding and retaining their audience for at least a century. Some disaster films have won Oscars (such as “The Poseidon Adventure” - 1972 and “Titanic” - 1997), or have been highly profitable ventures, indicating a broad appeal among filmmakers and audiences.⁵

Disaster films have a reputation for being “spectacular and formulaic”, featuring star actors, massive destruction, romantic plots and survival, but they are more than just entertainment. Whether set in the past or stretching into the future, they carry the ideological hallmarks of the time in which they were made, containing commentary on politics, race, class, gender, capitalism and globalization, etc.,⁶ and serve as a medium for exploring the fear of disasters, or the perception of risk. Scholars have categorized disaster films into cycles, each of which reflects the fears and fantasies of a particular time period. Thus, the risk of nuclear war created a po-

⁵ This genre is represented to a lesser extent in Serbian cinema. One of the most successful domestic films of this genre is “Variola vera”, by Goran Marković from 1982, about the smallpox epidemic that struck the SFR Yugoslavia in 1972. It is also worth mentioning Dragan Bjelogrić’s film “Guardians of the Formula”, from 2023, about the nuclear incident in Vinča.

⁶ G. Giuliani’s work illuminates the understanding of the gender, racial, and class fantasies that underlie disaster narratives, and the visions of the post-apocalyptic world(s) that disaster is supposed to bring to life; it also enables an analysis of the meaning and articulation of catastrophic and post-world spatial constructions, as well as their relationship to real and imagined social hierarchies (gender, color, and class of survivors) (Giuliani, 2015).

litical climate of fear that opened the way for science fiction and post-apocalyptic fiction. Trends in the disaster film genre are not purely indicative of ideological factors, but also of changes in the industry. Incentives coming from the industry, including advances in technology, such as computer-generated imagery, and the popularity and profitability of disaster films, have also driven these cycles. Generally speaking, before the 1950s, disaster films were conceived as biblical epics. Eco-disaster was a topic of concern during the 1960s and 1970s, but the 1980s and 1990s saw a transition towards Armageddon, alien invasions, and magical dystopias, followed by action disaster films. Scholars have noted that the terrorist attacks on the United States on September 11, 2001, “had a seismic effect on the ways in which we can view the status of disaster films” and that “post-9/11 cinema marks a distinct period in the history of American film.” This cycle highlights the threat of terrorism, the importance of the “war on terror” and national security, along with growing environmental concerns. The past two decades have seen significant events caused by natural hazards, ranging from the 2004 Indian Ocean tsunami to more recent climate-driven disasters such as Hurricane Maria in 2017.

In some cases, real-life events have inspired the creation of disaster films. Films inspired by events such as the Great Chicago Fire of 1871 and the San Francisco earthquake of 1906 were among the first disaster films to be made. Recently, films have been made about the 2004 Indian Ocean tsunami (“The Impossible”, 2012), the 2010 BP oil spill (“Deepwater Horizon”, 2016), the events of September 11, 2001 (“United 93”, 2006), and the 2013 Boston Marathon bombing (“Patriots Day”, 2016).

Montano and Carr state that Quarantelli found that a large number of people have not had a personal, direct experience of a major disaster, but that people generally have images of the phenomenon of disaster that come from popular culture in general and disaster films in particular. Disaster films are credited with creating a “common language” and a framework within which people will predict how a disaster will unfold. Disaster films offer a safe place for audiences to work through anxiety that has not yet manifested in a real disaster from a safe distance. They also shape perceptions of risk in real life, which influences the creation and spread of disaster myths and general public misunderstandings about emergency and disaster management. According to Montano and Carr, the messages that the public receives through disaster films and other forms of popular culture media are likely to have a much greater impact on the public’s (and many policymakers’ and agencies’) perceptions and attitudes about how people behave in disasters than the results of social science studies or the educational efforts of emergency management agencies (Montano and Carr, 2022). However, Quarantelli’s 1985 study, as well as subsequent research studies, have found that disaster

films generally do not reflect reality and contain numerous examples of misinformation, even when there have been examples of accurate portrayals (Giuliani, 2015). For this reason, disaster researchers and crisis management practitioners should have a broad knowledge of recent disaster films in an effort to better understand the narratives that the public may encounter in popular culture.

Fictional depictions of crisis situations in electronic media can sometimes have very real consequences, as if it were a real disaster. Certainly the most famous example is Orson Welles' radio drama "The War of the Worlds", based on the novel of the same name by Herbert J. Wells, which was broadcast on CBS as a Halloween special by Mercury Theatre on the Air on October 30, 1938. This radio drama entered the history of the media for the way it was realized: as a live broadcast of a Martian invasion of Earth, done so faithfully that many listeners across America panicked, thinking that it was really happening. This radio drama is often cited as an example of the influence that the media can have, but also as an opportunity for the potential abuse of the power of the media.

In addition to feature films, disasters have also found their place in cartoons/animated films, primarily for educational purposes. The website of the State Department for Primary Industries (DPI) of the Australian state of Victoria features "Climate Dogs", animated films lasting about two minutes, which contain an overview film about various regionally relevant climate phenomena and their interactions, as well as a series of films about each of these phenomena and their impact.⁷ Children in Thailand and India are learning about flood preparedness with the help of a whale and an elephant – the main characters in a locally produced Thai animation that aired during the floods in Thailand in late 2011, called "Roo Su Flood" ("Know, Fight the Flood"). The animation attracted over 78,000 "likes" on YouTube on the day it was uploaded (Reliefweb, 2013).

The topic of crises and disasters is increasingly present on television. In addition to disaster documentaries, docudramas – "hybrid forms, that is, a combination of documentary material and drama" (Lipkin, 2002) – are increasingly popular today, as are fictional disaster television series. Disaster TV series appeared after disaster films, probably because it took some time for their budgets to reach the necessary level to fully depict disasters. There are those based on science fiction and horror, such as *The Walking Dead*, and those based on true events, such as *Chernobyl* (Hellerman, 2022).

There are also series for children with an educational purpose, such as the television series *Sesame Street*, which, among other things, deals with education

⁷ The film is available on:

https://www.youtube.com/watch?v=xk9LkrTEpBc&ab_channel=NSWDPIAgriculture

about disasters related to tornadoes, earthquakes, etc. The program is full of animation, humor, short films, and cultural illustrations interpreted by children, while the sketches, with guest appearances by famous hosts of the show, convey references from pop culture.

CRISES AND DISASTERS IN POPULAR MUSIC

While there are many ways to talk about crises and disasters today, in the past there were far fewer, and one way people conveyed this news was through popular songs. Communicating disaster risks through songs and music evolved over the years of oral tradition, especially after the invention and improvement of technical means for recording (and distributing) sound and later images. With the advent of electronic media, radio and television music videos allowed people to have increasingly massive access to a greater amount of music with more messages about dangers and disasters. With the advent of the digital era, the possibility of songs' messages spreading instantly and unhindered across previously insurmountable geographical, linguistic, and cultural barriers was created. Historically, the sharing of songs has been limited to oral tradition and to communicating about dangers and disasters within the categories of oral history and education. Songs were a kind of documentation and reminder of an individual or community's coping, of rituals related to living with dangers, and sometimes of local fundraising.

Rapper Chuck D once said that rap music was “the CNN of the ghetto,” meaning that poor people didn't have the means to tell their stories of tragedies on television, so they had to do it through songs. It turns out that this is a pretty old idea, and the tradition didn't start with rap. Poor people turned to music to talk about disasters that happened to them or to their neighborhood, with songs like the 1930 “Ohio Prison Fire”, which tells of “crazy convicts” “begging for air.” The Kennedy Center notes that while people like to create songs about disasters, they tend to write about only certain types of disasters. The book “Country Music Sources”, which compiles all of America's folk songs about disasters, lists only two songs about plane crashes, two about shipwrecks – the Titanic and the Edmund Fitzgerald – four songs about tornadoes, one about a flu epidemic, and one about drowning children. In contrast, there are a number of songs about railroad and mining accidents.⁸

⁸ The Kennedy Center: Songs About Disasters, available on <https://www.kennedy-center.org/education/resources-for-educators/classroom-resources/media-and-interactives/media/music/songs-about/songs-about-disasters/> Retrieved Oct 27th 2022.

Many popular songs have been made about dangers, risks, and disasters because they can be filled with compelling imagery that evokes the scale of pain and suffering. While entertaining, such songs do not encourage listeners to proactively consider their own vulnerability. Following the Indian Ocean tsunami, in order to raise awareness and build resilience so that future events would not be as catastrophic, some organizations promoted materials, including songs, as studies show that material with music is more effectively remembered. Potential perceived problems with using audio materials for disaster risk reduction include the lack of visual stimulus and the language barrier to widespread distribution of such materials (Alexander, 2012).

Alexander identified four basic functions of disaster songs for the purpose of analysis. According to him, they serve as:

- Educational tool - Music plays an important role in formal and informal education about disaster hazards. Songs in the classroom are useful for social and environmental studies because they can engage students, sensitize them to important issues, draw on rich data sources, and make connections between theory and real-world situations. In the United States, many videos of songs about the science of hazards have been produced and are used in geography and science classes. Some teachers ask students to write lyrics or create multimedia presentations that incorporate songs to demonstrate what they have learned about hazards. Izadkhah and Hosseini, in their article “Using Songs as an Effective Educational Tool for Teaching Preschool Children About Disasters,” provide details, along with relevant references, on what characteristics of songs are appropriate for children and what the roles of teachers should be in teaching such songs (Izadkhah and Hosseini, 2010).⁹

- A historical record/memory - Brother Dege's song “Battle of New Orleans”, in memory of Hurricane Katrina and its aftermath, was promoted with materials describing the songs as archiving people's relationships with disasters in oral history, set to music. Such archiving began with oral stories and myths about the origin of the Earth, its creation, destruction, or use. In some cultures, the songs describe the creation of the hazards themselves, such as the Lakota Native American chant of “Creating Power”, to trigger the floods and earthquakes that created the Earth. In

⁹In the territory of the SFR Yugoslavia, the first album of the Pula band “Atomsko sklonište” from 1978, “Ne cvikaj generacija”, is dominated by prophetic lyrics whose main themes are wars, uncontrolled development of civilization, poor state of society, etc. The song after which the album is titled begins with the verse “Man is increasingly empty in soul today and is slowly destroying the planet Earth, from war to war, from door to door, they cease to be both mom and dad.”

others, the songs tell of legendary events that destroyed the land, such as the earthquakes and floods of Atlantis, which swallowed the island. Some reenact creation events, such as “The Coming of Pele” and “Hawaii Pele”, which depict the volcanic flows of the goddess Pele and the floods that created Hawaii. Sinead O’Connor’s poem “The Famine Song” accuses history books and their writers of falsely teaching Irish children that the Irish famine of 1845–1849 was to be blamed on nature, not the English. The aim of such poems is not only to record history, but also to change the way history is remembered.

- Coping, facilitation and relief mechanism – to name just a few, the Concert for Bangladesh and the Concert for Kampuchea in the 1970s and the Band Aid recording for the African continent, “We Are the World”, which raised over US\$60 million through record sales.¹⁰ The non-profit organization Music for Relief (www.MusicForRelief.com) was founded by top artists and music industry professionals to provide disaster relief and proactively mitigate the consequences.

- Expression of the ability to reduce disaster risk – In some belief systems, such as black magic in parts of the Pacific Islands, people are believed to control storms and other hazards to their own benefit and the detriment of others by singing songs. The Sundanese of West Java believe that an earthquake-controlling rock will keep the Earth calm if they sing to it that they are still alive on Earth. There are many examples of songs that express people’s ability to live with disasters. Farmers in Thailand, Laos, Cambodia, and Zambia have historically sung songs that support their religious and cultural beliefs about ensuring the necessary rain. In Thailand, Buddhist monks continue to sing songs to the Buddha during the Royal Ploughing Ceremony to bless and protect the crops. Johnny Cash’s song ‘Five Feet High and Rising’ is an example of a song that has served over time as an educational, historical memory, coping, and expression of capacity and possibility. The song has been used on the children’s television educational program Sesame Street to teach about living with floods.

¹⁰ Songs aimed at raising funds for disaster victims usually reinforce and perpetuate the myth of the helpless victim through their lyrics. Songs that help cope with the aftermath or that aim to revitalize often emphasize that nothing could have been done to avoid the tragedy: fate was cruel and it was not possible to proactively avoid the accident.

CRISES AND CATASTROPHE IN FINE ART AND LITERATURE

Crises and catastrophes are also themes in fine art. When faced with catastrophe – war, famine, or natural disaster – most people’s first priority is simply to survive. Art is usually created after the fact, by those who have survived or who have been far away. It is precisely this distance of time and place that produces tensions at the heart of artistic responses to human catastrophes, since, in the end, such a work of art always asks the question: What is the use of it?

David Alexander finds it remarkable how little Western painters, sculptors, and graphic artists have dealt with catastrophe in the last two and a half millennia. Disasters and catastrophes are rarely a theme in art, especially when compared to other violent phenomena, such as conflict and war. Alexander provides a synthetic overview of the depiction of disasters in European art, with particular emphasis on Italy, which for centuries has been a driving force of artistic innovation, and which has an artistic tradition that was richer, more vibrant, and more adaptable than in most other countries. Furthermore, Italy is exposed to a greater number of natural hazards than most other European countries (earthquakes, volcanoes, floods, avalanches...), a fact that certainly influenced artists. As time went on, artists in other parts of the Western world began to be interested in depicting disasters. In some cases, such as the long sequence of eruptions of Vesuvius, they saw it as an opportunity for expression; in others, it influenced their work by sheer force of circumstance. In preparing this essay, Alexander examined more than 40,000 paintings, drawings, and prints in search of elements of disaster, and found that it was present in an extremely small number of works, which testifies to the fact that artists preferred beauty and harmony to chaos and destruction, or at least preferred the heroism of war to the impersonal devastation of disasters, whether natural or caused by human action. Earthquakes were a major motif for artists in the Middle Ages.¹¹ The most famous medieval works of art that depict earthquakes are mostly religious iconography, such as scenes from the Apocalypse in illuminated manuscripts. One notable example is the *Beatus Apocalypse*, a 10th-century illuminated manuscript that depicts an earthquake as part of the eschatological events described in the Book of Revelation.

There are two dominant ways of portraying disasters in Italian medieval painting. One of these is the testamentary. For example, in a village on the flood-

¹¹ The theme of disasters is also present in the art of the Far East. Let us mention only the world-famous painting “The Great Wave” from 1830 by the Japanese ukiyo-e artist of the Edo period, Katsushika Hokusai, which depicts the struggle of Japanese fishermen with a spreading tsunami, with Mount Fuji in the background.

plain of the Po River near Mantua, in the 15th century an anonymous fresco painter painted fishermen in their boats passing along the main street, while people from their houses looked on, and the Virgin Mary looked on from the clouds. Another style involved using natural hazards as illustrations for biblical scenes. For example, in 1447–1448, the celebrated Tuscan painter Paolo Uccello completed a cycle of frescoes in the Green Cloister (Chiostro Verde) of Santa Maria Novella in Florence, depicting the story of Noah and the Flood, with scenes of the flood.

During the Baroque period, volcanic eruptions were a major motif, especially Vesuvius in the 18th century. Seascape painters concentrated on storms and shipwrecks, but often with features of extreme atmospheric phenomena. In the 19th century, John Martin and others painted the Apocalypse. In the 20th century, Expressionism favored vivid depictions of natural hazards, and some forms of metaphysical abstraction were also present (Alexander, 2016).

Disaster has been seen in Western art in six ways:

- The first is disaster as spectacle, especially where it overwhelms people and demonstrates the dominance of nature (and, by association, the Almighty) over mankind. Small figures huddle before a powerful panorama of atmospheric effects, or are dashed against the rocks by shipwreck in a violent sea. A huge curtain of flame leaps skyward, gigantic rocks fall to the bottom of a valley.
- Second, disaster is treated as an allegory (through classical mythology or biblical drama), sent from above to remind us not only of our weakness and impermanence, but also of our tendency to error and sin. This is the realm of classical mythology or biblical drama, as in the works of John Martin or Giulio Romano, two painters of different temperaments and from different eras who are bound together by a common allegorical thread.
- The third theme is the depiction of disaster in a covenantal capacity to offer atonement for the sins that caused it. Strobërle's painting of the 1755 Lisbon earthquake is an excellent example of this, with the avenging angel's sword of vengeance raised in the sky above the collapsed buildings and the desperate population. The famous Venetian church of Santa Marie della Salute was dedicated in 1687 in gratitude to the Virgin Mary, to celebrate the end of the devastating plague of 1629-1630.
- Fourth, simpler interpretations of disaster involve visual commemorations of major events, sometimes with narrative content. The Fire of London in 1666, the Lisbon earthquake of 1755, and the eruption of Vesuvius in 1794 have all been treated in this way.

- Fifth, from Leonardo to Turner there have been depictions of violent physical phenomena in their own right, as objects or situations that arouse curiosity. These commemorations of extreme events were relatively rare, but from the Enlightenment to the age of scientific inquiry disaster was – perhaps unwillingly – included in the portfolio of phenomena to be depicted.
- Sixth, the dramatization of a metaphysical proposition, an even rarer category of abstract metaphysical views of disaster, such as those of Magritte and Warhol (Alexander, 2016).

The theme of human catastrophe is present in a number of key works in modern Western art as well. Picasso's "Guernica" (1937), for example, depicts the victims of the aerial bombing of that Basque city during the Spanish Civil War, becoming both a modernist masterpiece and a symbol of the fight against fascism around the world.

In our contemporary world, the sense of impending disaster seems to have become an everyday aspect of cultural and political life – the threat of terrorism, the tragedy of the migrant crisis, and the specter of the climate crisis. In this spirit of the times, artists are creating works that respond to current questions and anxieties in ever more direct ways, such as the performance art of Icelandic-Danish artist Olafur Eliasson, who in December 2018 transported 30 centimeters of ice from a Greenland fjord to the door of London's Tate Modern to highlight the imminent danger of climate change. Let's also mention one of the most poignant works of art at the 2019 Venice Biennale, Christoph Büchel's "Barca Nostra" (Our Ship), a depiction of the wreckage of a ship that sank in the Mediterranean in 2015, killing around 800 migrants as they tried to reach Europe. Works like Eliasson's and Büchel's can be seen as calls to action or activism.

Fine literature has always played an important role in the production of meaning in human life in general, and also in the case of disasters as important events in the life of human communities. Since antiquity, a long tradition has developed structural patterns and narrative strategies for dealing with the phenomenon of significant misfortune. The spectrum of poetic concepts of disaster ranges, for example, from the vicissitudes of ancient tragedy (Aristotle, "Poetics"), through the recommended denouements in the literary theories of French classicism (Nicolas Boileau, "The Art of Poetry"), to the absurd open-endedness of modern drama (Beckett, Dürrenmatt). Factual and fictional modalities in disaster writing are often mixed due to the imaginative dynamics of artistic (re)creation and (collective) memory. Depending on the degree of imaginative conceptualization, the reader is confronted with a quasi-authentic eyewitness account, such as Pliny the Younger's account of the eruption of Vesuvius or Goethe's account of

the Lisbon earthquake, or even with a catastrophe that is completely excluded from possible articulation in literal discourse. While ancient culture, through attributing responsibility and recommending moral reforms, engaged in disaster not only with forward-looking thinking, but also with the constitution of disaster memories and the provision of practical suggestions, our contemporary world is awash with fictionalized dealings with disasters – which may seem to have the power to announce them, and certainly to foster obsessive fear of them. François Lavocat believes that contemporary literary fiction generally expresses an awareness of one's own powerlessness and that, if literature can prepare people for disasters, it can only be along ethical lines (Lavocat, 2016).

CONCLUSION

Crises and disasters, in addition to their physical manifestations and implications, also have a pronounced meaning, or cultural dimension. They are the subject of artistic reception and interpretation in various cultural media, from written (since Gutenberg's printing press) to electronic ones. Art tries to understand these events in its own way and place them in an appropriate context, but also to send different types of messages - from philosophical and moral, to extremely practical/pragmatic. Depictions of crises and disasters in popular culture, by their very nature, do not aspire to be an objective image and analysis of these events, but rather represent a selection (and therefore a reduction) from a multitude of catastrophic events, and their subjective (free) interpretation, which often has little to do with the objective reality of disasters. This does not mean, however, that these depictions have no influence on the way people perceive disasters. On the contrary, laypeople often base their opinions and attitudes about crises and disasters on their portrayal in popular culture. Researchers and practitioners involved in crisis and disaster management must therefore have broader and deeper insights into how popular culture influences the perception and, more importantly, the behavior of ordinary people in disasters. In this sense, they can also be proactive factors that will debunk some myths and misconceptions, but also external expert consultants who can help people engaged in mass culture to align the depictions of crises and disasters in their products with objective knowledge and facts about these phenomena.

REFERENCE LIST

Alexander, B.(2012). Hazards and disasters represented in music. In: Wisner, D., Gaillard, J.,C. and Kelman, I. (Eds.), *The Routledge handbook of hazards and disaster risk reduction*. Abingdon, Oxon OX:Routledge.

Alexander, D.E. (2016). The portrayal of disaster in Western fine art. *Environmental Hazards*, Vol. 15, Issue 3.

Couch, S.R.(2000). The Cultural Scene of Disasters-Conceptualizing the Field of Disasters and Popular Culture. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, Vol. 18 No.1, pp. 21-37.

Fournier, G. (2019). The BBC and Disaster Films: From Education to Entertainment. In: *Media – French Journal of Media Studies*, [Online], 7.2.2019, Online since 02 December 2019, connection on 26 January 2021. URL: <http://journals.openedition.org/inmedia/1766> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/inmedia.1766>. Retrieved Oct 29th 2022.

Giuliani, G.(2015). Fears of Disaster and (Post-)Human Raciologies in European Popular Culture (2001-2013). *Cultures of Disasters*, Vol 7 No 3.

Hellerman, J. (2022). *The Disaster Genre in Film and TV Explained* (Definition & Examples). available on <https://nofilmschool.com/disaster-genre-definition-examples> Retrieved Oct 29th 2022.

Izadkhan, Y. O. & Hosseini, M. (2010). Using song as an effective educational tool for teaching disasters to preschoolers. In A. Awotona (Ed.), *Rebuilding sustainable communities for children and their families after disaster: A global survey* (pp. 223-235). Newcastle upon Tyne, UK:Cambridge Scholars Publishing.

Jovičević, L. (2021). Zaboravljeni rat kroz prizmu Holivuda: korejski rat u američkim filmovima tokom Hladnog rata. *Diplomatija i bezbednost*, Godina IV. Broj 1/2021, str. 87-108.

Kay, G. and Rose, M. (2006). *Disaster movies: a loud, long, explosive, star-studded guide to avalanches, earthquakes, floods, meteors, sinking ships, twisters, viruses, killer bees, nuclear fallout, and alien attacks in the cinema!!!!* Chicago, Il: Chicago Review Press.

Lavocat, F. (2016). Catastrophes To Come: What Can Literature Tell Us?. *Global Policy* Volume, 7, Supplement 1, pp. 25-32.

Lipkin, S., N. (2002). *Real Emotional Logic: Film and Television Docudrama As Persuasive Practice*, Carbondale: SIU Press.

Montano, S. and Carr, J. (2022). The landscape of disaster film, 2000–20. *Disasters*, 46(2): 545-566.

Quarantelli, E.L. and Davis, I. (2011). *An exploratory research agenda for studying the popular culture of disasters (PCD): its characteristics, conditions, and consequences*. Newark, Delaware: The Disaster Research Center.

Reliefweb (2013). *Games, cartoons boost youth disaster preparation*, available on <https://reliefweb.int/report/world/games-cartoons-boost-youth-disaster-preparation> Retrieved Oct 30th 2022.

Savić, A. i Djordjević, N. (2020). Pandemije u 21. veku i njihove refleksije na globalnu politiku – geopolitički aspekt. *Diplomatija i bezbednost*, Broj 1/2020. Godina III, str. 7-25.

Webb, G. (2007). The popular culture of disaster: Exploring a new dimension of disaster research. In H. Rodríguez, E. L. Quarantelli, & R. R. Dynes (Eds.), *Handbook of Disaster research* (pp. 430-440). New York: Springer.

Wells, J., C. (2008). *Longman Pronunciation Dictionary* (3rd ed.). Longman, p. 427.

*Јелена Перућ*¹

ЗАБРАНЕ И ЦЕНЗУРЕ У СРПСКОМ ТЕАТРУ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

Сажетак

Рад истражује утицај цензуре на позоришни живот у Србији током друге половине XX века. Слобода стваралаштва постављена изнад догматике постаје принцип којим се превазилази свако ограничење. Књижевно се мишљење, засновано на слободном и хуманом поимању света, увек залаже за слободно и комплексно човеково испољавање. Сукобе ствара и изазива она политика која је неповерљива према свему што она не прописује и што није у складу са „сликом света” коју пропагира. Анализом доступних сведочанстава покушали смо да откријемо у којој мери је позориште било подређено држави и њеним интересима, а колико је остало своје и следило пут сопствених идеја. Циљ рада је да понуди адекватне одговоре на следећа питања: које механизме је владајућа партија (Савез комуниста Југославије) користила као средство контроле позоришта, који су били циљеви Партије и да ли их је остварила, који став је Партија заузимала поводом „непожељних” представа, на који начин је утицала на репертоарску политику, да ли је примењивала репресивне мере према позоришту, да ли је позориште било инструмент Партије ради спровођења социјалистичких идеја, да ли је позориште испуњавало захтеве које је Партија постављала, да ли је и у којој мери позориште остваривало уметничке слободе. Одговор на истраживачка питања омогућила је анализа дневне и периодичне штампе, која је коришћена као изворни материјал, и која пружа „ширу слику“ о дешавањима која су предмет овог истраживања. Од помоћи је била и не тако обимна литература о шездесетим годинама XX века и позоришном животу у Југославији. Представа „Кад су цветале тикве” дуги је низ година била мерило за то докле сме, односно не сме ићи политички театар у СФРЈ, те је зато узета као пример, као и забрањени комади Александра Поповића, с намером да се покаже како функционишу забрана и цензура и колико су далекосежне њихове последице.

Кључне речи: *позориште, цензура, СФРЈ, Драгослав Михаиловић, Александар Поповић.*

¹ Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, Србија, pillowwoman@hotmail.com.

УВОД

Цензура као поступак надзирања изражавања је феномен који прати човечанство од најранијих дана па до данас, а борба против ње траје онолико дуго колико она и постоји. Осим тога што се примењује над другима, занимљива је и по томе што се може применити и на особу која је до јуче и сама била цензор, или се примењује над самим собом (аутоцензура).

Универзалност, перманентност, прилагодљивост, свеопшта применљивост, као и реверзибилност чини је интересантном и тиме заслужује пажњу истраживача. За тему цензуре би се могло рећи да је безобална, што аутоматски ствара проблем у приступу (Vukićević, 2021). Области у којима се најчешће испољава су: наука, филм, позориште, књижевност, јавно информисање (медији), издаваштво, музичка и ликовна уметност итд. Многи уметници и научници широм света били су током минулих времена суочени са покушајима ломљења њихове моралне суверености, понижавањем њихових личних истина, дробљењем њихове свести. Хапшени су, осуђивани и упућивани на робију многи аутори научних, књижевних и уметничких дела, новинари, политичари, јавни радници и обични грађани. „Уништавање непожељног културног наслеђа, ломаче књига, гушење културног стваралаштва, прогони културних стваралаца, уметника и научника и други облици фашистичког насиља над културом, јесу драстични облици антикултурне политике” (Prnjat, 1986: 11).

Многобројни су прогласи, декларације, манифести и слична документа на међународном и локалном нивоу која се баве проблемом цензуре. Након Другог светског рата установљене су фундаменталне промене у документима Уједињених нација о поштовању људских права, као најважнијој међународној гаранцији индивидуалних и групних слобода (Pavlović, 2023: 203). Између осталог, постављени су и темељи заштита слободе изражавања и мишљења (*Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, 1948). Ипак, да ли је тако у реалном животу? „Без обзира на законом утврђене надлежности, све службе безбедности делују, пре свега, превентивно. Њихова активност прописана је и заштићена законима. Један од основних принципа у њиховом раду је – принцип тајности. То је у директној супротности са правилима отвореног и цивилног грађанског друштва” (Lazić, 2016: 281).

Оно што је карактеристично за југословенску цензуру, а што је карактерисало и многе друге појаве у Југославији, јесте недостатак система, или његова неконзистентност, па су се тако и цензорске праксе разликовале од случаја до случаја, и често су биле условљене не самим уметничким делом које је цензурирано, већ одређеним унутрашње-политичким или спољнополитичким проблемима (Vučetić, 2016: 15). Режим је од половине пед-

сетих година XX века, због домаће и светске јавности, настојао да прикаже како су уметничке и политичке слободе неограничене, па је прибегавао лувкавству, подстичући званично критику и сатиру на рачун своје бирократије (Nikolić i sar., 2010). Иако цензура формалноправно није постојала, идеолошка контрола садржаја, брига о кадровском саставу издавачких предузећа и медија, проширен појам државне и привредне тајне, вишестепена контрола уредника, били су инструменти надзора над слободом мишљења и изражавања (Nikolić i sar., 2010:14). Како у својој књизи „Кока-кола социјализам” наводи историчарка Радина Вучетић, „када је цензура у Југославији у питању, у домаћој историографији још није учињен покушај да се феномен цензуре детаљно истражи, у складу са стандардима историјске науке, те и поред разних индиција шта се све збивало, свако анализирање појединачних случајева може, ипак, да буде само фрагментарно” (Vučetić, 2023: 293).

Рад има за циљ да на примерима Југословенско драмског позоришта и Атељеа 212, анализом доступних сведочанстава, одговори на питање у којој мери је позориште у СФРЈ било подређено држави (партији)² и њеним интересима, односно са каквом цензуром и забранама се суочавало у свом раду. У складу са постављеним циљем, истраживани су и механизми и облици цензуре коришћени од стране државног и партијског апарата. Пример на коме се може сагледати како је функционисала цензура и какве последице је проузроковала јесте забрана представе „Кад су цветале тикве”, која је дуги низ година била мерило за то докле сме, односно не сме, ићи политички театар у СФРЈ. Забрањени комади Александра Поповића такође су у фокусу интересовања овог рада.

Позоришни живот у условима револуционарног преображаја

Народно и борбено позориште било је актуелно током народноослободилачке борбе, да би након Другог светског рата, у општој атмосфери револуционарног преображаја, а делом и под утицајем са стране, тадашње југословенско позориште прошло кроз период изразито ангажованог театра. Процес обнове позоришта водило је Повереништво за просвету и културу, које је касније прешло у Министарство за просвету и културу владе Народне Републике Србије, као и Одељење за просвету Главног извршног одбора Аутономне Покрајине Војводине. Над преко хиљаду регистрованих ансам-

² У оквиру једнопартијског система, партија на власти, Комунистичка партија Југославије (КПЈ) променила је назив у Савез комуниста Југославије (СКЈ) 1952, одлуком донетом на Шестом конгресу КПЈ.

бала, аматерских позоришних група и позоришта на територији НР Србије, власт је имао Централни комитет Комунистичке партије Југославије. Циљеви и задаци свих ових група били су: савлађивање неписмености, промена старог културног обрасца и просвећивање народа у духу социјализма, док је на њихово извршење мотрио Агитпроп³ (Volk, 1990: 11). Социјалистичко самоуправљање је променило друштвене услове, а први талас послератног политичког позоришта управо је настајао у условима победе револуције, њеног неодољивог и бескомпромисног јуришања у социјализам. По речима Петра Волка, културна политика у домену позоришног стваралаштва, у првим данима обнове, почивала је на директивама Централног комитета Комунистичке партије Југославије, у којима се партијско руководство залагало за активности које ће одговарати објективним потребама које проистичу из заосталости и наслеђа прошлости (Volk, 1990: 11).

Било је тада и бројних дилема око извођења и актуализовања светских класика, а селекције су биле догматске и крајње исполитизоване. Такође се дошло и до уверења да је за напредак позоришне уметности у новим животним условима од преке потребе да се потпуно примењују партијске оцене о политичком уређењу и друштвеном животу. С циљем да се богати културни живот одвија у духу социјалистичких начела, али и да се идеолошки ликвидира остатак старих односа, и позориште је стављено у службу покрета. Нови државни режим утицао је на културну сцену, био је заинтересован за рад културних установа и често је читаве своје седнице посвећивао питањима културе. У то време, позоришну делатност карактерисала је тежња за професионалношћу, али и достизањем бољег статуса позоришног уметника. То је био период блиских односа са Совјетским Савезом, од кога се тражила и очекивала афирмација на сваком пољу, па и на позоришним даскама. У одабиру пожељних комада доминирала су дела социјалне тематике. Посебно је фаворизован критички реализам руских класика, док је највише рестрикције било према познатим драмским писцима немачке и италијанске литературе. Реализам и социјална литература одређени су да буду основе репертоарске политике новог позоришта, како би се уз њихове сцене везале широке народне масе, а све са крајњим циљем да се тако извуку из заосталости и усмере ка новим и жељеним идеалима. Репертоари су били проређени и потпуно подређени идеолошким потребама нове реалности. Од самог репертоара зависило је хоће ли позориште испунити свој основни задатак постављен у социјалистичкој Југославији, да ли ће његова уметничка и културна функција бити остварена. Власт је желела да свака постављена пред-

³ Агитпроп: скраћено од речи агитација и пропаганда.

става има своје оправдање, линију која дефинише и потврђује социјалну стварност, друштво и културни живот, који при том треба да дође до изражаја. Принцип политичке актуелизације наслеђа био је још погубнији по дела домаћих аутора ранијих генерација (Perić i Perić, 2019: 33). Слободан Селенић овај период карактерише следећим речима:

српска послератна драма више од једне деценије не комуницира са идејама и кретањима у драмској литератури других земаља.(...) Потпуно глува за сијасет малих револуција које су потресале драму и театар између два рата, као и за савремена кретања у позоришној мисли (...), српска драма остаје затворена у своје скучене, често полуаматерске оквири догматског априоризма. (Selenić, 1977: 18)

Током Титове владавине, теме попут несврстаности, Титове личне улоге у рату, промоције религијских погледа и политичка активност цркве, пре свега Српске православне цркве, национално питање, ЈНА и војна питања уопште, биле су забрањене за било који начин критичког дискутивања. Стаљинова теза о писцима као инжењерима људске душе најбоље сведочи о значају писца у комунистичком систему. Везе писаца и политике у земљама Источног блока биле су јаке - они су били утицајни на обе стране, и као миљеници система, али и као опозиционари и дисиденти. Баш због тога, писана реч је била под најстрожом могућом контролом (Vučetić, 2016: 52).

Позориште је, одричући се свега што је било строго национално, а што се односило на литературу до четрдесетих година XX века, створило простор у коме је фаворизовано све што долази из темеља народне демократије. Све се то одвијало на захтев тадашњих домаћих политичара који су желели да и на овај начин истакну и учврсте нераскидиву повезаност са првом земљом социјализма. Такође је свим позориштима у Србији наложено да организују идеолошки рад са глумцима, не би ли се што ревностније спровело опредељење за социјалистички реализам и совјетске узор. Ипак, како смо истицали и током ранијих истраживања, очито је да позоришни уметници нису никада до краја прихватили то буквално превођење идеолошких смерница на политику позоришног развоја, већ су сматрали да је истинско позориште могуће одбрани од разних злоупотреба, и то управо кроз реафирмацију односа према слободи стваралаштва и израза без предрасуда (Perić i Perić, 2019: 33).

Почетком педесетих година прошлог века, преко дела класичних писаца, дошло је до пробоја догматских ограничења и залагања за извођење најзанимљивијих дела савремених светских писаца. Разбијено је административно дириговање и усмеравање административне политике. Одбачена

је, такође, и једностраност у погледу избора форми. Према тим уверењима, позориште није могло да буде само оно што одређене политичке институције или органи власти признају. Временом је позориште почело да поставља и све непријатнија питања, при том радикализујући и театарска средства којима су она постављана. Осим тога, крај педесетих је означио и напуштање „социјалистичког реализма”, мање критиковање модернизма, мада се све ново и даље прихватало опрезно. Реорганизација позоришта отворила је врата позоришта и самоуправљању. Створени су друштвени надзорни органи, управни одбори, а постојећи радни савети добили су велика овлашћења. Радне савете од тада су чинили људи из техничког и уметничког кадра, људи различитих професија који су имали подједнаку слободу да утичу на начин рада одређеног позоришта. Према речима Весне Ђукић,

самоуправни модел културне политике је био интегрални део комунистичке идеологије радничког самоуправљања и као такав је примењиван у свим областима друштвеног развоја. Узрок слабости модела самоуправљања у култури није само у идеолошко-догматском утицају Комунистичке партије на одлучивање, већ у ослањању на бирократски апарат карактеристичан за социјалистичке и социјалдемократске државе. (Ђукић, 2022: 97)

Цензура у Југославији

Позивајући се на дело „Бела Књига - 1984. обрачун са културном контрареволуцијом у СФРЈ”, долазимо до сазнања да је генерална политика југословенског режима према уметницима пре била политика корумпирања него застрашивања и репресије, иако су се могли наћи и бројни примери појаве цензуре, забране уметничких дела, а ређе хапшења и осуде уметника. Иако за ситуацију од земље до земље за сада не постоје компаративна истраживања, може се генерално оценити да је југословенски режим био најлибералнији (Nikolić i sar., 2010: 16). У периоду до увођења самоуправљања преовладавале су партијско-државна цензура и аутоцензура, а касније је доминирала мање приметна самоуправна, уз све ређе отворене партијско-државне и бруталне полицијске притиске.

Самоуправну цензуру обично су спроводили савети у којима су најчешће седели уметници који су у име правоверности, а по партијској линији, онемогућивали надарене и способне појединце. Самоуправна цензура је у име радничке класе, као и одговарајућа руководства и друштвени савети,

штитила јавност од „производа” новинских, издавачких, филмских, позоришних и других кућа које су могле да узнемире јавно мњење. Политичка цензура је спровођена на партијским форумима, односно саветима самоуправљача и другим друштвено-политичким организацијама, са задатком да води рачуна о идеолошкој чистоти и политичкој правоверности аутора и њихових дела. Редитељ Предраг Бајчетић је истакао да је то било време у коме „Партија влада потпуно, а неухватљиво. Самоуправљање је без средстава, узурпирано је. Партијске организације у позориштима углавном су се осуле, и мало шта саме предузимају. Сукобе решавају скупштине, саветовања, а изгласава се оно што је неко наредио” (Вајчетић, 1990).

Осим такозване видљиве, или пак релативно видљиве цензуре, постојала је и невидљива цензура. Карактеристика овог типа цензуре била је у томе да су вршени различити притисци на ауторе, како са самог врха (Тито, Партија), тако и унутар самих институција, а у виду неформалних разговора. И формалне и неформалне праксе цензуре имале су исти циљ, а то је био страх појединца. У тоталитарним државама носиоци политичке моћи поседују контролу над свим аспектима приватног и друштвеног живота. Поседују такву политичку моћ која искључује аутономну слободу одлучивања појединаца и група неповезаних с владајућом политичком гарнитуром. Контрола се постиже методама успостављања принципа вођства од „врха” до „дна”, синхронизацијом свих друштвених организација како би их држава инструментално користила и контролисала. С тим у вези, треба поменути и терор као употребу насиља у виду сталне претње. Терор и страх су битне компоненте модерних диктатура. Из тог разлога се, као врло ефикасна, показала и аутоцензура. „На аутоцензуру утичу различити социјални и психолошки фактори. Аутоцензура се може окарактерисати као добровољно прихватање ограничења слободе у извештавању. Аутоцензуру не треба разумети искључиво као психички феномен, јер на њу утичу и различите социјалне околности” (Манић и Simović, 2018: 41). Како у својој студији закључује Радина Вучетић, аутоцензура се може сместити и у просторе психологије, јер је умногоме генерише психологија личности. Међутим, она је превасходно, у сферама стваралаштва и слобода у најширем смислу, политичка чињеница и политичко питање првог реда (Vučetić, 2016: 50). Аутоцензура је, дакле, самоцензура уметника који свесно ограничава своју слободу стваралаштва због могуће интервенције власти. Таква врста аутоцензуре чини институционалну цензуру готово непотребном, јер не треба вршити интервенције. Овакав облик цензуре опаснији је за уметност и за саму стваралачку слободу зато што долази од самог ствараоца. Када цензуру врши друштво или власт, и даље је могуће ићи против ње и одважити се, стварати и остварити потпуно

визију мимо ње. Када цензуру уметник врши сам на себе, тада је теже то променити и превазићи оно што га у раду спутава.

Пуно је једноставније занемаривање, заборав, држање непоћудних садржаја „у ладицама”, тихо бункерирање или што је још ефикасније нефинансирање, необраћање било какве пажње на садржаје које се жели уклонити. Тај најновији облик цензуре, врло присутан у новим околностима тржишно оријентираног друштва чини да неки непоћудни аутори напосто немају увјета за умјетничко стварање, чак преживљавање. (Ivezić, 2016: 1425)

Нису се све републике унутар СФРЈ односиле једнако према слободи испољавања духовних стремљења. За најлибералнији важио је словеначки режим, док је у Хрватској, а нарочито у Босни и Херцеговини током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, режим био посебно осетљив на испољавање национализма. Из тог разлога је и најчешће вршен прогон уметника и културних стваралаца. Београд је пак, због највеће културне продукције, као и три нивоа власти (градска, републичка, савезна) истовремено био и главни град цензуре. Позивајући се на податке које су прикупили аутори Николић, Цветковић и Трипковић, наводимо да је највише забрана изречено у периоду 1968-1972, што је уједно и апсурдно, с обзиром да је тај период обично називан либералним. Тада је само у Београду изречено 45 забрана позоришних представа, од којих је 12 изречено у само једној години (1972). Након смрти Јосипа Броза Тита, број забрана је поново порастао, док су најчешће табу теме биле и остале НОБ, Голи оток и сама Титова личност. Међу најзабрањиванијим ауторима истичу се књижевник Растко Закић, филмски редитељ Живојин Павловић и драмски писац Александар Поповић (Nikolić i sar., 2010: 16).

Не постоји правило у односима између политике и културе, како у појмовној, тако и у практично-историјској равни. Тешко је бранити тврдњу да су политика и култура непријатељске делатности. Тачно је да су оне различите по циљевима, средствима, актерима, очекивањима, али та разлика се открива и у односима између свих друштвених делатности. Исправна тврдња је да је тај однос био променљив, да је инструментализам био обостран, и да је у великој мери зависио од конкретног културног ствараоца. Ослободилачка и репресивна политика свакако су утемељивале различите односе према култури (Avramović, 2022: 25).

Капе или Ка-пе?

Најчешће забрањиван и оспораван драмски писац у српској књижевности, Александар Поповић, чијим се делима не зна тачан број, појављује се и као почетно и завршно име неколико позоришних етапа у нас. Епоха овог врсног драматичара, који је своју уметничку каријеру почео пишући за „Пионире” и „Полетарац”, под псеудонимом Жак Закс, почела је средином педесетих година прошлог века, када му је Душко Радовић понудио сарадњу у Радио Београду. То је довело до највећих узлета слободе мишљења и стварања, али и до бескрупулозног насиља над њим. Само у периоду 1964-1969. у Србији је, првенствено у Београду, изведено тринаест Поповићевих драмских текстова, а сам Поповић и Атеље 212 били су синоними за авангарду и борбу за аутентични слободни израз шездесетих година. Има и својеврсне симболике у историјској чињеници да је комадом „Чарапа од сто петљи” Александра Поповића, затворен стари Атеље 212 у згради Борбе, а комадом „Љубинко и Десанка” отворена је нова зграда овог позоришта на адреси на којој се и данас налази. Од целокупног Поповићевог опуса, који укључује педесетак драмских текстова за позориште, седам дела је забрањено. С тим у вези, у часопису „Сцена” (бр. 2–3, март-јун 1990), сам аутор је навео:

Ни једно моје дело није забранило Јавно тужилаштво, односно једини орган који на то има законско право. Моје комаде су забрањивали политичари у спрези са мојим колегама позоришним прегаоцима, у шта се ја никада нисам мешао, нити имао ма каквог утицаја, мада се никада ни једног свог дела нисам одрекао. Разлози због којих су ми дела забрањивана никада нису били јасно одређени, већ се све објашњава уопштеним одређењима да је штетно, да је неистинито, да је узбуђујуће, да је увредљиво, да је нетачно, те да као такво руши углед, баца сенку, крњи светиње и томе слично, те да као такво прети, подрива, ствара забуну и слаби одбрамбену моћ. (Popović, 1990: 88-89)

Први случај директне цензуре Поповићевог текста било је скидање представе Капе доле у Атељеу 212. Премијерно извођење овог комада било је 17. фебруара 1968. године, да би након само три играња нестао с репертоара. Ова представа на неки начин представља и својеврсни стил скидања представа са репертоара, који ће недуго затим обележити и скидање још једне Поповићеве представе, али и комада „Кад су цветале тикве” на сцени Југословенског драмског позоришта. Власт није преузела на себе забрану, већ је на перфидан начин приморавала људе да сами себе забрањују. Критичка мишљења и судови формирану су мимо позоришне критике и јавно-

сти. Формирани су у политичким институцијама, преко чијих је механизма извршен директан притисак на органе самоуправљања (Perić, 2018: 75). Према подацима које у својој књизи наводи Радина Вучетић, судбина представе „Капе доле” разрешена је једним телефонским позивом који је био упућен тадашњој управници Атељеа 212, Мири Траиловић (Vučetić, 2016: 50). Предмет подробне анализе нису били само главни јунаци овог комада, Драгојко и Остоја, који су превише асоцирали на владајући брачни пар Броз, већ је и сам наслов комада био предмет опсежне анализе. Иако се представа звала „Капе доле”, било је спекулација да се у овом наслову крије једно потпуно другачије значење, те да је стога изворни наслов комада „Ка-Пе доле”.

Пратећи развој позоришта, увек се сусрећемо са потребама сваке генерације да изнова потврди своју слободу и културу. Отуд је и новија историја театра истовремено и историја националне еманципације, повезана с временом и осећањем света у коме постојимо. Политичка ангажованост позоришта није код нас нова појава. Наше позориште је током свог постојања на разне начине исказивало своју политичност, отварајући простор за динамичан однос позоришта и политике. У том смислу, може се рећи да позориште има право да се уплиће у политику, али не и политика у позориште (Perić, 2014: 33).

У бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији је постојала тзв. Бијела књига Стипе Шувара. Заправо, ријеч је о колоквијалном називу документа под екстензивним називом О неким идејним и политичким тенденцијама у умјетничком стваралаштву, књижевној, казалишној и филмској критици, те о јавним иступима једног броја културних стваралаца у којима су садржане политички неприхватљиве поруке. Овај, као и неки други документи, који личе на Инквизицију и *Index librorum prohibitorum*, су рађени на темељу института вербалног деликта, посебно чл. 133, 141 и 157 Кривичног закона СФРЈ, којим се репресивно настојала путем института тзв. „вербалног деликта”, онемогућити артикулација критичке мисли усмјерене према тадашњем тоталитаризму који је проводио Савез комуниста Југославије (СКЈ) у СФРЈ. На темељу оваквог волунтаризма и многих бесмислених докумената, остваривана је партијска хајка на „неподобне” интелектуалце тадашњег времена и социјална контрола над становништвом. И све то веома много подсећа на Орвелову 1984. у којој се неистомишљеници третирају као дисиденти, а дисиденти кажњавају „брисањем из историје”. (Kovačević, 2022: 218)

Наредно скидање са репертоара неког Поповићевог дела поклопило се са све јачим притиском на уметнике. Овај догађај је био само један у низу

случајева цензуре до којих је дошло 1969. године. И док је прва забрањена представа која је рађена по Поповићевом тексту наговештала тектонске промене које ће уследити током 1968. године, представа „Друга врата лево” је ову тематику проблематизовала. Ова Поповићева фарса, која за тему има дешавања у Југославији уочи и током студентских протеста, није доживела своје сценско извођење у Атељеу 212, јер је сам рад на представи био забрањен. Међутим, дело је изведено у Загребу, у режији Богдана Јерковића, и много година касније у Српском народном позоришту у Новом Саду, у режији Суаде Капић (Perić, 2018: 72). Тумачи и проучаваоци Поповићевог дела истицали су да су Поповићеви јунаци Оца и Божија заправо гротескне фигуре које представљају припаднике генерације на власти (Suša, 2002: 158). Ове фигуре пак можемо тумачити и као фигуре Јосипа Броза Тита (Оца) и Југославије (Божија). Ову тврдњу покушаћемо да појаснимо и поткрепимо следећим примерима и објашњењима. Када се узме у обзир чињеница да је Тито био „син свих народа и народности”, неприкосновени вођа и доживотни председник, а да је у овој Поповићевој фарси укупно шесторо деце која би да се отргну од свога Оце и своје Божије, логично се намеће тумачење да су Оцина и Божијина деца шест Савезних Република унутар Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, а да је сама Божија заправо алегоризована Југославија. Деца су у драми означена као лончићи, што такође можемо тумачити као алегорију и симболику полупаних лончића. „Деца” су свесна трулежи унутар њихове породице, имају супротстављена мишљења у односу на своје родитеље, другачије погледе, хтења, стремљења (Perić, 2018: 72). Ово Поповићево дело се јавило у периоду непосредно после револуције и било је критички настројено, па самим тим и опасно за у том тренутку посебно осетљив режим. Одговор режима на дела попут Поповићевог био је у датом моменту крајње репресиван и резултирао је бројним забранама. У интервјуу који је дао петнаест година након забране у Атељеу 212, Поповић истиче да је своје дело „Друга врата лево” писао за ону студентску генерацију 1968, те и да је стицајем околности и сам био учесник у париским догађајима. „’Друга врата лево’ играна су за време Франка у Севиљи и Барселони и тамо их је тукла полиција. „Њујорк тајмс” је писао да сам ја у Њујорку развио црвену заставу, а загребачки СЕК је играо ту представу широм наше земље триста пута - да би је Атеље 212 скинуо уочи премијере” (Poročić, 1983).

У току исте, 1969. године, осим представе Друга врата лево, још су се три уметничка остварења нашла у средишту пажње власти и цензора. Филмови „Заседа” Живојина Павловића и „Рани радови” Желимира Жилника, као и представа „Кад су цветале тикве” у режији Бора Драшковића.

Тито је забранио *Тикве*

Према комунистима верним Информбироу Партија није имала милости. Ибеовци, чак и само оптужени да су стаљинисти, затварани су без суђења и одвођени на Голи оток (Mirkov, 2023: 168).

Као урбано и експонирано, позориште је снагом свога уметничког израза нудило гледаоцима могућност доживљаја катарзе. Голооточка трагедија била је једна од највећих траума на којој се у извесном смислу преламала и судбина позоришта. У драми „Кад су цветале тикве”, тема Голог отока више је осветљена него у истоименом роману, али њен аутор, Драгослав Михаиловић, није желео да суди и пресуђује о збивањима с почетка педесетих година XX века; он се само служио историјским чињеницама, те својим непосредним искуством, градећи околности драме у чијој је сржи насиље. Цитирајући Платона, позоришни критичар Феликс Пашић истиче:

Писана реч личи на слику, а слика се чини као да је жива. Међутим, ако је што запиташ, она увек достојанствено ћути. Тако је и са писаном речју: учини ти се да она говори као да нешто разуме, али ако је што запиташ, у жељи да дознаш нешто више од онога што она тврди, она увек показује једно те исто. Другачија је њена рођена сестра жива реч, јер она се са знањем записује у душу онога који се учи и кадра је сама себе да брани и зна да говори, и зна да ћути с ким треба. (Pašić, 1992: 85)

Две седмице након премијере драме, роман „Кад су цветале тикве” био је најтраженија књига у Београду. Потреба за катарзом је нашла пут, али књига ипак није директно изговорена реч, а то је било добро познато још и оним револуционарима који су изговорену реч забрањивали свуда, чак и у позоришту (Робеспјер, Кромвел). Јавна осуда злочина, макар она била и у позоришту, за тадашњу власт је била оптужница коју она није могла да издржи. Утисак да власт примењује репресију из простог разлога што је власт и није тако далек од истине, када се има у виду тоталитарна тежња власти. Страдало је све што је и мало мислеће, и што је доводило у питање текућу праксу социјализма која се све више косила са идејама слободе и слободарства. Уз индиректне облике полицијског застрашивања разрешен је случај *Тикава*. Властима и њеним присталицама сметало је уклањање табуа с једне битне теме. Слободно суочавање с насиљем проглашено је за „повампирење информбировштине”, издају револуције и социјализма, а сваки покушај да се јавно проговори о насиљу у име система проглашен је насиљем. И макар колико да је књижевност, па самим тим и драмска уметност, усмерена од оних токова који одређују политику, она не може да мимоиђе свакодневницу,

посебно не у оним тренуцима када се стварају односи у којима се људи суочавају са идејама, у којима се испољавају као бића која мисле и осећају.

Директном „акцијом” Маршала лично, после само шест извођења, представа је забрањена и скинута је са репертоара. Занимљив је Брозов напад на представу, не само по структури, већ и по месту на којем је изведен: разговор са представницима политичко-привредног актива банатских општина у Зрењанину, 25. октобра 1969. године. Напади на културне посленике нису били карактеристични за великог вођу, те се овај напад може сматрати и изузетком, ако се занемари „прозивка” поводом Ћопићеве „Јеретичке приче” деветнаест година раније. Конкретно помињање спорне представе било је уједно и последње „прозивање” те врсте. То што је Броз избегавао апострофирање није означавало његову благод, већ идеју да се сачува лик владара као чист и неукаљан. „Прљави послови” препуштани су члановима идеолошких комисија, дежурним коментаторима и појединцима из света културе, те је Броз на веома прагматичан начин држао дистанцу према културној сцени. Разлог за либерализацију културног живота може се приписати децентрализацији земље од 1949. године, што се нарочито читује у Уставу ФНРЈ из 1953. године. Такође, на седмом конгресу СКЈ 1958. године, Партија се дистанцирала од уметничког феномена: препустила је уметност аутономном животу и уметницима (Perić i Perić, 2019: 66). Укидањем представе поново је покренут један механизам који је, у ствари, и био тема представе: тортура на Голом отоку којом су људи приморавани или навођени да кажњавају како сами себе, тако и друге затворенике. Они који су се уплашили уклањања тог табуа приморавали су глумце и друге људе у позоришту да кажњавају сами себе и да представу „скину” без икакве формалне забране. У тај механизам убачени су писци против писаца, глумци против глумаца. На делу је била сложена завера разних делова механизма једне једнопартијске државе. „Овакав модел социјализма”, бележи Новаковић,

западни теоретичари називали су *laissez-faire* социјализмом. То не значи да се у позориштима могло слободно стварати, пошто су свуда били установљени уметнички савети, одбори, пододбори и идеолошке комисије, делимично састављени од идеолошки „свесних” запослених. Права улога тих одбора била је да спроводе „директиве” и спрече појављивање „сумњивих” дела на репертоару. (Novaković, 2005: 13)

Тикве су изазвале једну од највећих политичких паника у култури на овим просторима икада, и изнова покренуле питање слободе стваралаштва не само у позоришту, него и у читавој уметности. Показало се да је лакше освојити одређене авангардне форме, него разбити конзервативна схватања. Ис-

провоциравши и уплашивши тадашњу власт, представа „Кад су цветале тикве” добила је ореол „државног непријатеља”, и тако постала мит српског театра.

Узму ли се у обзир три забрањене представе – „Капе доле”, „Кад су цветале тикве” и „Друга врата лево” – које су се бавиле различитим темама, јасно је да никакво задирање у званичну догму (у случају ових представа, у питању су били однос према култу личности, Информбироу и 1968) није долазило у обзир. Због специфичног система цензуре и данас је, упркос великој временској дистанци, тешко утврдити ко је, на персоналном нивоу, одговоран за тадашња догађања. Да ли забране у Србији, крајем шездесетих година, бацају другачије светло на период српских либерала, остаје врло сложено питање, које захтева даље истраживање. (Vučetić, 2023: 302)

Југословенско драмско позориште није имало много проблема са самим репертоаром, попут неких других позоришта, као што је Атеље 212. Напротив, председник Југославије је са супругом био његов чест гост. Више од свих позоришта Југославије, Тито и Јованка су посећивали Југословенско драмско (Ćirilov, 2010: 378). Тито је и после немиле епизоде са *Тиквама* одликовао позориште Орденом братства и јединства са златним венцем за двадесетогодишњи рад. Ипак, Југословенско драмско је играло представе са политичким садржајима, представе пуне метафора и алузија на комунистички режим, социјалне проблеме у држави и у политичком животу. Међутим, ниједна од представа није судски процесуирана, мада је критика у штампи понекад бурно реаговала због дела националног садржаја. Шездесетих година XX века је позориште своју уметничку слободу остваривало „кетмански” – глумећи и показујући оданост и љубав, док је испод маске осећало незадовољство, мржњу, страх и презир (Milošević, 2008: 6).

За оно што се догодило са представом „Кад су цветале тикве”, Мухарем Первић има објашњење: „Пресудно је било то што човек који је био на Голем отоку није био негативан, већ трагичан лик. Тако сложено савршено лице до тада нисмо имали на нашој сцени; поготово не лице са том политичком кривицом, која још никоме није била скинута ни опроштена” (Pervić, 1969). Забрана представе погодила је културну јавност на више нивоа. Постојало је велико осећање кривице што се за саму представу није више учинило. Уједно, изгубљена је и вера у промену, која је постојала 1968. године.

На естетском плану, био је заустављен тек започети ток српске драматургије, а представа „Кад су цветале тикве” дуги је низ година била мерило за то докле сме, односно не сме ићи политички театар у СФРЈ. У прилог тој тврдњи говоре и забране представа Жарка Команина и Душана Јовановића, „Људско месо” и „Карамазови”, у Црногорском народном позоришту 1972. године и у Народном позоришту у Београду 1980. године.

Социолог Небојша Попов сматра да „само уметничка дела размичу границе слободе, ослобађајући индивидуалност од надличних тоталитета, попут Класе, Партије, Државе, Нације, обликовањем новог сензибилитета и подстицањем самоосвешћивања” (Роров, 2008). Неспоразума између власти и уметника увек је бивало и биће. То је, попут каквог усуда, неминовност која се неће и не може променити. Једно без другог не иде и не може. Уметност је ту да критикује, указује на грешке и оплемењује, шири видике, преиспитује и разбија табуе, а политика и власт својим забранама и оспоравањима потенцијално мотивишу и покрећу, подстичући бунт, али и креативност.

*Jelena Perić*¹

PROHIBITIONS AND CENSORSHIPS IN SERBIAN THEATRE OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

The paper explores the impact of censorship on theatre life in Serbia during the second half of the 20th century. Freedom of creativity, placed above dogma, becomes a principle that overcomes any restriction. Literary thought, based on a free and humane understanding of the world, always advocates for free and complex human expression. Conflicts are created and provoked by politics that distrust everything it does not prescribe and that is not in accordance with the "picture of the world" it propagates. By analyzing the available evidence, we have tried to discover to what extent the theatre was subordinated to the state and its interests, and to what extent it remained its own and followed the path of its own ideas. The aim of the paper is to offer adequate answers to the following questions: what mechanisms did the ruling party (at that time the League of Communists of Yugoslavia) use as a means of controlling the theater, what were the Party's goals and whether it achieved them, what position did the Party take regarding "undesirable" performances, in what way did it influence repertoire policy, whether it applied repressive measures towards the theater, whether the theater was an instrument of the Party for the implementation of socialist ideas, whether the theater met the demands set by the Party, and whether and to what extent did the theater exercise artistic freedoms. The answers to the research questions were made possible by the analysis of the daily and periodical press, which was used as source material, and which provides a "broader picture" of the events that are the subject of this research. The not-so-extensive literature on the 1960s and theatrical life in Yugoslavia was also helpful. The play "When the Pumpkins Bloomed" was for many years a benchmark for how far political theater could, or could not, go in the SFRY, and was therefore taken as an example, as were the prohibited plays by Aleksandar Popović, with the intention of showing how prohibition and censorship function and how far-reaching their consequences are.

Keywords: *theater, censorship, SFRY, Dragoslav Mihailović, Aleksandar Popović.*

¹ Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade, Serbia, pillowwoman@hotmail.com

INTRODUCTION

Censorship as a process of controlling expression is a phenomenon that has accompanied humanity from the earliest days to the present day, and the fight against it has lasted as long as it has existed. In addition to being applied to others, it is also interesting in that it can be applied to a person who was a censor himself until yesterday, or is applied to oneself (self-censorship).

Universality, permanence, adaptability, general applicability, as well as reversibility make it interesting and thus it deserves the attention of researchers. The topic of censorship could be said to be endless, which automatically creates a problem in approach (Vukičević, 2021). The areas in which it is most often manifested are: science, film, theater, literature, public information (media), publishing, music and fine arts, etc. Many artists and scientists around the world have in the past been faced with attempts to break their moral sovereignty, to humiliate their personal truths, to crush their consciousness. Many authors of scientific, literary and artistic works, journalists, politicians, public workers and ordinary citizens have been arrested, convicted and sent to prison. “The destruction of undesirable cultural heritage, book burnings, the suppression of cultural creativity, the persecution of cultural creators, artists and scientists and other forms of fascist violence against culture are drastic forms of anti-cultural policy” (Prnjat, 1986: 11).

There are numerous proclamations, declarations, manifestos and similar documents at the international and local levels that deal with the problem of censorship. After World War II, fundamental changes were established in the United Nations documents on respect for human rights, as the most important international guarantee of individual and group freedoms (Pavlović, 2023: 203). Among other things, the foundations for the protection of freedom of expression and opinion were laid (Universal Declaration of Human Rights, 1948). However, is this the case in real life? “Regardless of the legally established competences, all security services act, first of all, preventively. Their activity is prescribed and protected by law. One of the basic principles in their work is the principle of secrecy. This is in direct contradiction to the rules of an open and civil society” (Lazić, 2016: 281).

What is characteristic of Yugoslav censorship, and what also characterized many other phenomena in Yugoslavia, is the lack of a system, or its inconsistency, so that censorship practices differed from case to case, and were often conditioned not by the artwork itself that was censored, but by certain domestic political or foreign policy problems (Vučetić, 2016: 15). Since the mid-1950s, the regime, for the sake of the domestic and international public, has sought to portray artistic and political freedoms as unlimited, so it resorted to cunning, officially encouraging criticism and satire at the expense of its bureaucracy (Nikolić et al., 2010).

Although censorship did not exist formally and legally, ideological control of content, dealing with the personnel composition of publishing companies and media, an expanded concept of state and commercial secrets, and multi-level control of editors were instruments of supervision over freedom of opinion and expression (Nikolić et al., 2010:14). As historian Radina Vučetić states in her book “Coca-Cola Socialism”,

when it comes to censorship in Yugoslavia, domestic historiography has not yet attempted to investigate the phenomenon of censorship in detail, in accordance with the standards of historical science, and despite various indications of what was happening, any analysis of individual cases can still only be fragmentary. (Vučetić, 2023: 293)

The paper aims to use the examples of the Yugoslav Drama Theatre and Atelier 212, by analyzing available testimonies, to answer the question of the extent to which theatre in the SFRY was subordinated to the state (party)² and its interests, i.e. what censorship and prohibitions it faced in its work. In accordance with the set goal, the mechanisms and forms of censorship used by the state and party apparatus were also investigated. An example that can be used to see how censorship functioned and what consequences it caused is the ban on the play “When the Pumpkins Bloomed”, which for many years was the benchmark for how far political theatre in the SFRY was allowed, or not allowed to go. The banned plays by Aleksandar Popović are also the focus of this paper.

Theater Life in Conditions of Revolutionary Transformation

The national and combat theater was relevant during the national liberation struggle, and after World War II, in the general atmosphere of revolutionary transformation, and partly under foreign influence, the then Yugoslav theater went through a period of highly engaged theatrical expression. The process of theater renewal was led by the Commission for Education and Culture, which later became the Ministry of Education and Culture of the government of the People's Republic of Serbia, as well as the Department of Education of the Main Executive Committee of the Autonomous Province of Vojvodina. The Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia had authority over over a thousand registered ensembles, amateur theater groups and theaters on the territory of the

² Within the framework of the one-party system, the ruling party, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ), changed its name to the League of Communists of Yugoslavia (SKJ) in 1952, by decision made at the Sixth Congress of the KPJ.

People's Republic of Serbia. The goals and tasks of all these groups were: overcoming illiteracy, changing the old cultural pattern and educating the people in the spirit of socialism, while their implementation was monitored by Agitprop³ (Volk, 1990: 11). Socialist self-government changed social conditions, and the first wave of post-war political theater was emerging precisely in the conditions of the victory of the revolution, its irresistible and uncompromising striving towards socialism. According to Petar Volk, cultural policy in the field of theatrical creativity, in the first days of renewal, was based on the directives of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, in which the party leadership advocated activities that would respond to objective needs arising from backwardness and the legacy of the past (Volk, 1990: 11).

At that time, there were also numerous dilemmas about the performance and updating of world classics, and the selections were dogmatic and extremely politicized. It was also believed that for the progress of theatrical art in the new living conditions, it was imperative to fully implement the party's assessments of the political system and social life. With the aim of ensuring a rich cultural life in the spirit of socialist principles, but also of ideologically liquidating the remnants of the old relations, the theater was also put at the service of the movement. The new state regime influenced the cultural scene, was interested in the work of cultural institutions and often devoted entire sessions to cultural issues. At that time, theatrical activity was characterized by the desire for professionalism, but also by achieving a better status as a theater artist. It was a period of close relations with the Soviet Union, from which affirmation was sought and expected in every field, including on the theater stage. In the selection of desirable plays, works with social themes dominated. The critical realism of Russian classics was particularly favored, while the most restrictions were imposed on famous playwrights of German and Italian literature. Realism and social literature were determined to be the foundations of the repertoire policy of the new theater, in order to connect the broad masses of the people to their scenes, all with the ultimate goal of pulling them out of backwardness and towards new and desired ideals. Repertoires were thinned out and completely subordinated to the ideological needs of the new reality. It depended on the repertoire itself whether the theater would fulfill its basic task set in socialist Yugoslavia, whether its artistic and cultural function would be realized. The authorities wanted each staged performance to have its own justification, a line that defines and confirms social reality, society and cultural life, which should be expressed in this way. The principle of political actualization of heritage was even more disastrous for the works of domestic authors of earlier generations

³ Agitprop: shortened from the words agitation and propaganda.

(Perić and Perić, 2019: 33). Slobodan Selenić characterizes this period with the following words:

Serbian post-war drama has not communicated with the ideas and movements in the dramatic literature of other countries for more than a decade. (...) Completely deaf to the dozens of small revolutions that shook drama and theater between the two wars, as well as to contemporary movements in theatrical thought (...), Serbian drama remains closed in its cramped, often semi-amateur framework of dogmatic apriorism. (Selenić, 1977: 18)

During Tito's rule, topics such as non-alignment, Tito's personal role in the war, the promotion of religious views and the political activity of the church, primarily the Serbian Orthodox Church, the national question, the Yugoslav People's Army, and military issues in general, were forbidden from any form of critical discussion. Stalin's thesis about writers as engineers of the human soul best testifies to the importance of the writer in the communist system. The ties between writers and politics in the Eastern Bloc countries were strong - they were influential on both sides, both as favorites of the system, but also as oppositionists and dissidents. Precisely because of this, the written word was under the strictest possible control (Vučetić, 2016: 52).

The theater, by renouncing everything that was strictly national, which referred to literature until the 1940s, created a space in which everything that came from the foundations of people's democracy was favored. All this took place at the request of the then domestic politicians who wanted to emphasize and strengthen the unbreakable connection with the first country of socialism in this way. All theaters in Serbia were also ordered to organize ideological work with actors, in order to implement the commitment to socialist realism and Soviet models as zealously as possible. However, as we have emphasized in previous research, it is obvious that theatre artists never fully accepted this literal translation of ideological guidelines into theatre development policy, but rather believed that true theatre could be defended from various abuses precisely through the reaffirmation of attitudes towards freedom of creativity and expression without prejudice (Perić and Perić, 2019: 33).

In the early 1950s, through the works of classical writers, there was a breakthrough in dogmatic restrictions and a commitment to performing the most interesting works of contemporary world writers. Administrative directing and directing of administrative policy were broken. One-sidedness in the choice of form was also rejected. According to these beliefs, theater could not be only what certain political institutions or authorities recognized. Over time, theater began to ask increasingly uncomfortable questions, while radicalizing the theatrical means

by which they were asked. In addition, the end of the 1950s also marked the abandonment of “socialist realism”, less criticism of modernism, although everything new was still accepted cautiously. The reorganization of the theater opened the door to theater self-management. Social supervisory bodies and management boards were created, and existing work councils were given great powers. Since then, the works councils have been composed of technical and artistic staff, people of different professions who had equal freedom to influence the way a particular theatre works. According to Vesna Đukić,

the self-management model of cultural policy was an integral part of the communist ideology of workers’ self-management and as such was applied in all areas of social development. The cause of the weakness of the self-management model in culture lies not only in the ideological and dogmatic influence of the Communist Party on decision-making, but also in its reliance on the bureaucratic apparatus characteristic of socialist and social democratic states. (Đukić, 2022: 97)

Censorship in Yugoslavia

Referring to the work “White Book - 1984 a showdown with the cultural counterrevolution in the SFRY”, we come to the conclusion that the general policy of the Yugoslav regime towards artists was more a policy of corruption than intimidation and repression, although numerous examples of censorship, bans on works of art, and, more rarely, arrests and convictions of artists could be found. Although there is currently no comparative research on the situation from country to country, it can be generally assessed that the Yugoslav regime was the most liberal (Nikolić et al., 2010: 16). In the period before the introduction of self-government, party-state censorship and self-censorship prevailed, while later less noticeable self-government dominated, with increasingly rare open party-state and brutal police pressures.

Self-management censorship was usually carried out by councils, which were usually composed of artists, who, in the name of orthodoxy and along party lines, prevented talented and capable individuals. Self-management censorship, on behalf of the working class, as well as the corresponding leadership and social councils, protected the public from the “products” of newspaper, publishing, film, theater and other companies that could upset public opinion. Political censorship was carried out at party forums, i.e. councils of self-managers and other socio-political organizations, with the task of taking care of the ideological purity and po-

litical orthodoxy of authors and their works. Director Predrag Bajčetić pointed out that it was a time when “the Party rules completely, but elusively. Self-management is without resources, it has been usurped. Party organizations in theaters have mostly withered away, and they do little on their own. Conflicts are resolved by assemblies, consultations, and what someone ordered is voted on” (Bajčetić, 1990).

In addition to the so-called visible, or relatively visible, censorship, there was also invisible censorship. The characteristic of this type of censorship was that various pressures were exerted on authors, both from the very top (Tito, the Party), and within the institutions themselves, in the form of informal conversations. Both formal and informal practices of censorship had the same goal, which was the fear of the individual. In totalitarian states, the holders of political power have control over all aspects of private and social life. They have such political power that they exclude the autonomous freedom of decision-making of individuals and groups unconnected with the ruling political establishment. Control is achieved by methods of establishing the principle of leadership from the “top” to the “bottom”, by synchronizing all social organizations so that the state could use and control them instrumentally. In this regard, terror should also be mentioned as the use of violence in the form of a constant threat. Terror and fear are essential components of modern dictatorships. For this reason, self-censorship has also proven to be very effective. “Self-censorship is influenced by various social and psychological factors. Self-censorship can be characterized as the voluntary acceptance of restrictions on freedom of reporting. Self-censorship should not be understood exclusively as a psychological phenomenon, as it is also influenced by various social circumstances” (Manić and Simović, 2018: 41). As Radina Vučetić concludes in her study, self-censorship can also be placed in the realm of psychology, because it is largely generated by the psychology of the personality. However, it is primarily, in the spheres of creativity and freedom in the broadest sense, a political fact and a political issue of the first order (Vučetić, 2016: 50). Self-censorship is, therefore, the self-censorship of an artist who consciously limits his or her freedom of creation due to possible government intervention. This type of self-censorship makes institutional censorship almost unnecessary, because there is no need to intervene. This form of censorship is more dangerous for art and for creative freedom itself because it comes from the creators themselves. When censorship is carried out by society or the government, it is still possible to go against it and dare to create and achieve a complete vision beyond it. When the artist censors himself/herself, then it is more difficult to change it and overcome what is holding him or her back in his or her work.

It is much easier to ignore, forget, keep objectionable content “in drawers”, quietly bunker it down or, what is even more effective, not to finance it, not to pay any attention to the content that one wants to remove. This latest form of censorship, very present in the new circumstances of a market-oriented society, means that some objectionable authors simply do not have the conditions for artistic creation, or even survival. (Ivezić, 2016: 1425)

Not all republics within the SFRY treated freedom of expression of spiritual aspirations equally. The Slovenian regime was considered the most liberal, while in Croatia, and especially in Bosnia and Herzegovina during the 1970s and 1980s, the regime was particularly sensitive to the manifestation of nationalism. For this reason, artists and cultural creators were most frequently persecuted. Belgrade, on the other hand, due to its largest cultural production, as well as three levels of government (city, republic, federal), was also the capital of censorship. Referring to data collected by authors Nikolić, Cvetković and Tripković, we state that the most bans were issued in the period 1968-1972, which is also absurd, considering that this period is usually called liberal. At that time, 45 bans on theatrical performances were issued in Belgrade alone, 12 of which were issued in just one year (1972). After the death of Josip Broz Tito, the number of bans increased again, while the most frequently taboo topics were the People's Liberation Struggle, Goli otok⁴ and Tito himself. Among the most banned authors are the writer Rastko Zakić, the film director Živojin Pavlović and the playwright Aleksandar Popović (Nikolić et al., 2010: 16).

There is no rule in the relations between politics and culture, both in the conceptual and practical-historical level. It is difficult to defend the claim that politics and culture are hostile activities. It is true that they are different in terms of goals, means, actors, expectations, but this difference is also revealed in the relations between all social activities. The correct claim is that this relationship was variable, that instrumentalism was mutual, and that it depended to a large extent on the specific cultural creator. Liberatory and repressive policies certainly established different attitudes towards culture (Avramović, 2022: 25).

⁴ An island in Croatia; during the SFR Yugoslavia, Goli Otok was a prison and a harsh labor camp for political prisoners.

Hats (Kape) or Ka-Pe⁵?

The most frequently banned and contested playwright in Serbian literature, Aleksandar Popović, whose exact number of works is unknown, appears as both the opening and closing name of several theatrical stages in our country. The era of this excellent playwright, who began his artistic career writing for “Pioniri and Poletarac”, under the pseudonym Žak Zaks, began in the mid-1950s, when Duško Radović offered him cooperation at Radio Belgrade. This led to the greatest upsurge in freedom of thought and creation, but also to unscrupulous violence against him. In the period 1964-1969 alone, thirteen of Popović's dramatic texts were performed in Serbia, primarily in Belgrade, and Popović himself and theater Atelier 212 were synonymous with the avant-garde and the struggle for authentic free expression in the sixties. There is also a certain symbolism in the historical fact that with Aleksandar Popović's play “Sock of a Hundred Loops”, the old Atelier 212 in the Borba building was closed, and with the play “Ljubinko and Desanka”, the new building of this theater was opened at the address where it is still located today. Of Popović's entire oeuvre, which includes about fifty dramatic texts for the theater, seven works were banned. In this regard, in the magazine “Scena” (issues 2–3, March–June 1990), the author himself stated:

None of my works have been banned by the Public Prosecutor's Office, that is, the only body that has the legal right to do so. My plays have been banned by politicians in conjunction with my colleagues, theater directors, in which I have never interfered, nor had any influence, although I have never renounced any of my works. The reasons why my works were banned have never been clearly defined, but everything is explained by the general definitions that it is harmful, that it is untrue, that it is exciting, that it is offensive, that it is inaccurate, and that as such it ruins reputation, casts a shadow, desecrates sacred places, and the like, and that as such it threatens, undermines, creates confusion and weakens the defensive power. (Popović, 1990: 88-89)

The first case of direct censorship of Popović's text was the removal of the play “Hats Down” at Atelier 212. The premiere performance of this play was on February 17, 1968, and after only three performances it disappeared from the repertoire. In a way, this play also represents a kind of style of removing plays from the repertoire, which would soon be marked by the removal of another Popović play, as well as the play “When the Pumpkins Bloomed” from the stage

⁵ This is a play on words, because the Serbian word for hats (kape) is also an abbreviation for the Communist Party (Ka-Pe).

of the Yugoslav Drama Theatre. The authorities did not take upon themselves the ban, but rather perfidiously forced people to ban themselves. Critical opinions and judgments were formed outside of theatre criticism and the public. They were formed in political institutions, through whose mechanisms direct pressure was exerted on the bodies of self-government (Perić, 2018: 75). According to the information provided by Radina Vučetić in her book, the fate of the play “Hats Down” was decided by a single phone call to the then manager of Atelier 212, Mira Trailović (Vučetić, 2016: 50). The subject of detailed analysis was not only the main characters of this play, Dragojko and Ostoja, who were too reminiscent of the ruling couple Broz, but also the title of the play itself was the subject of extensive analysis. Although the play was called “Hats Down”, there was speculation that this title concealed a completely different meaning, and that therefore the original title of the play was “Ka-Pe Down”.

Following the development of theatre, we always encounter the needs of each generation to reaffirm its freedom and culture. Hence, the recent history of theatre is also the history of national emancipation, connected to the time and the sense of the world in which we exist. The political engagement of theatre is not a new phenomenon in our country. Throughout its existence, our theatre has expressed its political nature in various ways, opening up space for a dynamic relationship between theatre and politics. In this sense, it can be said that theatre has the right to interfere in politics, but politics does not have the right to interfere in theatre (Perić, 2014: 33).

In the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, there was the so-called White Book of Stipe Šušteršič. In fact, it is the colloquial name of a document with the extensive title *On some ideological and political tendencies in artistic creation, literary, theatrical and film criticism, and on public statements of a number of cultural creators containing politically unacceptable messages*. This, as well as some other documents, which resemble the Inquisition and the *Index librorum prohibitorum*, were created on the basis of the institute of verbal tort, especially Art. 133, 141 and 157 of the Criminal Code of the SFRY, which repressively sought, through the institution of the so-called “verbal offense”, to prevent the articulation of critical thought directed towards the then totalitarianism carried out by the League of Communists of Yugoslavia (SKJ) in the SFRY. On the basis of such voluntarism and many meaningless documents, the party's hunt for “unsuitable” intellectuals of the time and social control over the population was achieved. And all this is very reminiscent of Orwell's 1984, in which dissenters are treated as dissidents, and dissidents are punished by “erasing them from history”. (Kovačević, 2022: 218)

The subsequent removal of a Popović work from the repertoire coincided with increasing pressure on artists. This event was just one in a series of cases of censorship that occurred in 1969. While the first banned play based on Popović's text hinted at the tectonic changes that would follow in 1968, the play "The Second Door on the Left" problematized this theme. This farce by Popović, which has as its theme the events in Yugoslavia on the eve and during the student protests, did not see its stage performance in Atelier 212, because the work on the play itself was prohibited. However, the play was performed in Zagreb, directed by Bogdan Jerković, and many years later at the Serbian National Theatre in Novi Sad, directed by Suada Kapić (Perić, 2018: 72). Interpreters and scholars of Popović's work have emphasized that Popović's heroes of Father and Goddess are actually grotesque figures representing members of the generation in power (Suša, 2002: 158). These figures can also be interpreted as figures of Josip Broz Tito (Father) and Yugoslavia (Goddess). We will try to clarify and support this claim with the following examples and explanations. When we take into account the fact that Tito was "the son of all peoples and nationalities", an undisputed leader and president for life, and that in this Popović's farce there are a total of six children who want to break away from their Father and their Goddess, the logical interpretation is that the children of Father and Goddess are the six Federal Republics within the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, and that Goddess herself is actually an allegorized Yugoslavia. The children in the play are referred to as pots, which can also be interpreted as an allegory and symbolism of broken pots. The "children" are aware of the decay within their family, they have opposing opinions in relation to their parents, different views, desires, aspirations (Perić, 2018: 72). This play by Popović appeared in the period immediately after the revolution and was critically oriented, and therefore dangerous for the regime, which was particularly sensitive at that time. The regime's response to works like Popović's was extremely repressive at the time and resulted in numerous bans. In an interview he gave fifteen years after the ban in Atelier 212, Popović emphasized that he wrote his play "The Second Door on the Left" for the student generation in 1968, and that by coincidence he himself was a participant in the Parisian events. "The Second Door on the Left" was performed during Franco's time in Seville and Barcelona, and the police beat there. "The New York Times" wrote that I had unfurled a red flag in New York, and the Zagreb SEK performed that play throughout our country three hundred times - only for Atelier 212 to pull it down on the eve of the premiere" (Popović, 1983).

During the same year, 1969, in addition to the play *The Second Door on the Left*, three other artistic works found themselves in the spotlight of the authorities and censors. The films "Ambush" by Živojin Pavlović and "Early Works" by Želimir Žilnik, as well as the play "When the Pumpkins Bloomed", directed by Boro Drašković.

Tito banned *Pumpkins*

The Party showed no mercy to communists loyal to the Informburo whose followers, even if only accused of being Stalinists, were imprisoned without trial and taken to Goli otok (Mirkov, 2023: 168).

Being urban and exposed, the theater offered viewers the opportunity to experience catharsis through the power of its artistic expression. The Goli otok tragedy was one of the greatest traumas, on which, in a certain sense, the fate of the theater was also determined. In the play “When the Pumpkins Bloomed”, the theme of Goli otok is more illuminated than in the novel of the same name, but its author, Dragoslav Mihailović, did not want to judge and pass judgment on the events of the early 1950s. He only used historical facts and his own direct experience, building the circumstances of the drama, the core of which is violence. Quoting Plato, theater critic Feliks Pašić points out:

The written word resembles a picture, and a picture seems to be alive. However, if you ask it something, it always remains dignifiedly silent. The same is true of the written word: it seems to you that it speaks as if it understands something, but if you ask it something, in the desire to learn something more than what it claims, it always shows the same thing. Its sister, the living word, is different, because it is written with knowledge in the soul of the one who is learning and is able to defend itself and knows how to speak, and knows how to remain silent with whom it is necessary. (Pašić, 1992: 85)

Two weeks after the premiere of the play, the novel “When the Pumpkins Bloomed” was the most sought-after book in Belgrade. The need for catharsis found its way, but the book is not directly spoken word, and this was well known even to those revolutionaries who banned the spoken word everywhere, even in the theater (Robespierre, Cromwell). Public condemnation of crimes, even in the theater, was an indictment that the government of the time could not bear. The impression that the government was applying repression for the simple reason that it was the government is not so far from the truth, when you consider the totalitarian aspirations of the government. Everything that was even a little thoughtful suffered, and that called into question the current practice of socialism, which increasingly conflicted with the ideas of freedom and libertarianism. *The Pumpkins* case was resolved with indirect forms of police intimidation. The authorities and their supporters were bothered by the removal of taboos from an important topic. Free confrontation with violence was declared to be “revival of the Informburo”, a betrayal of the revolution and socialism, and any attempt to publicly speak out about violence in the name of the system was declared violence. And

no matter how much literature, and therefore dramatic art, is directed by those trends that determine politics, it cannot ignore everyday life, especially not in those moments when relationships are created in which people confront ideas, in which they manifest themselves as beings who think and feel.

By direct “action” of the Marshal himself, after only six performances, the play was banned and removed from the repertoire. Broz’s attack on the play is interesting, not only in terms of its structure, but also in terms of the place where it was performed: a conversation with representatives of the political and economic elite of the Banat municipalities in Zrenjanin, on October 25, 1969. Attacks on cultural figures were not characteristic of the great leader, and this attack can be considered an exception, if we ignore the “name-calling” regarding Ćopić’s “Heretic Tale” nineteen years earlier. The specific mention of the controversial play was also the last “name-calling” of that kind. The fact that Broz avoided apostrophizing did not indicate his gentleness, but rather the idea of preserving the image of the ruler as pure and unblemished. The “dirty business” was left to members of ideological commissions, on-duty commentators and individuals from the world of culture, while Broz kept his distance from the cultural scene in a very pragmatic way. The reason for the liberalization of cultural life can be attributed to the decentralization of the country since 1949, which is particularly evident in the Constitution of the FPR Yugoslavia from 1953. Also, at the seventh congress of the SKJ in 1958, the Party distanced itself from the artistic phenomenon: it left art to an autonomous life and to artists (Perić and Perić, 2019: 66). The banning of the play reactivated a mechanism that was, in fact, the theme of the play: torture on Goli otok, by which people were forced or led to punish both themselves and other prisoners. Those who were afraid of the removal of this taboo forced the actors and other people in the theater to punish themselves and to “take down” the play without any formal prohibition. Writers against writers, actors against actors, were inserted into this mechanism. A complex conspiracy of various parts of the mechanisms of a one-party state was at work. “This model of socialism,” Novaković notes,

by Western theorists was called *laissez-faire* socialism. This does not mean that theaters could create freely, since artistic councils, boards, sub-boards and ideological commissions were established everywhere, partly composed of ideologically “conscious” employees. The real role of these boards was to implement “directives” and prevent the appearance of “suspicious” works in the repertoire. (Novaković, 2005: 13)

The Pumpkins caused one of the biggest political panics in culture in this region ever, and raised the issue of creative freedom not only in theater, but in all of art. It turned out that it is easier to conquer certain avant-garde forms than to

break conservative understandings. Having provoked and frightened the then government, the play “When the Pumpkins Bloomed” was labeled an “enemy of the state,” and thus became a myth of Serbian theater.

If we consider the three banned plays – Hats Down, When the Pumpkins Bloomed and The Second Door on the Left – which dealt with different topics, it is clear that no interference with official dogma (in the case of these plays, the attitude towards the cult of personality, the Informburo and 1968) was in question. Due to the specific censorship system, it is still difficult to determine who, on a personal level, was responsible for the events of that time, despite the great distance in time. Whether the bans in Serbia, at the end of the sixties, shed a different light on the period of Serbian liberals remains a very complex question, which requires further research. (Vučetić, 2023: 302)

The Yugoslav Drama Theatre did not have many problems with its repertoire, unlike some other theatres, such as Atelier 212. On the contrary, the President of Yugoslavia and his wife were its frequent guests. More than any other theatre in Yugoslavia, Tito and Jovanka visited the Yugoslav Drama Theatre (Ćirilov, 2010: 378). Even after the unfortunate episode with *The Pumpkins*, Tito awarded the theatre the Medal of Brotherhood and Unity with a golden wreath for twenty years of work. Nevertheless, the Yugoslav Drama Theatre performed plays with political content, plays full of metaphors and allusions to the communist regime, social problems in the country and in political life. However, none of the plays were prosecuted, although press criticism sometimes reacted violently due to some of the national content. In the 1960s, theater exercised its artistic freedom in a “Ketman-like” manner – acting and showing loyalty and love, while underneath the mask it felt dissatisfaction, hatred, fear and contempt (Milošević, 2008: 6).

Muharem Pervić has an explanation for what happened with the play “When the Pumpkins Bloomed”: “The decisive factor was that the man who was on Goli otok was not a negative character, but a tragic one. We had never had such a complex, perfect character on our stage before; especially not a character with that political guilt which had not yet been removed or forgiven from anyone” (Pervić, 1969). The ban on the play affected the cultural public on several levels. There was a great sense of guilt that more had not been done for the play itself. At the same time, the faith in change, which existed in 1968, was lost. On the aes-

thetic level, the barely begun course of Serbian dramaturgy was halted, and the play “When the Pumpkins Bloomed” was for many years the benchmark for how far political theater in the SFRY could, or could not, go. This claim is supported by the bans on the plays by Žarko Komanin and Dušan Jovanović, “The Human Flesh” and “The Brothers Karamazov”, at the Montenegrin National Theatre in 1972 and at the National Theatre in Belgrade in 1980.

Sociologist Nebojša Popov believes that “only works of art expand the boundaries of freedom, freeing individuality from superpersonal totalities, such as Class, Party, State, Nation, by shaping a new sensibility and encouraging self-awareness” (Popov, 2008). Misunderstandings between the authorities and artists have always existed and will exist. It is, like some kind of fate, an inevitability that will not and cannot change. One cannot and will not work without the other. Art is there to criticize, point out mistakes and refine, broaden horizons, question and break taboos, while politics and government, with their prohibitions and challenges, potentially motivate and initiate, encouraging rebellion, but also creativity.

REFERENCE LIST

Avramović, Z. (2022). Uloga kulture u obnovi i širenju nacionalnog duha. *Napredak, časopis za političku teoriju i praksu*, Vol. III/No.3, 2022.

Bajčetić, P. (1990). O teatokratiji po marginama, ostaci beležaka, teatralije. *Scena*, 2–3.

Ćirilov, J. (2010). *Svi moji savremenici I*, Beograd.

Đukić Lj. (2022). Dvojniki države u kulturnoj politici Srbije (1971-2021). *Srpska politička misao*, godina XXIX, broj 1/2022.

Ivezić, V. (2016). Lica cenzure. Sloboda mišljenja i kreativnost u uvjetima tržišno orijentiranog društva. *In medias res: Časopis filozofije medija*, vol. 5, no.9, pp. 1421-1438, available on: <https://hrcak.srce.hr/170535>

Kovačević, B. (2022). Totalitarna država i intelektualci. *Nacionalni interes, časopis za nacionalna i državna pitanja*, godina XVII broj 2/2022.

Lazić, R. (2016). Civilno društvo, mediji i javnost u kontroli službi bezbednosti u Srbiji. *Srpska politička misao*, godina XXV broj 3/2018.

Manić, M; Simović, S. (2018). Medijska cenzura: sloboda nasuprot odgovornosti, u Zbornik radova: *Digitalizacija medija i ekonomija postindustrijskog doba*, Banja Luka, 2018.

Milošević, A. (2008). *Vizuelni identitet Jugoslovenskog dramskog pozorišta 1948-2008*, Beograd.

Mirkov, Ž. (2023). Uticaj diplomatije na bezbednost Jugoslavije (1948-1955). *Diplomatija i bezbednost, časopis za društvene nauke i interdisciplinarna istraživanja*, godina 6. broj 1/2023.

Nikolić, K., Cvetković, S. i Tripković, Đ. (2010). *Bela knjiga - 1984. Obračun sa kulturnom kontrarevolucijom u SFRJ*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.

Novaković, A. (2005). *Kako je Tito razbijao „tikve“: istorija zabrane pozorišne predstave „Kad su cvetale tikve“ Dragoslava Mihailovića* (JDP, 25. X 1969). Beograd: Narodna knjiga – Alfa.

Pavlović, M. (2023). Značaj sporta u društvenom i političkom životu - istorijska i savremena perspektiva. *Diplomatija i bezbednost, časopis za društvene nauke i interdisciplinarna istraživanja*, godina 6. broj 2/2023.

Pašić, F. (1992). *Kako smo čekali Godoa kad su cvetale tikve*. Beograd: BeparPres.

Pervić, M. (1969) Vreme prošlo, vreme sadašnje, *Politika*, 13.10.1969.

Perić, J. (2014). Istorijska dimenzija odnosa političke drame i pozorišta (politička drama i pozorište u svetskom i evropskom kontekstu), *Scena*, godina L, broj 4, oktobar / decembar.

Perić, J. (2018). Beogradski jun 1968. u srpskoj dramskoj književnosti, *Teatron*, godina XLII, broj 182/183, proleće/leto.

Perić, J., Perić, N. (2019). *Politička drama i pozorište u dramama Dragoslava Mihailovića*. Beograd: Fakultet za diplomatiju i bezbednost.

Popov, N. (2008). *Društveni sukobi izazov sociologiji*. Beograd: Službeni glasnik

Popović, A. (1983). *Intervju*, 04.03.1983.

Popović, A. (1990). Sam sam birao svoj put. *Scena*, 2–3. 88–89.

Prnjat, B. 1986. *Kulturna politika i kulturni razvoj*. Beograd, Savremena administracija.

Selenić, S. (1977). *Antologija savremene srpske drame*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Suša, A. (2002). *Beogradsko pozorište i studentske demonstracije'68*. Magistarska teza, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Volk, P. (1990). *Pozorišni život u Srbiji (1945-1986)*, Beograd, FDU Institut.

Vučetić, R. (2016). *Monopol na istinu*. Beograd: Clio.

Vučetić, R. (2023). *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik.

Vukičević, D. (2021). *NONIMPRIMATUR ili cenzura u bibliotekarstvu i izdavaštvu*. Novi Sad/Lazarevac: Prometej/Dimitrije Tucović.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. (1948). Generalna skupština Ujedinjenih nacija.

УДК:
001.895:502.15(497.11)
502.131(497.11-11)
502.131(497.11-13)
Оригинални научни рад

Дипломатија и безбедност
Година 7.
Број 2/2024.
Стр. 203-216.

Мина Матић¹ и Милан Ранђеловић²

АНАЛИЗА ИНОВАЦИОНОГ ЕКОСИСТЕМА РЕГИОНА ЈУЖНЕ И ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Сажетак

Технолошке иновације и дигитална трансформација преобликују економске структуре и ланце вредности у регионима широм света. Све динамичнији процес промена у свету и Србији доводи до радикалног мењања претходно успешних индустрија и истовремено делује на појаву нових индустрија кроз секторске иновације. Ове промене исказане су кроз анализу привреде региона Јужне и Источне Србије кроз посматрање компанија чланова Научно-технолошког парка Ниш. Конкретан резултат поставља слику једног иновационог и технолошког екосистема који би као такав могао да послужи и за пример осталим неразвијеним регионима у истој области. Подручје истраживања обухвата пројекте развоја регионалних капацитета у области технолошког предузетништва у региону Јужне и Источне Србије и представљање екосистема стартапова и технолошко-развијних компанија као показатеља примене стратегија развоја. Истраживачко питање које се разматра у овом раду је: Како иновациони екосистем Научно-технолошког парка Ниш утиче на развој и конкурентност компанија у региону Јужне и Источне Србије? Циљеви рада су: (1) Мапирање иновативних технолошких компанија у региону, (2) Идентификовање њихових потреба и изазова, (3) Анализа постојећег стања екосистема и утицаја државних мера, и (4) Предлагање будућих праваца развоја и мера за побољшање пословних резултата. Кроз анализу екосистема, истакнуте су користи постигнуте кроз увођење иновација у пословање, али и будући правци развоја за регион Јужне и Источне Србије. Мапиране су иновативне технолошке компаније и њихове потребе, на основу којих се формирају планови за постизање бољих пословних резултата и креирање мера којима би

¹ Иновациони центар, Универзитет у Нишу, Ниш, Србија; mina.matic@ntp.rs;
ORCID 0009-0001-3085-1303.

² Фаскултет за дипломатију и безбедност, Београд, Србија; milan.randjelovic@ntp.rs,
ORCID 0000-0001-7229-2207.

се ускладиле потребе компанија и капацитети региона. Осим теоријских основа, рад садржи и анализу тренутног стања екосистема, који постоји у оквиру тренутних државних мера, као и очекиване прогнозе.

Кључне речи: иновациони екосистем, регион Јужне и Источне Србије, стартап, технолошко-развојна компанија, Научно-технолошки парк Ниш.

УВОД

У савременом, динамичном друштву где су промене неизвесне, технолошко предузетништво³ може играти кључну улогу у постизању одрживог развоја једног региона, али и националне економије. Технолошко предузетништво игра критичну улогу у трансформацији привреде региона, омогућавајући предузећима да искористе нове технологије и приступе међународним тржиштима, што додатно доприноси регионалном и националном развоју (Jelinek, 1996). Овај облик предузетништва односи се на стварање нових производа, услуга, процеса или пословних модела који се ослањају на технолошке иновације, достигнућа и решења. Регионални економски просперитет може се постићи повећањем регионалних капацитета у области технолошког предузетништва кроз стварање иновација⁴ и креирање нове вредности. Региони који се фокусирају и активно баве иновацијама и истраживањем могу остварити напредак у својим економијама и друштвима. Иновације, као резултат, процес и начин размишљања, играју кључну улогу у обликовању конкурентске предности и стварању одрживог економског раста (Kahn, 2018). Иновације играју кључну улогу у контексту циљева одрживог развоја и стратегија за економски раст. Посебан акценат је на изградњи прилагодљиве инфраструктуре и промоцији одрживе индустријализације, при чему су иновације централни елемент. То подразумева развој нових технологија и иновација као кључних фактора за подстицање економског раста и повећање конкурентности. У Србији, стратегије као што су Стратегија науке и технолошког развоја, играју важну улогу у подршци иновацијама, осигуравајући

³ Технолошко предузетништво може се дефинисати као покретање и вођење пословања које се фокусира на развој и примену иновативних напредних технологија (Žejko, T., Penezić, N., Ćosić, I. & Todorović, V. (2010). *Preduzetnički univerzitet i preduzetništvo zasnovano na tehnologiji: dokazi iz Srbije. Poslovna ekonomija*, vol. 4, br. 1. str. 159-174).

⁴ Иновација ствара нешто ново и то успешно имплементира на тржишту (Brown, T. E., & Ulijn, J. M., 2004). *Innovation, entrepreneurship and culture: The interaction between technology, progress and economic growth*. Edward Elgar Publishing.

да нове технологије и иновације доприносе економском развоју и стварању нових радних места. Ове стратегије су интегрисане у шири оквир циљева одрживог развоја, који је усмерен на побољшање квалитета живота и одржива решења у економији (Government of the Republic of Serbia, 2017).

Поред потенцијала и значаја који одликују технолошко предузетништво, многи региони, посебно у земљама у развоју, наилазе на потешкоће када је у питању управљање регионалним капацитетима. Ове потешкоће настају услед неусклађене националне и регионалне политике, централизације, лоше постављених циљева, ограничених ресурса и њихових капацитета да донесу и спроводе адекватну политику и методологију (Calvino et al., 2016). Циљ овог рада је истраживање развоја регионалних капацитета у области технолошког предузетништва као кључног фактора за постизање одрживог развоја. Циљеви ће се постићи кроз анализу релевантне литературе, посматрање иновативног окружења и интервјуе са генераторима иновација из области технолошког предузетништва. Рад се фокусира на тренутно стање посматраног екосистема и мере за превазилажење изазова са којима се сусрећу регионални актери, као и будуће прогнозе и активности.

Анализа релевантне литературе ће пружити теоријски оквир и контекст за разумевање тренутног стања и изазова, док ће емпиријско истраживање у оквиру Научно-технолошког парка Ниш омогућити боље разумевање динамике и функционисања иновационог екосистема. Интервјуи са кључним актерима из области технолошког предузетништва пружиће увид у реалне потребе и перспективе за развој.

Научни допринос овог рада огледа се у идентификацији и мапирању иновативних технолошких компанија и стартапова у региону Јужне и Источне Србије, анализи тренутног стања, у управљању регионалним капацитетима, као и у пружању препорука за унапређење иновационог екосистема. Ова анализа ће пружити детаљан преглед тренутног стања и потенцијала за развој технолошког предузетништва у региону, указати на главне препреке и изазове са којима се сусрећу регионални актери, као и на могуће начине за њихово превазилажење. Овим радом се тежи да се допринесе бољем разумевању и унапређењу технолошког предузетништва као кључног фактора за одрживи развој региона Јужне и Источне Србије.

Међународна асоцијација научних паркова дефинише научни парк као „организацију којом управљају специјализовани професионалци, чији је главни циљ да повећа богатство своје заједнице промовисањем културе иновација и конкурентност њених повезаних предузећа и институција заснованих на знању” (National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2009). Научно-технолошки парк Ниш (НТП Ниш) представља важан

стручни хаb у Србији, који игра кључну улогу у подршци развоју иновационих технологија и компанија које се баве напредним технологијама. У оквиру парка, компаније-чланови истражују и развијају решења која употребљавају дигиталне технологије, промовишући нове пословне моделе и усавршавајући начине комуникације и интеракције у бизнису. Овај стручни хаb омогућава стартаповима и младим компанијама да приступе финансирању, технолошким ресурсима и подршци за улазак на тржиште, што је кључно за њихову дугорочну одрживост и раст. Док се дигитализација и усвајање концепта иновација све више примењују у Републици Србији, Научно-технолошки парк Ниш игра виталну улогу у генерисању иновација и развоју нових технологија које подстичу економски развој земље. Резултати компанија чланова НТП Ниш не само што демонстрирају способност региона и државе да конкурише на светском тржишту, већ и потврђују значај интеграције у глобални економски систем кроз напредне технологије и иновације.

На самом почетку рада се истиче значај технолошког предузетништва за развој региона и националне економије у динамичном савременом окружењу. Фокус је на потенцијалу који технолошко предузетништво нуди кроз иновације и стварање нове вредности. Наглашава се значај развоја регионалних капацитета у овој области и изазови са којима се сусрећу актери на регионалном нивоу. Анализа укључује преглед релевантне литературе, посматрање иновативног окружења и интервјуе са иноваторима из области технолошког предузетништва. Узимају се у обзир и подаци из Научно-технолошког парка Ниш. У главном делу рада, представљени су конкретни налази истраживања. Наведени су основни показатељи, као што су број компанија у Научно-технолошком парку Ниш, њихове оснивачке структуре, величина компанија, области у којима послују према Стратегији паметне специјализације, као и финансијски показатељи компанија чланова. Посебан фокус је на користима које компаније остварују чланством у НТП Ниш. На крају рада детаљно се образлажу сви раније наведени показатељи. Разгледају се различите димензије развоја стартап и технолошких развојних компанија у региону. Спроводи се анализа изазова са којима се сусрећу компаније и предлажу се препоруке за унапређење иновационог екосистема. Дискутује се о потенцијалним путевима за будући развој и прегледају се стратегије за превазилажење препрека у управљању регионалним капацитетима. Истакнут је значај развоја технолошког предузетништва за одрживи развој региона Јужне и Источне Србије и дате су препоруке за будуће активности и унапређење положаја компанија у Научно-технолошком парку Ниш.

МЕТОДОЛОГИЈА

За постизање истраживачких циљева, поред анализе литературе и података Агенције за привредне регистре, користиће се и квалитативна методологија, применом полуструктурисаног интервјуа⁵ са значајним актерима за истраживачко питање. У складу с редовном евалуацијом чланова коју обавља Научно-технолошки парк Ниш, спроведени су полуструктурисани интервјуи са представницима компанија чланова и анализа релевантних података из других извора (Агенција за привредне регистре) у трајању од 3 месеца. Постављена питања су отвореног типа, формулисана тако да подстичу учеснике да слободно говоре о теми којом се ово истраживање бави. Интервјуи су вођени са представницима компанија Научно-технолошког парка Ниш⁶ и другим субјектима који учествују у иновационом екосистему региона Јужне и Источне Србије.⁷ Узорак чине 43 учесника екосистема овог региона.

Такође, извршена је анализа екосистема кроз посматрање перформанси компанија чланова Научно-технолошког парка у Нишу, који је један од кључних актера у остваривању технолошког напретка региона коме припада. Међународна асоцијација научних паркова дефинише научни парк као:

организацију којом управљају специјализовани професионалци, чији је главни циљ да повећа богатство своје заједнице промовисањем културе иновација и конкурентност њених повезаних предузећа и институција заснованих на знању. Један од циљева оснивања парка је да се обезбеди инфраструктура и техничка, логистичка и административна подршка која је потребна младој фирми у процесу борбе да се учврсти на конкурентном тржишту (Guy, 1996). Да би омогућио постизање ових циљева, научни парк стимулише и управља протоком знања и технологије међу универзитетима, институцијама за истраживање и развој, компанијама и тржиштима; олакшава стварање и раст компанија заснова-

⁵ Полуструктурисани интервју обухвата постављање низа унапред формулисаних, али отворених питања. Ово омогућава већу контролу у вођењу интервјуа од неструктурисаног, а може доћи до неочекиваних података који додатно појашњавају појаву. Постоји могућност и за постављањем додатних питања, која у припреми нису планирана.

⁶ Научно-технолошки парк Ниш основан је 9. јуна 2020. године у партнерству Владе Републике Србије, Града Ниша и Универзитета у Нишу са циљем пружања инфраструктурне и стручне помоћи иновативним компанијама.

⁷ Обухвата географско подручје јужне и источне Србије. Није званично административно дефинисан, већ представља неформални географски појам како би се описало ово подручје. Обухвата Јужнобачки, Средњембанатски, Јужнобанатски, Браничевски, Подунавски, Пиротски, Нишавски, Топлички, Јабланички, Зајечарски, Пчињски и Борски округ, као и део Радничког и Моравичког округа.

них на иновацијама кроз процесе инкубације; и пружа друге услуге са додатном вредношћу заједно са висококвалитетним простором и објектима. (National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2009)

Чланови парка, стартапа и технолошко-развојне компаније представљају слику региона. Овом анализом биће јаснија структура компанија и динамика пословања у тренутним околностима, као и потенцијали трендови. Резултати треба да идентификују кључне актере, изазове, нове могућности и допринесу сагледавању научно-технолошких паркова као генератора успеха и иновација, који утичу на окружење. Закључци рада треба да допринесу системском схватању стања и послуже као основа и предлог креирања нових политика, стратегија и начина доношења одлука, тако да се подстиче технолошка иновативност, предузетништво, међусекторска и мултидисциплинарна сарадња, повећање запослености и стабилна регионална економија и екосистем.

РЕЗУЛТАТИ

У раду је спроведено мапирање стартапа⁸ и технолошко-развојних компанија екосистема региона Јужне и Источне Србије у циљу анализе усклађености екосистема са стратегијом паметне специјализације Републике Србије⁹ и стратегијама ЕУ повезаних са облашћу технолошког предузетништва. Кроз анализу компанија Научно-технолошког парка Ниш, сагледано је стање екосистема овог региона и тренутна позиција на путу да НТП Ниш постане генератор развоја овог региона. Подаци су добијени од Агенције за привредне регистре и анализом интервјуа обављених са представницима компанија. Анализа је обухватила укупно 43 компанија, од тога:

- 35 пуноправних чланова који послују у згради НТП Ниш (21 стартап компанија и 14 технолошко-развојних компанија);
- 8 виртуелних чланова (3 стартап компаније и 5 технолошко-развојних компанија).

⁸ Према Закону о иновационој делатности, стартап је новоосновано привредно друштво или предузетник који обавља иновациону делатност и који има потенцијал брзог и великог раста.

⁹ Стратегија паметне специјализације је документ Владе Републике Србије који је настао у циљу превођења друштва Републике Србије које је сматрано традиционалним у друштво засновано на знању. Стратегија треба да унапреди тренутни иновациони и истраживачки екосистем, смањујући разлике између система Републике Србије и водећих екосистема у свету.

На основу званичних података из базе Агенције за привредне регистре, утврђена је следећа структура компанија према њиховој величини:

- 72% микро правна лица¹⁰;
- 19% мала правна лица¹¹;
- 9% средња¹² и велика¹³ правна лица.

На основу података из базе Агенције за привредне регистре, мање је од 10% жена (тачније само 4 компаније за оснивача или суоснивача имају жену). Ово је релативно ниски проценат заступљености жена у овом сектору у региону Јужне и Источне Србије. Потребно је радити на подстицајима и стварању повољнијих услова за жене, као и мотивацији да покрену свој бизнис. Анализа је показала да од 43 компаније члана, осам компанија, или 18,6% међу оснивачима и суоснивачима има особу ангажовану у високошколској установи. Универзитети и факултети представљају центре истраживања и иновација и ова повезаност може допринети генерисању нових стартапова и иновација у технолошко-развојним компанијама. Повезивање научно-технолошког парка са високошколским установама омогућава стручну и техничку подршку, финансирање и менторство за студенте, професоре и истраживаче. На тај начин се промовише преношење знања и технологије из академске заједнице у пословни сектор. Поред тога, сарадња двеју институција пружа прилику за успостављање мреже стручњака у различитим подручјима и олакшава стварање нових пројеката и развој нових технологија. То даље доводи до јачања иновативности, конкурентности и целокупног екосистема. Према приоритетним областима¹⁴ Стратегије паметне специјализације Републике Србије, расподела компанија је следећа:

- Информационо-комуникационе технологије - 25 компанија (58,1%);
- Машине и производни процеси - 12 компанија (27,9%);
- Креативна индустрија - 5 компанија (11,6%);
- Храна за будућност - 1 компанија (2,3%).

Према подацима, највећи број компанија припада ИКТ сектору. Он представља један од кључних сектора за привредни раст и развој, јер доприноси расту запослености, привлачењу страних инвестиција, развоју инова-

¹⁰ Просечан број запослених је мањи од 10.

¹¹ Просечан број запослених је мањи од 50.

¹² Просечан број запослених је мањи од 250.

¹³ Просечан број запослених је већи од 250.

¹⁴ Пре писања и имплементације Стратегије, формирана тела која су писала Стратегију, урадила су мапирање економског, креативног и научног потенцијала Србије, како би идентификовали приоритетне, високо потенцијалне области Републике Србије.

ција и нових технологија и повећању извоза (Acs, Armington, 2003). Технолошке компаније и стартапови, који често имају високи потенцијал за иновације, играју значајну улогу у стварању нових тржишних ниша и унапређењу конкурентности региона. Они су кључни актери у развоју технолошких кластера и технолошких паркова, који доприносе ширењу знања и развоју нових индустријских сектора. Ове компаније такође помажу у привлачењу инвестиција и стварању нових радних места, што може довести до већег економског раста и смањења регионалних неједнакости (Despotović, Svetanović, 2017). Значај овог сектора огледа се и у томе што подржава развој других сектора, у зависности од области које спаја са технологијама. Следећа област у којој послује већи број компанија су Машине и производни процеси, која се бави пројектовањем, развојем и производњом машина и алата, као и организацијом и управљањем производним процесима у индустријама. У конкретном региону, уз адекватне ресурсе, може имати значајан утицај на привредни развој. Креативна индустрија сматра се једном од кључних области за развој економије засноване на знању и иновацијама. Развој креативне индустрије у Србији може имати велики утицај на раст бруто домаћег производа (БДП), стварање нових радних места и повећања извоза. Ова индустрија препозната је као једна од најбрже растућих и динамичнијих области у свету. Сектор хране за будућност је најмање развијен, али сматра се изузетно важним због растућих изазова у вези са производњом хране и одрживим развојем. Ова област обухвата све иновативне технологије и приступе у производњи, преради и дистрибуцији хране који се фокусирају на одрживост, ефикасност и безбедност процеса и хране. Ову област треба подржати кроз иновације и инвестиције. Научно-технолошки паркови су кључни елементи иновационог екосистема који играју важну улогу у развоју стартап и технолошко-развојних компанија. Поред инфраструктурних ресурса, нуде и приступ истраживању и развоју, менторство, обуку и мреже контаката.

1. Инфраструктура: НТП члановима пружа модерну инфраструктуру са опремљеним канцеларијама и лабораторијама, собама за састанке, брзим интернетом, што може бити скупо за компаније, поготово младе тимове и стартапове. Кроз приступ овим ресурсима, компаније смањују почетне трошкове и средства преусмеравају у развој производа, услуга и пословања, што убрзава раст и развој и повећава продуктивност.
2. Приступ истраживању и развоју: Научно-технолошки паркови, као државне институције, у чијем оснивању често удео имају и универзитети, имају остварена партнерства са универзитетима, факултетима, истраживачким институцијама и другим актерима који се баве истражи-

вањем и развојем. Ово омогућава члановима парка да приступе напредним технолошким ресурсима и експертизи. Повезивањем са академским истраживачима, убрзава се процес доласка до иновације, унапређивања производа или услуге и повећања конкурентности на тржишту.

3. **Менторство и обуке:** Програм менторства обухвата експерте из одређених области, искусне предузетнике, инвеститоре који компанијама могу пружити савете, помоћ у развоју пословног модела, маркетинг стратегије и других аспеката пословања. Према потребама компаније, НТП може интерно или екстерно обезбедити ментора који ће радити са компанијом, како би постигла одређене резултате и остварила своје планиране циљеве. Поред менторстава, која су персонализована, паркови пружају и разне врсте обука у виду семинара, радионица, као и предавања на одређену тему. Компаније тако јачају интерне капацитете и раде на конкретним решењима у областима које су им кључне.

4. **Мрежа контаката:** Кроз чланство у парку и горе наведене програме, компаније се умрежавају са другим предузетницима, инвеститорима, потенцијалним партнерима и другим експертима. Поред таргетираних повезивања (нпр. током програма менторства и обуке), компаније чланови су у сталном контакту са свим осталим компанијама члановима и њиховим запосленима. У Научно-технолошком парку Ниш, тај број износи 50 компанија чланова и 500 запослених. Овако формирана мрежа професионалних контаката може обезбедити нове пословне прилике, партнерства, инвестиције и приступ другим тржиштима. Све наведене ставке могу директно утицати на повећање прихода компаније.

Сви фактори уско су повезани са финансијским показатељима компанија. Смањење трошкова, убрзање развоја решења, приступ иноваторима и истраживачима, стручна подршка, пружање конкретног знања и формирање мреже повећава приходе, продуктивност и конкурентност компанија чланова. Поред финансијских показатеља, имају приступ инвеститорима, што може резултирати додатном финансијском подршком. Финансијски показатељи раста су мерила која се користе за процену и мерење раста финансијских перформанси компаније током одређеног временског периода. Ови показатељи пружају увид у брзину и обим раста компаније, као и њен потенцијал за даљи развој. За ову анализу посматран је временски период од 2019. године до 2021. године и показатељи су следећи: укупни приходи свих чланова у посматраном периоду повећали су се за око 102%, са 71.422.244 евра на 144.017.008 евра. Овај раст указује на значајан успех који су компаније чланови оствариле у свом пословању, унапредиле своје иновативне производе и услуге, стекле

тржишни удео и придобиле нове кориснике и клијенте. То указује и на побољшану конкурентску позицију и способност ових компанија да континуирано остварују раст и развој, као и да доприносе развоју регионалног и националног екосистема. Остварен је завидан раст прихода од иновативних производа и услуга од 335%. Растући приход резултат је повећања иновација, унапређења технологија и комерцијализације. Примећен је пораст укупног извоза, пре свега у броју компанија које извозе своје производе/услуге, са 12 компанија у 2019. години на 21 компанију у 2021. години. Укупан извоз порастао је за 430% у ове две године, што илуструје ширење пословања на глобалном тржишту и унапређење конкурентске позиције на тржишту.

ДИСКУСИЈА

На основу свеобухватне анализе пословања стартапова, података из евалуационог упитника и Агенције за привредне регистре, може се закључити да су стартапови показали значајан напредак у различитим областима: финансијама, проширењу тимова, комерцијализацији, развоју иновација и привлачењу инвестиција. Највећи број стартапова специјализован је у ИКТ сектору. Ово је кључна област у региону Источне и Јужне Србије и највише доприноси јачању регионалне технолошке инфраструктуре, привлачењу инвестиција и талената и стварању нових могућности за раст и запошљавање. Примећује се доминантност ИКТ сектора, али и других области, што указује на разноликост идеја у региону. Поред ИКТ сектора, неколико потенцијално релевантних индустрија истиче се у привреди региона Источне и Јужне Србије, укључујући производњу делова за моторна возила, производњу жица и уређаја за ожичење, као и традиционално јак сектор рударства и обраде гвожђа и челика. Такође, значајан извоз се остварује у областима као што су производња дувана и гумених производа (Kroll et al., 2017). Диверсификација идеја доприноси јачању економског раста и отпорности екосистема, тако да би подстицање покретања стартапова у различитим секторима могло бити корисно за дугорочни просперитет региона. У овом процесу подржавања диверсификације, НТП Ниш игра кључну улогу, јер кроз промоцију разноликости подстиче свеобухватан развој. Укупан број чланова свих тимова порастао је за више од 200%, што показује велики потенцијал ових иновација. Повећање прихода и извоза за око 600% указује на успешност пословања стартапова на глобалном тржишту. Стартапови су радили на развоју 64 иновативних производа/услуга у 2022. години. Овај податак истиче важност стартап сектора као покретача иновација унутар НТП Ниш, и у региону Источне и

Јужне Србије, што доприноси динамици и свежини технолошког екосистема. Чињеница да стартапови развијају значајан број иновативних производа и услуга указује на њихову креативност, амбицију и посвећеност у стварању нових технолошких решења. Ово такође потврђује успешност научно-технолошких паркова у пружању неопходне подршке, ресурса и окружења који су потребни стартаповима како би развијали своје идеје и трансформисали их у конкретне иновације које имају потенцијал да унапреде тржиште и друштво у целини. Напредак у развоју иновативних производа/услуга осварила је већина стартапова - око 86%. Овај импресиван проценат указује на то да су стартапови у НТП Ниш успешно унапредили своје производе и услуге, користећи доступне ресурсе и подршку. Када је реч о комерцијализацији иновативних производа и услуга, 52% стартапова је забележило напредак - дакле, више од половине стартапова је успело да пласира своје иновативне производе и услуге на тржиште и оствари прве приходе од продаје. Међутим, постоји простор да овај проценат буде даље побољшан. Неки од изазова са којима се стартапови могу суочавати укључују прилагођавање производа и услуга потребама тржишта, конкуренцију, стицање потребних вештина и ресурса за комерцијализацију или проналажење адекватних канала продаје. Такође, постоји потреба за ефикаснијим маркетингом и продајним стратегијама како би се повећала видљивост и привлачност производа или услуга.

Треба имати у виду да су стартапови више изложени непредвидивом окружењу и променљивим условима на тржишту. Због финансијских ограничења и слабије отпорности у односу на већ успостављене фирме, стартапови су више подложни променама у окружењу. Њихово ограничено тржишно искуство може потенцијално повећати трошкове прилагођавања. Тешкоће у приступу финансијама су широко препознате као једна од главних препрека за покретање и раст нових предузећа. Недостатак финансија спречава развој и улагања у иновативне пројекте, побољшавање продуктивности, финансирање раста. Млада иновативна предузећа сусрећу се са ограничењима ликвидности због недостатка кредитне историје и високог ризика који је карактеристичан за стартапове. Негативне последице кредитних ограничења се посебно истичу, јер млади оснивачи често немају физичку имовину (нпр. зграде, машине, некретнине) коју могу понудити као колатерал при узимању кредита, чак и ако су њихова потенцијална улагања у иновативне активности профитабилна. Узимајући у обзир узорак који чине компаније чланови НТП Ниш, у погледу инвестиција за развој и комерцијализацију производа или услуга, скоро половина стартапова успела је да привуче значајна средства у

облику грантова¹⁵, подршке акцелератора, *venture capital* (VC) фондова¹⁶ или освајањем награда на такмичењима. Оваква финансијска подршка омогућава стартаповима да убрзају развој својих иновативних производа и услуга, повећавајући шансе за успешну комерцијализацију и остварење позитивног утицаја на тржишту. Такође, овакав успех у привлачењу инвестиција и награда указује на квалитет идеја и пословних модела ових стартапова, што може допринети њиховој одрживости и дугорочном успеху. У сваком случају постоји простор за побољшање у привлачењу финансијске подршке. Кључни аспекти на којима треба радити укључују припрему и истраживање могућности, побољшање пословних планова, унапређење вештина презентације и комуникације, активно умрежавање и прилагођавање пријава за грантове.

На основу евалуационе анализе, али и података Агенције за вредне регистре, може се закључити да су технолошко-развојне компаније показале значајан напредак у различитим областима пословања као што су финансијски показатељи, проширење тима, развој и унапређење производа и услуга. Као и у групи стартапова, ИКТ сектор је најзаступљенији (близу 60%) док су остале области заступљене, али у мањој мери. Код проширења тима, укупан број чланова тима који ради у НТП Ниш порастао је за 236% у компанијама члановима. Технолошко-развојне компаније радиле су на развоју 102 иновативна производа и услуга у посматраном периоду. Ово је позитиван податак који указује на позитиван утицај парка, самим тим и компанија на српску сцену иновација. Велики број својих производа и услуга компаније су успешно понудиле тржишту и ту оствариле напредак. Комерцијализација представља битан корак у пословању, а остварен успех обећава даље ширење и већу присутност на тржишту. Такође, указује и на успех у задовољењу потреба потрошача и клијената. У погледу инвестиција и финансирања, око половина компанија привукла је неки облик инвестиције или других врста средстава финансирања. Њихова решења, пословање, бизнис модел и тимови су окупирали пажњу инвеститорима, фондовима и другим организацијама које подржавају иновативне технолошке компаније. С обзиром на то да су ове компаније одређено време већ присутне на тржишту, а успевају да привуку нова средства, то показује да су активне и континуирано привлаче нове инвестиције.

¹⁵ Финансирање стартапа без обавезе враћања средстава.

¹⁶ Прикупљају новац од инвеститора и улажу га са циљем остваривања приноса.

ЗАКЉУЧАК

Регионалном развоју и стварању одрживог екосистема доприноси развој технолошког предузетништва. Стварајући иновативна и конкурентна предузећа, оно ствара додатну вредност српској економији и привреди. Омогућава привлачење великих инвестиција, отварање нових радних места и подстиче разноврсну економску активност. Употребом напредних технологија у креирању нових решења, одговара се на различите друштвене, еколошке и економске проблеме и изазове. Само технолошко предузетништво има своје препреке са којима се суочава у виду неопходне инфраструктуре, ресурса, кадрова, као и окружења. У том контексту, треба посветити пажњу истраживањима о утицају технолошког предузетништва и о томе како континуирано подстицати и подржати иновације и иноваторе. Такође, фокус је на јачању сарадње између сектора, чиме се остварују пуни потенцијали региона и унапређују његови капацитети. Кроз технолошко предузетништво, креативност, предузетнички дух, региони постају конкурентији и стабилнији.

Научно-технолошки паркови представљају значајне катализаторе за економски развој и иновације у различитим регионима широм света. Научно-технолошки паркови играју значајну улогу у локалним и глобалним иновационим системима, помажући у стварању економске, социјалне и еколошке вредности кроз подршку иновацијама и повећање конкурентности својих удружених компанија и институција (APEC Policy Partnership on Science, Technology and Innovation, 2023). Првенствено, они омогућавају компанијама да постижу значајан финансијски успех, што се мери кроз раст у продаји и приходима. Овај успех често произилази из блиске сарадње са универзитетским институцијама и државним телима, који чине тројну структуру управљања. Паркови не само да стимулишу иновације кроз развој нових производа и услуга, већ и омогућавају друштвени и економски развој кроз генерисање висококвалитетних радних места у компанијама. Успешност НТП-ова такође зависи од њихове способности да усвајају најбоље праксе из других светских региона. У закључку, научно-технолошки паркови представљају не само места за технолошки развој и иновације, већ и значајне актере у локалном и глобалном економском окружењу. Регион Јужне и Источне Србије посматран је кроз резултате Научно-технолошког парка Ниш. Резултати анализе парка и компанија чланова указују на позитиван утицај на раст и развој екосистема Јужне и Источне Србије. Улога парка у подстицању иновација, истраживања, предузетништва кроз сарадњу са науком и привредом, допринела је повећању привредне активности, стварању нових радних места, привлачењу страних инвестиција чинећи овај регион знатно стабилним и конкурентнијим. Пре

свега, подржавајући иновативне стартап компаније, НТП Ниш подржава стартапове и мала и средња предузећа која развијају иновативне производе, услуге или процесе и која имају значајан потенцијал да остваре велики међународни и глобални успех. Повезивање науке и привреде омогућава трансфер технологија који је тренутно на почетном нивоу, са потенцијалом за развој и приступ младим талентима. Иако пракса све више приближава универзитете и индустрију, трансфер технологија и даље се суочава са бројним препрекама које укључују административну нефлексибилност и лоше уређене системе управљања интелектуалном својином. Унапређење ових процеса може омогућити бржу комерцијализацију иновација, што је од суштинске важности за економски раст и приступ младим талентима у кључним индустријама (Siegel et al., 2003). Образовани млади људи добијају прилику да своје знање употребе у скалабилним компанијама. Користи које су оствариле компаније огледају се у високо квалификованом стручном кадру спремном да одговори на потребе и проблеме брзорастућег и динамичног тржишта. Поред мањих компанија, парк подржава и технолошко-развојне компаније инфраструктуром и програмским услугама. Неке од услуга укључују и информисање о доступним програмима финансирања, што је резултирало тиме да одређени број компанија добије неку врсту финансијске помоћи. Компаније чланови парка међусобно се повезују и остварују сарадњу и самим тим размењују ресурсе, технологију и знање.

У закључку, Научно-технолошки парк Ниш представља позитиван пример како подршка иновацијама, пратећи стратегију паметне специјализације, утиче на раст и развој екосистема. На основу наведеног закључка, извесно је позитивно стање у тренутном екосистему који експоненцијално расте, чему ће значајно допринети нове иницијативе, којима ће у свим регионима Републике Србији бити пружена финансијска и програмска помоћ регионалним иновационим стартап центрима. Ови центри играће кључну улогу у јачању свих региона државе.

*Mina Matic*¹ and *Milan Randelović*²

ANALYSIS OF THE INNOVATION ECOSYSTEM OF THE REGION OF SOUTHERN AND EASTERN SERBIA

Abstract

Technological innovations and digital transformation are reshaping economic structures and value chains in regions around the world. The increasingly dynamic process of change in the world and Serbia is leading to radical changes in previously successful industries and at the same time influencing the emergence of new industries through sectoral innovations. These changes are expressed through an analysis of the economy of the region of Southern and Eastern Serbia through the observation of member companies of the Science and Technology Park Niš. The concrete result sets out a picture of an innovation and technological ecosystem that could serve as an example to other underdeveloped regions in the same area. The research area includes projects for the development of regional capacities in the field of technological entrepreneurship in the region of Southern and Eastern Serbia and the presentation of the ecosystem of startups and technological development companies as indicators of the implementation of development strategies. The research question considered in this paper is: How does the innovation ecosystem of the Science and Technology Park Niš influence the development and competitiveness of companies in the region of Southern and Eastern Serbia? The objectives of the paper are: (1) Mapping innovative technology companies in the region, (2) Identifying their needs and challenges, (3) Analyzing the current state of the ecosystem and the impact of government measures, and (4) Proposing future directions of development and measures to improve business results. Through the analysis of the ecosystem, the benefits achieved through the introduction of innovations into business, as well as future directions of development for the region of Southern and Eastern Serbia, are highlighted. Innovative technology companies and their needs are mapped, based

¹ The Innovation Center of the University of Niš, Niš, Serbia; mina.matic@ntp.rs
ORCID 0009-0001-3085-1303.

² Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade, Serbia; milan.randjelovic@ntp.rs
ORCID 0000-0001-7229-2207

on which plans are formed to achieve better business results and create measures that would harmonize the needs of companies and the capacities of the region. In addition to the theoretical foundations, the paper also contains an analysis of the current state of the ecosystem, which exists within the framework of current government measures, as well as expected forecasts.

Keywords: *innovation ecosystem, South and East Serbia region, startup, technology development company, Science and Technology Park Niš.*

INTRODUCTION

In a modern, dynamic society where change is uncertain, technological entrepreneurship can play a key role in achieving sustainable development of a region, but also of the national economy. Technological entrepreneurship³ plays a critical role in transforming the economy of a region, enabling enterprises to exploit new technologies and access international markets, which further contributes to regional and national development (Jelinek, 1996). This form of entrepreneurship refers to the creation of new products, services, processes or business models that rely on technological innovations, achievements and solutions. Regional economic prosperity can be achieved by increasing regional capacities in the field of technological entrepreneurship through the creation of innovations⁴ and of new value. Regions that focus on and actively engage in innovation and research can achieve progress in their economies and societies. Innovation, as a result, process and way of thinking, plays a key role in shaping competitive advantage and creating sustainable economic growth (Kahn, 2018). Innovation plays a key role in the context of sustainable development goals and economic growth strategies. Special emphasis is placed on building resilient infrastructure and promoting sustainable industrialization, with innovation as a central element. This includes the development of new technologies and innovations as key factors for stimulating economic growth and increasing competitiveness. In Serbia, strategies such as the Strategy for Science and Technological Development play an impor-

³ Technological entrepreneurship can be defined as starting and running a business that focuses on the development and application of innovative advanced technologies (Žejko, T., Penezić, N., Čosić, I. & Todorović, B. (2010). *Preduzetnički univerzitet i preduzetništvo zasnovano na tehnologiji: dokazi iz Srbije. Poslovna ekonomija*).

⁴ Innovation is creating something new and successfully implementing it in the market (Brown, T. E., & Ulijn, J. M., 2004). *Innovation, entrepreneurship and culture: The interaction between technology, progress and economic growth*.

tant role in supporting innovation, ensuring that new technologies and innovations contribute to economic development and job creation. These strategies are integrated into the broader framework of the sustainable development goals, which is aimed at improving the quality of life and sustainable solutions in the economy (Government of the Republic of Serbia, 2017).

In addition to the potential and importance of technological entrepreneurship, many regions, especially in developing countries, encounter difficulties when it comes to managing regional capacities. These difficulties arise from uncoordinated national and regional policies, centralization, poorly set objectives, limited resources and their capacities to adopt and implement adequate policies and methodologies (Calvino et al., 2016). The aim of this paper is to research the development of regional capacities in the field of technological entrepreneurship as a key factor for achieving sustainable development. The objectives will be achieved through the analysis of relevant literature, observation of the innovation environment and interviews with generators of innovations in the field of technological entrepreneurship. The paper focuses on the current state of the observed ecosystem and measures to overcome the challenges faced by regional actors, as well as future forecasts and activities.

The analysis of relevant literature will provide a theoretical framework and context for understanding the current state and challenges, while empirical research within the Science and Technology Park Niš will enable a better understanding of the dynamics and functioning of the innovation ecosystem. Interviews with key actors in the field of technological entrepreneurship will provide insight into real needs and perspectives for development.

The scientific contribution of this paper is reflected in the identification and mapping of innovative technology companies and startups in the region of Southern and Eastern Serbia, the analysis of the current state, in the management of regional capacities, as well as in providing recommendations for improving the innovation ecosystem. This analysis will provide a detailed overview of the current state and potential for the development of technological entrepreneurship in the region, indicating the main obstacles and challenges faced by regional actors, as well as possible ways to overcome them. The paper aims to contribute to a better understanding and improvement of technological entrepreneurship as a key factor for the sustainable development of the region of South and East Serbia.

The International Association of Science Parks defines a science park as “an organization managed by specialized professionals, whose main aim is to increase the wealth of its community by promoting the culture of innovation and the competitiveness of its associated businesses and knowledge-based institutions” (National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2009). Science and

Technology Park Niš (STP Niš) is an important professional hub in Serbia, playing a key role in supporting the development of innovative technologies and companies engaged in advanced technologies. Within the park, member companies research and develop solutions that use digital technologies, promoting new business models and improving ways of communicating and interacting in business. This professional hub enables startups and young companies to access financing, technological resources and support for entering the market, which is crucial for their long-term sustainability and growth. As digitalization and the adoption of the concept of innovation are increasingly applied in the Republic of Serbia, Science and Technology Park Niš plays a vital role in generating innovations and developing new technologies that stimulate the economic development of the country. The results of the member companies of STP Niš not only demonstrate the ability of the region and the country to compete in the global market, but also confirm the importance of integration into the global economic system through advanced technologies and innovations.

At the very beginning of the paper, the importance of technological entrepreneurship for the development of the region and the national economy in a dynamic modern environment is emphasized. The focus is on the potential that technological entrepreneurship offers through innovation and the creation of new value. The importance of developing regional capacities in this area and the challenges faced by actors at the regional level are emphasized. The analysis includes a review of relevant literature, observation of the innovative environment and interviews with innovators in the field of technological entrepreneurship. Data from the Science and Technology Park Niš are also taken into account. In the main part of the paper, specific research findings are presented. Basic indicators are listed, such as the number of companies in the Science and Technology Park Niš, their founding structures, company size, areas in which they operate according to the Smart Specialization Strategy, as well as financial indicators of member companies. Special focus is on the benefits that companies achieve by membership in the STP Niš. At the end of the paper, all previously mentioned indicators are explained in detail. Different dimensions of the development of startups and technological development companies in the region are examined. An analysis of the challenges faced by companies is conducted and recommendations for improving the innovation ecosystem are proposed. Potential paths for future development are discussed and strategies for overcoming obstacles in managing regional capacities are reviewed. The importance of the development of technological entrepreneurship for the sustainable development of the regions of Southern and Eastern Serbia is highlighted and recommendations are given for future activities and improving the position of companies in the Science and Technology Park Niš.

METHODOLOGY

To achieve the research objectives, in addition to the analysis of literature and data from the Business Registers Agency, a qualitative methodology will be used, using semi-structured interviews⁵ with key stakeholders for the research question. In accordance with the regular evaluation of members carried out by the Science and Technology Park Niš, semi-structured interviews were conducted with representatives of member companies as well as analysis of relevant data from other sources (Business Registers Agency) over a period of 3 months. The questions were open-ended, formulated to encourage participants to speak freely about the topic of this research. The interviews were conducted with representatives of companies from the Science and Technology Park Niš⁶ and other entities participating in the innovation ecosystem of the Southern and Eastern Serbia region⁷. The sample consists of 43 ecosystem participants in this region.

Also, an ecosystem analysis was performed by observing the performance of member companies of the Science and Technology Park in Niš, which is one of the key actors in achieving technological progress in the region to which it belongs. The International Association of Science Parks defines a science park as:

an organisation managed by specialised professionals, whose main aim is to increase the wealth of its community by promoting the culture of innovation and the competitiveness of its associated businesses and knowledge-based institutions. One of the goals of establishing a park is to provide the infrastructure and technical, logistical and administrative support needed by a young company in the process of struggling to establish itself in a competitive market (Guy, 1996). To enable these goals to be met, a Science Park stimulates and manages the flow of knowledge and technology amongst universities, R&D institutions, companies and markets; it facilitates the creation and growth of innovation-based companies through incubation and spin-off processes; and

⁵ A semi-structured interview involves asking a series of pre-formulated, but open-ended questions. This allows for greater control in conducting the interview than an unstructured one, and unexpected data may arise that further clarify the phenomenon. There is also the possibility of asking additional questions that were not planned in the preparation.

⁶ The Science and Technology Park Niš was established on June 9, 2020, in partnership with the Government of the Republic of Serbia, the City of Niš and the University of Niš with the aim of providing infrastructure and expert assistance to innovative companies.

⁷ It covers the geographical area of southern and eastern Serbia. It is not officially administratively defined, but rather represents an informal geographical term to describe this area. It covers the South Bačka, Central Banat, South Banat, Braničevski, Podunavski, Pirotski, Nišavski, Toplički, Jablanički, Zaječarski, Pčinjski and Borski districts, as well as part of the Rasinski and Moravički districts.

provides other value-added services together with high quality space and facilities. (National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2009)

Members of the park, startups and technology development companies will present a picture of the region. This analysis will provide a clearer picture of the company structure and business dynamics in the current circumstances, as well as potential trends. The results should identify key actors, challenges, new opportunities and contribute to the understanding of science and technology parks as generators of success and innovation, which affect the environment. The conclusions of the paper should contribute to a systemic understanding of the situation and serve as a basis and proposal for the creation of new policies, strategies and decision-making methods, so as to stimulate technological innovation, entrepreneurship, inter-sectoral and multidisciplinary cooperation, increase employment and a stable regional economy and ecosystem.

RESULTS

The paper conducted a mapping of startup⁸ and technology development companies in the ecosystems of the Southern and Eastern Serbia region in order to analyze the ecosystem's compliance with the Smart Specialization Strategy of the Republic of Serbia⁹ and EU strategies related to the field of technological entrepreneurship. Through the analysis of the companies of the Science and Technology Park Niš, the state of the ecosystem of this region and the current position on the path for STP Niš to become a generator of development in this region were examined. The data were obtained from the Business Registers Agency and through the analysis of interviews conducted with company representatives. The analysis included a total of 43 companies, of which:

- 35 full members operating in the STP Niš building (21 startup companies and 14 technology-development companies)
- 8 virtual members (3 startup companies and 5 technology-development companies)

⁸ According to the Law on Innovation Activity, a startup is a newly established business company or entrepreneur that carries out an innovation activity and has the potential for rapid and high growth.

⁹ The Smart Specialization Strategy is a document of the Government of the Republic of Serbia that was created with the aim of transforming the society of the Republic of Serbia, which was considered traditional, into a knowledge-based society. The strategy should improve the current innovation and research ecosystem, reducing the differences between the system of the Republic of Serbia and the leading ecosystems in the world.

Based on official data from the Business Registers Agency database, the following structure of companies was determined according to their size:

- 72% micro legal entities¹⁰;
- 19% small legal entities¹¹;
- 9% medium¹² and large¹³ legal entities.

Based on data from the Business Registers Agency database, there are less than 10% of women (more precisely, only 4 companies have a woman as founder or co-founder). This is a relatively low percentage of women in this sector in the region of Southern and Eastern Serbia. It is necessary to work on incentives and creating more favorable conditions for women, as well as motivation to start their own business. The analysis showed that out of 43 member companies, eight companies, or 18.6% of the founders and co-founders, have a person engaged in a higher education institution. Universities and faculties are centers of research and innovation, and this connection can contribute to the generation of new startups and innovations in technology-development companies. Connecting the science and technology park with higher education institutions provides professional and technical support, financing and mentoring for students, professors and researchers. In this way, the transfer of knowledge and technology from the academic community to the business sector is promoted. In addition, the cooperation between the two institutions provides an opportunity to establish a network of experts in different fields and facilitates the creation of new projects and the development of new technologies. This further leads to the strengthening of innovation, competitiveness and the entire ecosystem. According to the priority areas¹⁴ of the Smart Specialization Strategy of the Republic of Serbia, the distribution of companies is as follows:

- Information and Communication Technologies - 25 companies (58.1%);
- Machinery and Production Processes - 12 companies (27.9%);
- Creative Industry - 5 companies (11.6%);
- Food for the Future - 1 company (2.3%).

According to the data, the largest number of companies belongs to the ICT sector. It represents one of the key sectors for economic growth and development, as it contributes to employment growth, attracting foreign investment, developing

¹⁰ The average number of employees is less than 10.

¹¹ The average number of employees is less than 50.

¹² The average number of employees is less than 250.

¹³ The average number of employees is more than 250.

¹⁴ Before writing and implementing the Strategy, the established bodies that wrote the Strategy conducted a mapping of Serbia's economic, creative and scientific potential, in order to identify priority, high-potential areas of the Republic of Serbia.

innovations and new technologies, and increasing exports (Acs, Armington, 2003). Technology companies and startups, which often have a high potential for innovation, play a significant role in creating new market niches and improving the competitiveness of the region. They are key actors in the development of technology clusters and technology parks, which contribute to the spread of knowledge and the development of new industrial sectors. These companies also help attract investment and create new jobs, which can lead to higher economic growth and a reduction in regional inequalities (Despotović & Cvetanović, 2017). The importance of this sector is also reflected in the fact that it supports the development of other sectors, depending on the areas it combines with technologies. The next area in which a larger number of companies operate is Machinery and Production Processes, which deals with the design, development and production of machines and tools, as well as the organization and management of production processes in industries. In a specific region, with adequate resources, it can have a significant impact on economic development. The creative industry is considered one of the key areas for the development of an economy based on knowledge and innovation. The development of the creative industry in Serbia can have a major impact on the growth of gross domestic product (GDP), the creation of new jobs and an increase in exports. This industry is recognized as one of the fastest growing and most dynamic areas in the world. The food sector for the future is the least developed, but it is considered extremely important due to the growing challenges related to food production and sustainable development. This area encompasses all innovative technologies and approaches in food production, processing and distribution that focus on sustainability, efficiency and safety of processes and food. This area should be supported through innovation and investment. Science and technology parks are key elements of the innovation ecosystem that play an important role in the development of startups and technology-development companies. In addition to infrastructure resources, they also offer access to research and development, mentoring, training and networks of contacts.

1. Infrastructure: STP provides members with modern infrastructure with equipped offices and laboratories, meeting rooms, high-speed internet, which can be expensive for companies, especially young teams and startups. Through access to these resources, companies reduce initial costs and redirect funds to the development of products, services and businesses, which accelerates growth and development and increases productivity.
2. Access to research and development: Science and technology parks, as state institutions, often co-founded by universities, have established partnerships with universities, faculties, research institutions and other actors

involved in research and development. This allows park members to access advanced technological resources and expertise. Connecting with academic researchers speeds up the process of achieving innovation, improving a product or service and increasing competitiveness in the market.

3. Mentoring and training: The mentoring program includes experts in certain fields, experienced entrepreneurs, investors who can provide companies with advice, assistance in developing a business model, marketing strategy and other aspects of business. According to the needs of the company, STP can internally or externally provide a mentor who will work with the company to achieve certain results and achieve its planned goals. In addition to mentoring, which is personalized, the parks also provide various types of training in the form of seminars, workshops, as well as lectures on a specific topic. Companies thus strengthen internal capacities and work on specific solutions in areas that are key to them.

4. Network of contacts: Through membership in the park and the above-mentioned programs, companies network with other entrepreneurs, investors, potential partners and other experts. In addition to targeted connections (e.g. during mentoring and training programs), member companies are in constant contact with all other member companies and their employees. In the Science and Technology Park Niš, this number is 50 member companies and 500 employees. The network of professional contacts formed in this way can provide new business opportunities, partnerships, investments and access to other markets. All of the above can directly affect the increase in the company's revenue.

All factors are closely related to the financial performance of companies. Reducing costs, accelerating the development of solutions, access to innovators and researchers, expert support, providing specific knowledge and forming a network increase the income, productivity and competitiveness of member companies. In addition to financial indicators, they have access to investors, which can result in additional financial support. Financial growth indicators are metrics used to assess and measure the growth of a company's financial performance over a certain period of time. These indicators provide insight into the speed and scope of a company's growth, as well as its potential for further development. For this analysis, the period from 2019 to 2021 was observed and the indicators are as follows: the total income of all members in the observed period increased by about 102%, from 71,422,244 euros to 144,017,008 euros. This growth indicates the significant success that member companies have achieved in their business, improving their innovative products and services, gaining market share and acquiring

new users and clients. This also indicates the improved competitive position and ability of these companies to continuously achieve growth and development, as well as to contribute to the development of the regional and national ecosystem. An enviable growth of 335% in revenue from innovative products and services was achieved. The growing revenue is the result of increased innovation, technology improvement and commercialization. An increase in total exports was observed, primarily in the number of companies exporting their products/services, from 12 companies in 2019 to 21 companies in 2021. Total exports increased by 430% in these two years, which illustrates the expansion of business in the global market and the improvement of the competitive position in the market.

DISCUSSION

Based on a comprehensive analysis of startup operations, data from the evaluation questionnaire and the Business Register Agency, it can be concluded that startups have shown significant progress in various areas: finance, team expansion, commercialization, innovation development and attracting investments. The largest number of startups is specialized in the ICT sector. This is a key area in the Eastern and Southern Serbia region and contributes most to strengthening the regional technological infrastructure, attracting investments and talents and creating new opportunities for growth and employment. The dominance of the ICT sector, but also other areas, is noticeable, which indicates the diversity of ideas in the region. In addition to the ICT sector, several potentially relevant industries stand out in the economy of the Eastern and Southern Serbia region, including the production of motor vehicle parts, the production of wires and wiring devices, as well as the traditionally strong mining and iron and steel processing sector. Also, significant exports are achieved in areas such as tobacco and rubber production (Kroll et al., 2017). Diversification of ideas contributes to strengthening economic growth and ecosystem resilience, so encouraging the launch of startups in different sectors could be beneficial for the long-term prosperity of the region. In this process of supporting diversification, STP Niš plays a key role, because by promoting diversity it encourages comprehensive development. The total number of members of all teams has increased by more than 200%, which shows the great potential of these innovations. The increase in revenue and exports by about 600% indicates the success of startups in the global market. Startups worked on the development of 64 innovative products/services in 2022. This data highlights the importance of the startup sector as a driver of innovation within the STP Niš, and in the region of Eastern and Southern Serbia, which contributes to the dynamism and freshness of

the technological ecosystem. The fact that startups develop a significant number of innovative products and services indicates their creativity, ambition and commitment to creating new technological solutions. This also confirms the success of science and technology parks in providing the necessary support, resources and environment that startups need to develop their ideas and transform them into concrete innovations that have the potential to improve the market and society as a whole. Progress in the development of innovative products/services was achieved by the majority of startups - around 86%. This impressive percentage indicates that startups in STP Niš have successfully improved their products and services, using available resources and support. When it comes to commercialization of innovative products and services, 52% of startups have made progress - that is, more than half of startups have managed to place their innovative products and services on the market and generate first sales revenues. However, there is room for further improvement in this percentage. Some of the challenges that startups may face include adapting products and services to market needs, competition, acquiring the necessary skills and resources for commercialization, or finding adequate sales channels. There is also a need for more effective marketing and sales strategies to increase the visibility and attractiveness of products or services.

It should be noted that startups are more exposed to an unpredictable environment and changing market conditions. Due to financial constraints and lower resilience compared to established firms, startups are more susceptible to changes in the environment. Their limited market experience can potentially increase the costs of adaptation. Difficulties in accessing finance are widely recognized as one of the main obstacles to starting and growing new businesses. Lack of finance prevents development and investment in innovative projects, improving productivity as well as financing growth. Young innovative companies face liquidity constraints due to the lack of credit history and the high risk inherent in startups. The negative consequences of credit constraints are particularly pronounced, as young founders often do not have physical assets (e.g. buildings, machinery, real estate) to offer as collateral when taking out a loan, even if their potential investments in innovative activities are profitable. Considering the sample of STP Niš member companies, in terms of investments for the development and commercialization of products or services, almost half of the startups managed to attract significant funds in the form of grants¹⁵, accelerator support, *venture capital* (VC) funds¹⁶ or by winning awards in competitions. This type of financial support allows startups to accelerate the development of their innovative products and services, increasing their chances of

¹⁵ Startup financing without the obligation to repay the funds.

¹⁶ They collect money from investors and invest it with the aim of generating a return.

successful commercialization and achieving a positive impact on the market. Also, this success in attracting investments and awards indicates the quality of the ideas and business models of these startups, which can contribute to their sustainability and long-term success. In any case, there is room for improvement in attracting financial support. Key aspects that need to be worked on include preparing and researching opportunities, improving business plans, improving presentation and communication skills, active networking and adjusting grant applications.

Based on the evaluation analysis, as well as data from the Business Registers Agency, it can be concluded that technology-development companies have shown significant progress in various areas of business such as financial indicators, team expansion, and product and service development and improvement. As in the startup group, the ICT sector is the most represented (close to 60%), while other areas are represented, but to a lesser extent. In terms of team expansion, the total number of team members working in STP Niš increased by 236% in member companies. Technology development companies worked on the development of 102 innovative products and services in the observed period. This is positive data that indicates the positive impact of the park, and therefore the companies, on the Serbian innovation scene. The companies have successfully offered a large number of their products and services to the market and have made progress there. Commercialization is an important step in business, and the achieved success promises further expansion and a greater presence in the market. It also indicates success in meeting the needs of consumers and clients. In terms of investments and financing, about half of the companies have attracted some form of investment or other types of financing. Their solutions, operations, business model and teams have attracted the attention of investors, funds and other organizations that support innovative technology companies. Given that these companies have been present on the market for some time, and manage to attract new funds, this shows that they are active and continuously attract new investments.

CONCLUSION

The development of technological entrepreneurship contributes to regional development and the creation of a sustainable ecosystem. By creating innovative and competitive companies, it creates added value for the Serbian economy and industry. It enables attracting large investments, creating new jobs and stimulating diverse economic activity. By using advanced technologies to create new solutions, it responds to various social, environmental and economic problems and challenges. Technological entrepreneurship itself has its own obstacles to face in

the form of the necessary infrastructure, resources, personnel, as well as the environment. In this context, attention should be paid to research on the impact of technological entrepreneurship and how to continuously encourage and support innovation and innovators. The focus is also on strengthening cooperation between sectors, thereby realizing the full potential of the region and improving its capacities. Through technological entrepreneurship, creativity, and entrepreneurial spirit, regions become more competitive and stable.

Science and technology parks are important catalysts for economic development and innovation in different regions around the world. Science and technology parks play a significant role in local and global innovation systems, helping to create economic, social, and environmental value by supporting innovation and increasing the competitiveness of their associated companies and institutions (APEC Policy Partnership on Science, Technology and Innovation, 2023). Primarily, they enable companies to achieve significant financial success, as measured by growth in sales and revenues. This success often results from close cooperation with academic institutions and government bodies, which form a three-tier governance structure. Parks not only stimulate innovation through the development of new products and services, but also enable social and economic development by generating high-quality jobs in companies. The success of STPs also depends on their ability to adopt best practices from other world regions. In conclusion, science and technology parks represent not only places for technological development and innovation, but also significant actors in the local and global economic environment. The region of South and East Serbia is observed through the results of the Science and Technology Park Niš. The results of the analysis of the park and its member companies indicate a positive impact on the growth and development of the ecosystem of South and East Serbia. The role of the park in stimulating innovation, research, entrepreneurship through cooperation with science and industry has contributed to increasing economic activity, creating new jobs, attracting foreign investments, making this region significantly more stable and competitive. Primarily by supporting innovative startups, STP Niš supports startups and small and medium-sized enterprises that develop innovative products, services or processes and that have significant potential to achieve great international and global success. Connecting science and industry enables technology transfer, which is currently at an initial level, with the potential for development and access to young talents. Although the practice is increasingly bringing universities and industry closer together, technology transfer still faces numerous obstacles, including administrative inflexibility and poorly regulated intellectual property management systems. Improving these processes can enable faster commercialization of innovations, which is essential for economic growth and access

to young talent in key industries (Siegel et al., 2003). Educated young people get the opportunity to use their knowledge in scalable companies. The benefits that companies have achieved are reflected in a highly qualified professional staff ready to respond to the needs and problems of a rapidly growing and dynamic market. In addition to smaller companies, the park also supports technology development companies with infrastructure and program services. Some of the services include providing information about available funding programs, which has resulted in a certain number of companies receiving some kind of financial assistance. The park's member companies connect with each other and establish cooperation, thereby exchanging resources, technology and knowledge.

In conclusion, the Science and Technology Park Niš is a positive example of how supporting innovation, following the smart specialization strategy, affects the growth and development of the ecosystem. Based on the above conclusion, there is a certain positive state in the current ecosystem that is growing exponentially, which will be significantly contributed to by new initiatives, which will be provided with financial and program assistance to regional innovation startup centers in all regions of the Republic of Serbia. These centers will play a key role in strengthening all regions of the country.

REFERENCE LIST

Acs, J.Z. & Armington, C. (2003). *Engogeni rast i preduzetnička aktivnost u gradovima*. Centar za ekonomske studije.

APEC Policy Partnership on Science, Technology and Innovation. (2023). Science and Technology Parks: Catalysts in Promoting-Enabling Environments for Innovation. APEC Project: PPSTI 02 2021A. Produced by National Council of Science, Technology and Innovation of Peru (CONCYTEC).

Brown, T. E., & Ulijn, J. M. (2004). *Innovation, entrepreneurship and culture: The interaction between technology, progress and economic growth*. Edward Elgar Publishing.

Calvino, F., Criscuolo, C. & Menon, C. (2016). No Country for Young Firms?: Start-up Dynamics and National Policies. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, No. 29. Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/5jm22p40c8mw-en>.

Despotović, D., & Cvetanović, S. (2017). The theoretical explication of the factors of regional growth and the economic convergence (divergence) of the region. *Ekonomski horizonti*, 19(2), 109-123.

Government of the Republic of Serbia. (2017). *Srbija i agenda 2030, Mapiranje nacionalnog strateškog okvira u odnosu na ciljeve održivog razvoja* [Serbia and Agenda 2030, Mapping the National Strategic Framework in Relation to Sustainable Development Goals]. Vlada Republike Srbije Republički sekretarijat za javne politike, Beograd.

Guy, I., 1996. *A look at Aston Science Park*. Technovation.

Jelinek, M. (1996). "Thinking technology" in mature industry firms: Understanding technology entrepreneurship. *International Journal of Technology Management*. Inderscience Publishers Ltd.

Kahn, K. B. (2018). Understanding Innovation. *Business Horizons*. Volume 61, Issue 3, May–June 2018, Pages 453-460.

Kroll, H., Schnabl, E., & Horvat, D. (2017). *Mapping of economic, innovative and scientific potential in Serbia*. Karlsruhe: Fraunhofer ISI.

National Research Council. (2009). *Understanding Research, Science and Technology Parks: Global Best Practices: Report of a Symposium*. Washington, DC: The National Academies Press. [DOI: 10.17226/12546]

Siegel, D. S., Waldman, D. A., Atwater, L. E., & Link, A. N. (2003). Commercial Knowledge Transfers from Universities to Firms: Improving the Effectiveness of University-Industry Collaboration. *Journal of High Technology Management Research*. Vol. 14, pp. 111-133.

Strategija pametne specijalizacije u Republici Srbiji za period od 2020. do 2027, Službeni glasnik RS, broj 21.

Tekić Ž., Penezić, N., Čosić, I. & Todorović, V. (2010). Preduzetnički univerzitet i preduzetništvo zasnovano na tehnologiji: dokazi iz Srbije. *Poslovna ekonomija*, vol. 4, br. 1. str. 159-174.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Дипломатија и безбедност* објављује научне радове базирани на теоријским и емпиријским истраживањима из области политикологије и безбедности, као и њима сродних научних дисциплина (право, историја, социологија, социјална психологија, култура, економија итд). Часопис је отворен и за радове засноване на интердисциплинарним и мултидисциплинарним научним истраживањима који дају допринос наведеним и осталим друштвено-хуманистичким научним областима на оригиналан и иновативан начин.

Објављују се искључиво претходно необјављени радови. Могу се прихватити и радови који су претходно делимично изложени на научном/стручном скупу, при чему су аутори то дужни да на одговарајући начин назначе. Сваки покушај плагијаризма или аутоплагијаризма је забрањен и кажњава се (забрана објављивања радова у часопису *Дипломатија и безбедност* у временском периоду зависно од степена плагијаризма, а о томе се обавештава руководство институција у којима аутори раде).

Приспели радови (без имена аутора) упућују се на **рецензију** код најмање два рецензента. Примедбе и сугестије уредника и рецензента (без имена рецензента) достављају се аутору ради коначног обликовања рада. Прихваћен рад, након стручне и редакцијске обраде, упућује се на ауторско читање пре публиковања, кореспондирајућем аутору. Евентуалне исправке требало би извршити у року од три дана. У овој фази није могуће извршити опсежније измене, већ само исправке словних и других ситних грешака. Уколико исправљени текст не буде враћен у наведеном року, сматраће се да аутор нема примедби. Рукописи радова прихваћених за штампу не враћају се аутору. Прихваћени радови објављују се по редоследу који одређује Редакција на предлог главног и одговорног уредника.

Радови се објављују двојезично: на српском (ћириличним писмом) и на енглеском језику. Аутори су обавезни да доставе радове на српском језику, а пожељно је и на енглеском (опционо). Редакција задржава пуно право да сваки рад лекторски и коректорски уреди у складу са важећим стандардима српског, односно енглеског језика.

Иностранна имена која се наводе у тексту се транскрибују на *српски* језик, а у загради, након прве њихове употребе у тексту, уноси се изворно име. Нпр. Доналд Трамп (Donald Trump), Ото Фрајзиншки (Otto von Freising), Шарл де Гол (Charles de Gaulle), Борис Јељцин (Борис Ељцин). Уколико

су имена грчка, кинеска, арапска, хебрејска и сл, користи се транскрипција на енглески језик. Нпр. Никита Хонијата (Niketas Choniates), Гамал Абдел Насер (Gamal Abdel Nasser), Си Ђинпинг (Xi Jinping), Бенјамин Нетанјаху (Benjamin Netanyahu) итд. У **енглеској верзији**, уколико постоји разлика између енглеског назива и изворног имена, у загради се уноси изворно име. Нпр. Otto of Freising (Otto von Freising), Victor Emmanuel II (Vittorio Emanuele II). Уколико су имена ћирилична, грчка, кинеска, арапска, хебрејска користи се транскрипција на енглески језик. Нпр. Boris Yeltsin, Niketas Choniates, Xi Jinping, Benjamin Netanyahu, итд.

Топоними (градови, реке, планине итд) који се наводе у тексту се транскрибују на **српски** језик, а у загради поред изворног имена, уколико се разликује, потребна је и транскрипција на енглески језик. Нпр. Версај (Versailles), Тибар (Tevere / Tiber), Харков (Харків / Kharkiv) итд. У **енглеској** верзији користи се транскрипција, а изворно писање, само уколико постоји разлика, уноси се у загради. Нпр. Tiber (Tevere), Mexico City (Ciudad de México) итд. Уколико су топоними на ћирилици, грчком алфавету, кинеском, арапском, хебрејском и сл, користе се само транскрибована имена. Нпр. Yangtze, Dnieper, Siberia итд.

Страни термини се пишу изворно, *италиком*, а њихов превод и значење могу се, уколико постоји потреба, објаснити у фусноти. Нпр. *status quo*, *Acta est fabula*, итд.

ПРИПРЕМА РАДА

Радови се припремају у складу са АПА (*APA - American Psychological Association*) стандардом. Делови рада су: наслов, апстракт са кључним речима, текст рада, литература, прилози. Странице се нумеришу (у доњем десном углу), почевши од насловне стране.

Сажетак (*Abstract*) и кључне речи (*Keywords*) куцати без проред (*Line Spacing: Single - 1,0*). Текст писати у *Times New Roman, Font Size 12*, са увученим пасусима (*First line*) 1,27 cm, проредом (*Line spacing*) 1,5 и маргинама *Normal 2,5 cm*. Обим рада 36.300 карактера (око 16 страница). У обим се не урачунавају: име, презиме, афилијација аутора, наслов чланка, сажетак, кључне речи, попис референци, нити напомене у фуснотама. Приликом провере броја карактера користити: *Review/Word Count/Character*.

Фусноте (*Footnote*) у форми напомена се уносе командом *Insert – Reference – Footnote*, и пишу у *Times New Roman, Font Size 10, Line Spacing: Single (1,0)*, поравнате по левој и десној маргини, опција *Justify*.

НАСЛОВНА СТРАНА

У горњем левом углу наводи се предлог категорије рада. (Нпр. Категорија рада: **ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД**).

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold, Font Size 12*. Научни радови могу да имају максимално три коаутора, иако Редакција подстиче самостално објављивање радова. После сваког од презимена аутора/коаутора ставља се ознака за фусноту, у коју се уписује сарадничко/наставничко/научно звање аутора/коаутора (нпр. редовни професор), афилијација (нпр. Факултет безбедности, Универзитет у Београду, Београд, Србија), електронска адреса (e-mail) и за сваког од аутора/коаутора година рођења (нпр. „Рођен 1968. године”). Сматра се да је првопотписани аутор задужен за кореспонденцију са Редакцијом, а ако то није случај, у фусноти која садржи е-адресу аутора задуженог за кореспонденцију, треба навести „за кореспонденцију” и број мобилног телефона.

НАСЛОВ се пише на средини, великим словима – *Bold, Font Size 14*. Наслов рада требало би да буде кратак, јасан и информативан, без скраћеница и да одговара садржају рада. Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан (опционо).

Сажетак (до 200 речи), пише се испод наслова на средини малим словима – *Italic, Font Size 12*. Сажетак на српском и енглеском језику, написан кратким и јасним реченицама, обухвата Увод/Циљ, Основну претпоставку истраживања, Методе (истраживачке методе, основни поступци, узорковање), Резултате (најважнији налази) и Закључак. Потребно је да се нагласе нови и значајни аспекти изложеног истраживања. Након Сажетка, у новом реду пишу се

Кључне речи (*Bold/Italic, Font Size 12*), и наводи највише до пет појмова, односно синтагми (*Normal, Font Size 12*). С обзиром да се радови објављују двојезично, они не садрже Резиме (*Summary*).

ТЕКСТ ЧЛАНКА

Текст чланка започиње на новој страници. Пожељно је, али не и обавезно, да научни радови, буду у структурисаној IMRD форми која садржи: Увод/Циљ спроведеног истраживања, Приказ примењене методологије истраживања, Резултате, Дискусију и Закључке. Код научних радова категорисаних као „Кратко саопштење”, односно као „Научна критика, полемика,

осврти”, структурисање није неопходно.

Поднаслове треба избегавати, а по потреби писати их на средини, без нумерације – користити опцију ниво поднасловова (*Heading 1,2,3*).

Табеле, графикони, фотографије се уносе у сам текст. Цртежи, карте, фотографије, графикони и друге илустрације достављају се у JPG или TIFF формату, у резолуцији већој од 300 x 300 тачака по инчу.

Табеле треба да буду једноставне и стандардне (*Word design*). Ув-лачења и поравнања у табелама морају бити изведена аутоматским форматирањем, а не мануелним додавањем размака. Изнад је број и наслов табеле, а испод извор преузимања. Величина фонта наслова, извора и текста у табелама: *Font Size 11*.

Будући да часопис излази и на енглеском језику, аутори који у свом раду цитирају делове из књига/радова који су изворно написани на енглеском језику, треба да доставе **цитате** на енглеском језику (преузете у оригиналу из цитираног извора) у **Прилогу**.

Пример:

На страни број шест (6) рада је цитат:

Kissinger's view was by no means unique. Virtually everyone professionally engaged in the study of politics and foreign policy believed in the permanence of communism; its worldwide collapse in the late 1980s was therefore almost totally unanticipated. This failure was not simply a matter of ideological dogma interfering with a "dispassionate" view of events. It affected people across the political spectrum, right, left, and center, journalists as well as scholars, and politicians both East and West. 12 The roots of a blindness so pervasive were much more profound than mere partisanship, and lay in the extraordinary historical pessimism engendered by the events of this century. (Fukuyama, 1992: 8)

ЦИТИРАЊЕ И ПОЗИВАЊЕ НА ДРУГЕ РАДОВЕ И ИЗВОРЕ У ТЕКСТУ

У складу са АПА стандардом, цитирање и позивање се врши искључиво у оквиру текста (*APA Citation Style - American Psychological Association*, <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>). Употреба фуснота је дозвољена у сврху напомена, како би се избегло оптерећивање самог текста.

Цитирани извор у текст се уноси на следећи начин: *Referencjes>Style (APA)>Insert citation>Add new source*. Бира се тип извора (књига, чланак итд) и попуњавају приказане рубрике (аутор, наслов, година, град, издавач итд). Након завршетка текста, на основу унетих извора креира се Библиографија: *Referencjes>Style (APA)>Bibliography*.

У тексту **све референце**, укључујући и оне на српском језику, **наводе се латиницом**. Презимена српских аутора се пишу уз коришћење наших дијакритичких знакова латиничним писмом: *č, ć, dž, đ, š, ž*. Наводи се презиме аутора, година објављивања рада и, по потреби, страница са које се нешто цитира.

Уколико се транскрибују, у загради се обавезно наводе у оригиналу. Уколико је више од два аутора, наводи се презиме првог аутора и скраћеница „i sar.” или „et al.” (у зависности од језика на ком је рад објављен). Нпр. Скот (Scott, 2004); Мек Кинли и Хајд (McKinley & Hyde, 1996); Томсон и сарадници (Thomson et al., 1999); Савић и сарадници (Savić i sar., 2006). Приликом позивања истовремено на неколико аутора, унутар исте библиографске заграде, њихова дела наводе се азбучним, односно абецедним редом. Пример: (Brzezinski, 2015; Chomsky, 2013; Robertson, 1992).

Цитирање у тексту се врши у склопу реченице (кратки цитати), али уколико цитат садржи 40 и више речи (дуги цитати), тада га је потребно издвојити у нови параграф: без проред (*Line Spacing 1,0*), величина фонта (*Font Size 12*), увучено са леве стране (*Indentation, left 1,27*). Након цитата наводи се презиме аутора, година и страна.

Пример дугог цитата:

Кисинџеров став ни на који начин није био јединствен. Дословно свако ко се на професионалан начин бави проучавањем политике и спољне политике веровао је у перманентност комунизма; његов слом широм света крајем 1980-их стога је био готово потпуно непредвиђен. Овај пропуст није био само ствар идеолошке догме која се преплиће са „непристраним” погледом на догађаје. То је утицало на људе широм политичког спектра, десног, левог и центра, новинаре, научнике, као и на политичаре и на Истоку и на Западу. (Фукујата, 1992: 8)

НАВОЂЕЊЕ РЕФЕРЕНЦИ У ЛИТЕРАТУРИ

Литература је јединствена за обе верзије рада. Списак коришћене литературе треба да обухвати искључиво изворе на које се аутор позива у раду. Не треба стављати редне бројеве испред референци. Наслови референци се увек исписују **латиницом**, чак и када је изворник на ћирилици или неком другом писму. Литература се наводи абecedним редом по презимена аутора, први ред је увућен (*First Line*) и проредом (*Line spacing*) 1,5.

Ако се наводи више радова истог аутора, радови се излажу хронолошким редом (од најстаријег ка најновијем раду). Уколико има више аутора, референца се наводи према презимену првог аутора, али садржи презимена и иницијале осталих аутора. Уколико постоји више радова истог аутора са истом годином објављивања, радови треба да буду означени словима a, b, c итд, уз годину издања у загради (нпр: 2012a, 2012b). Српска презимена се наводе латинично и користе српски дијакритички знаци (Č, Ć, Dž, Đ, Š, Ž) - наводе се према њиховом редоследу у српској абeцеди.

ПРИМЕРИ НАВОЂЕЊА ЛИТЕРАТУРЕ

Монографија:

Krga, B. (2017). *Strategija nacionalne bezbednosti u teoriji i praksi*. Beograd: MC Odbrana.

Bartky, S. (1990). *Femininity and domination: Studies in the phenomenology of oppression*. New York: Routledge.

У тексту: (Krga, 2017); (Bartky, 1990: 52).

Чланци у серијским публикацијама:

Tanasković, D. (2018). Turska i prvi svetski rat. *Diplomatija i bezbednost*, 1(2), 35-46.

Edwards, A. A., Steacy, L. M., Siegelman, N., Rigobon, V. M., Kearns, D. M., Rueckl, J. G., & Compton, D. L. (2022). Unpacking the unique relationship between set for variability and word reading development: Examining word- and child-level predictors of performance. *Journal of Educational Psychology*, 114(6), 1242-1256. <https://doi.org/10.1037/edu0000696>

У тексту: (Tanasković, 2018); (Edwards at al., 2022)

Чланци у тематским зборницима, поглавља у научним монографијама, саопштења у зборницима са научних конференција:

Marković, M. (2006). Evolucija Kosovskog problema i mogućnosti njegovog rešenja. U S. Karamata i Ć. Očić (ur.), *Srbi na Kosovu i Metohiji* (str. 53-64). Beograd: SANU.

Calogero, R. M., Boroughs, M. & Thompson, J. (2007). The impact of Western beauty ideals on the lives of women and men: A sociocultural perspective. In V. Swami & A. Furnham (Ed.), *Body beautiful: Evolutionary and sociocultural perspectives* (pp. 259-298). NY: Palgrave Macmillan.

Whipple, S. (2018, March 6-9). *Control beliefs as a moderator of stress on anxiety* [Paper presentation]. Southeastern Psychological Association 64th Annual Meeting, Charleston, SC, United States.

У тексту: (Marković, 2006); (Calogero, Boroughs & Thompson, 2007); (Whipple, 2018).

Докторске дисертације и магистарске тезе:

Petrović, P. (2022). *Bezbednosna politika Srbije u XX veku*. Doktorska disertacija, Beograd: Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu.

У тексту: (Petrović, 2022: 22).

Web страница:

Cain, K. (2012, October 23). *The negative effects of Facebook on communication*. Social Media Today. Retrieved May 6, 2020, from <http://socialmediatoday.com>

Center for Systems Science and Engineering. (2020, May 5). *COVID-19 dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU)*. Johns Hopkins University & Medicine, Coronavirus Resource Center. Retrieved October 26, 2020, from <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>

У тексту: (Cain, 2012); (Center for Systems Science and Engineering, 2020)

Новински електронски (online) чланак:

Spalović, D. (2023, May 26). Varhelji na Kosmetu: Što pre sprovesti Ohridski sporazum, uključujući ZSO. *Politika*. <https://www.nytimes.com/2020/04/09/science/neanderthals-fiber-string-math.html>

Russia and Saudi Arabia's Oil Partnership Shows Strain. (2023, Jun 6). *The New York Times*. <http://www.nytimes.com>

У тексту: (Spalović, 2023); ("Russia and Saudi Arabia's Oil", 2001).

Штампани новински чланак:

Petrović, K. (2020, May 27). Savremeni srpsko-mađarski odnosi. *Politika*.1-2.

У тексту: (Petrović, 2020: 1-2).

Прописи/закони:

Zakon o izvršenju i obezbeđenju. *Službeni glasnik RS*, br. 106/2015.

У тексту: (Zakon o izvršenju i obezbeđenju, 2015)

Званична документа:

Pravilnik o programu svih oblika rada stručnih saradnika. (2015). Prosvetni glasnik, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 8/2015.

European Commission. (2004). *Meeting document, Permanent Representation Committee, 2075th meeting on 1 and 3 December 2004* (DS/817/1/04 [soc]). Unpublished document.

National Institute of Mental Health. (1990). *Clinical training in serious mental illness* (DHHS Publication No. ADM 90- 1679). US Government.

У тексту: (National Institute of Mental Health, 1990).

Архивска грађа:

Архив Србије. (1888, April 19). MID, K-T, f 2, r93/1894. Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljenju konzula. Beograd.

Hicks, H. D. (1956, October 24). *Correspondence from Henry Davies Hicks to the Annapolis County electorate*. Henry Davies Hicks fonds (MS-2-511, Box 15, Folder 9). Dalhousie University Archives, Halifax, Nova Scotia, Canada.

У тексту: (Архив Југославије, 1888), (Hicks, 1956).

Речник и енциклопедија:

American Psychological Association. (2015). Mood induction. In *APA dictionary of psychology* (2nd ed., p. 667). Washington, DC: American Psychological Association.

Hurthouse, R., & Pettigrove, G. (2016). Virtue ethics. In E. Zalta (Ed.), *Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu>

Heuristic. (n.d.). In Merriam-Webster's online dictionary. Retrieved October 21, 2020, from <http://www.m-w.com/dictionary/heuristic>

У тексту: (APA, 2015); (Hurthouse & Pettigrove, 2016); (Merriam-Webster's online dictionary).

Филм, серија, YouTube видео:

Davidson, F. (Producer), & Davidson, J. (Director). (1999). *B. F. Skinner: A fresh appraisal* [Motion picture]. USA: Davidson Films.

Apsolon, M. (2011, September 9). *Real ghost girl caught on Video Tape 14* [Video]. <http://www.youtube.com/watch?v=6nyGCbxD848>

У тексту: (Davidson & Davidson, 1999).

Детаљније упутство АПА стила цитирања/навођења референци/литературе налази се на званичном сајту Америчке психолошке асоцијације: <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>

НАПОМЕНА

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису. Текстовете слати у електронском облику на Е - адресу: institut@fdb.edu.rs

Уз рад неопходно је приложити **Изјаву аутора** о оригиналности рада, која се преузима са сајта часописа, <https://fdb.edu.rs/institut/poziv-autorimaza-dostavljanje-radova/>.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

INTRODUCTORY REMARKS

The journal *Diplomacy and Security* publishes scientific papers based on theoretical and empirical research in the field of political science and security, as well as related scientific disciplines (law, history, sociology, social psychology, culture, economics, etc.). The journal is also open to papers based on interdisciplinary and multidisciplinary scientific research that contribute to the aforementioned and other social-humanistic scientific fields in an original and innovative way.

Only previously unpublished papers are published. Papers that have previously been partially exhibited at a scientific/professional meeting can also be accepted, where the authors are obliged to indicate this in an appropriate manner. Any attempt at plagiarism or self-plagiarism is prohibited and punished (ban on publication of papers in the journal *Diplomacy and Security* for a period of time depending on the degree of plagiarism, while the management of the institutions where the authors work will be notified).

Submitted papers (without the author's name) are sent for **review** by at least two reviewers. Remarks and suggestions of editors and reviewers (without names of reviewers) are submitted to the author for the final design of the paper. The accepted paper, after professional and editorial processing, is sent to the author's reading before publication, to the corresponding author. Any corrections should be made within three days. At this stage, it is not possible to make more extensive changes, but only corrections of typographical and other minor errors. If the corrected text is not returned within the specified period, it will be considered that the author has no objections. Manuscripts of papers accepted for publication are not returned to the author. Accepted papers are published in the order determined by the Editorial Board at the proposal of the editor-in-chief.

Papers are published bilingually: in Serbian (Cyrillic script) and in English. Authors are obliged to submit papers in Serbian, and preferably in English (optional). The editors reserve the right to proofread each paper in accordance with the current standards of the Serbian and English languages.

Foreign names mentioned in the text are transcribed into Serbian, and in parentheses, after their first use in the text, the original name is entered. For example, Доналд Трамп (Donald Trump), Ото Фрајзиншки (Otto von Freising), Шарл де Гол (Charles de Gaulle), Борис Јељцин (Борис Ељцин). If the names are Greek, Chinese, Arabic, Hebrew, etc., the English transcription is used. For example, Никита Хонијата (Niketas Choniates), Гамал Абдел Насер (Gamal

Abdel Nasser), Си Ђинпинг (Xi Jinping), Бенјамин Нетанјаху (Benjamin Netanyahu) etc. In the English version, if there is a difference between the English name and the original name, the original name is entered in parentheses. For example, Otto of Freising (Otto von Freising), Victor Emmanuel II (Vittorio Emanuele II). If the names are Cyrillic, Greek, Chinese, Arabic, Hebrew, the English transcription is used. For example, Boris Yeltsin, Niketas Choniates, Xi Jinping, Benjamin Netanyahu, etc.

Toponyms (cities, rivers, mountains, etc.) mentioned in the text are transcribed into Serbian, and in parentheses next to the original name, if it differs, a transcription into English is also required. For example, Версај (Versailles), Тибар (Tevere / Tiber), Харков (Харків / Kharkiv) etc. In the English version, the transcription is used, and the original writing, only if there is a difference, is entered in parentheses. For example, Tiber (Tevere), Mexico City (Ciudad de México), etc. If toponyms are in Cyrillic, Greek alphabet, Chinese, Arabic, Hebrew, etc., only transcribed names are used. For example. Yangtze, Dnieper, Siberia, etc.

Foreign terms are originally written in italics, and their translation and meaning can, if necessary, be explained in a footnote. For example, status quo, Acta est fabula, etc.

PAPER PREPARATION

Papers are prepared in accordance with the APA (*APA - American Psychological Association*) standard. The parts of the paper are: title, abstract with key words, text of the paper, literature (reference list), appendices. Pages are numbered (in the lower right corner), starting with the title page.

Type the abstract (*Abstract*) and keywords (*Keywords*) without spacing (*Line Spacing: Single - 1.0*). The text should be written in *Times New Roman*, *Font Size 12*, with indented paragraphs (*First line*) 1.27 cm, spacing (*Line spacing*) 1.5 and margins Normal 2.5 cm. Volume of work 36,300 characters (about 16 pages). The scope does not include: name, surname, author's affiliation, article title, abstract, keywords, list of references, or notes in footnotes. When checking the number of characters, use: *Review/Word Count/Character*.

Footnotes in the form of notes are entered with the command Insert - Reference - Footnote, and are written in *Times New Roman*, *Font Size 10*, *Line Spacing: Single (1.0)*, aligned on the left and right margins, option *Justify*.

FRONT PAGE

In the upper left corner, the proposal of the category of paper is indicated. (Eg. Category of paper: ORIGINAL SCIENTIFIC WORK).

The author's name and surname are written in the middle, in small letters - **Bold**, *Font Size 12*. Scientific papers can have a maximum of three co-authors, although the Editorial Board encourages independent publication of papers. After each author's/co-author's last name, a footnote mark is placed, in which the associate/teaching/scientific title of the author/co-author (e.g. full professor), affiliation (e.g. Faculty of Security, University of Belgrade, Belgrade, Serbia), electronic address (e-mail) and year of birth for each of the authors/co-authors (eg "Born in 1968"). It is considered that the first signed author is in charge of correspondence with the Editorial Office, and if this is not the case, in the footnote containing the e-mail address of the author in charge of correspondence, "for correspondence" and the mobile phone number should be indicated.

The **TITLE** is written in the middle, in capital letters - **Bold**, *Font Size 14*. The title of the paper should be short, clear and informative, without abbreviations, and correspond to the content of the paper. The footnote next to the title serves to indicate the name and number of the project within which the article was written (optional).

Abstract (up to 200 words), written below the title in the middle in small letters - *Italic*, *Font Size 12*. The Abstract in Serbian and English, written in short and clear sentences, includes Introduction/Aim, Basic assumption of the research, Methods (research methods, basic procedures, sampling), Results (most important findings) and Conclusion. It is necessary to emphasize the new and significant aspects of the presented research. After the Abstract, written in a new line are:

Keywords (**Bold/Italic**, *Font Size 12*), and lists up to five terms, or phrases (*Normal*, *Font Size 12*). Since the papers are published bilingually, they do not contain a *Summary*.

TEXT OF THE PAPER

The text of the paper begins on a new page. It is desirable, but not mandatory, for scientific papers to be in a structured IMRD format that contains: Introduction/Aim of the conducted research, Presentation of the applied research methodology, Results, Discussion and Conclusions. In the case of scientific papers categorized as "Short communication", or as "Scientific criticism, polemics, reviews", structuring is not necessary.

Subheadings should be avoided, and if necessary, write them in the middle, without numbering - use the subtitle level option (*Heading 1,2,3*).

Tables, graphs, photos are inserted into the text itself. Drawings, maps, photographs, graphs and other illustrations are submitted in JPG or TIFF format, with a resolution greater than 300 x 300 dots per inch.

Tables should be simple and standard (*Word design*). Indents and alignments in tables must be done by automatic formatting, not by manually adding spaces. Above is the number and title of the table, and below is the source. Font size of title, source and text in tables: *Font Size 11*.

Original quotations in English (taken in the original from the quoted source) are **attached**.

Example:

On page number six (6) of the paper there is a quote:

Kissinger's view was by no means unique. Virtually everyone professionally engaged in the study of politics and foreign policy believed in the permanence of communism; its worldwide collapse in the late 1980s was therefore almost totally unanticipated. This failure was not simply a matter of ideological dogma interfering with a "dispassionate" view of events. It affected people across the political spectrum, right, left, and center, journalists as well as scholars, and politicians both East and West. (Fukuyama, 1992: 8)

CITATION AND REFERENCE TO OTHER PAPERS AND SOURCES IN THE TEXT

In accordance with the APA standard, citations and references are made exclusively within the text (*APA Citation Style - American Psychological Association*, <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>). The use of footnotes is allowed for the purpose of notes, in order to avoid burdening the text itself.

The quoted source is entered in the text as follows: *References>Style (APA)>Insert citation>Add new source*. Select the type of source (book, article, etc.) and fill in the fields shown (author, title, year, city, publisher, etc.). After finishing the text, a Bibliography is created based on the entered sources: *References>Style (APA)>Bibliography*.

In the text, **all references**, including those in the Serbian language, **are given in Latin**. Surnames of Serbian authors are written using our diacritical

marks in the Latin alphabet: č, ć, dž, đ, š, ž. The last name of the author, the year of publication of the work and, if necessary, the page from which something is quoted are indicated.

If they are transcribed, they must be mentioned in parentheses in the original. If there are more than two authors, the last name of the first author and the abbreviation "et al." (depending on the language in which the work was published). For example. Scott (Scott, 2004); McKinley and Hyde (McKinley & Hyde, 1996); Thomson and colleagues (Thomson et al., 1999); Savić et al. (Savić et al., 2006). When referring to several authors at the same time, within the same bibliographic bracket, their works are listed alphabetically, i.e. in alphabetical order. Example: (Brzezinski, 2015; Chomsky, 2013; Robertson, 1992).

Quoting in the text is done as part of a sentence (short quotes), but if the quote contains 40 or more words (long quotes), then it needs to be separated into a new paragraph: without spacing (*Line Spacing* 1.0), font size (*Font Size* 12), indented from the left side (*Indentation*, left 1.27). After the citation, the author's last name, year and country are mentioned.

Example of a long quote:

Kissinger's view was by no means unique. Virtually everyone professionally engaged in the study of politics and foreign policy believed in the permanence of communism; its worldwide collapse in the late 1980s was therefore almost totally unanticipated. This failure was not simply a matter of ideological dogma interfering with a "dispassionate" view of events. It affected people across the political spectrum, right, left, and center, journalists as well as scholars, and politicians both East and West. (Fukuyama, 1992: 8)

CITATION OF REFERENCES IN THE REFERENCE LIST

The Reference list is unique for both versions of the work. The list of used works should include only the sources to which the author refers in the paper. Serial numbers should not be placed in front of references. Reference titles are always written in Latin, even when the original is in Cyrillic or another script. The works are listed in alphabetical order by the author's last name, the first line with indentation (*First line*) and with a Line spacing of 1.5.

If several works by the same author are cited, the works are presented in chronological order (from the oldest to the most recent work). If there are several authors, the reference is listed according to the last name of the first author, but con-

tains the last names and initials of the other authors. If there are several works by the same author with the same year of publication, the works should be marked with the letters a, b, c, etc., with the year of publication in parentheses (eg: 2012a, 2012b). Serbian surnames are given in Latin and Serbian diacritical marks are used (Č, Ć, Dž, Đ, Š, Ž) - they are given according to their order in the Serbian alphabet.

EXAMPLES OF REFERENCES:

Monograph:

Krga, B. (2017). *Strategija nacionalne bezbednosti u teoriji i praksi*. Beograd: MC Odbrana.

Bartky, S. (1990). *Femininity and domination: Studies in the phenomenology of oppression*. New York: Routledge.

In text: (Krga, 2017); (Bartky, 1990: 52).

Articles in serial publications:

Tanasković, D. (2018). Turska i prvi svetski rat. *Diplomatija i bezbednost*, 1(2), 35-46.

Edwards, A. A., Steacy, L. M., Siegelman, N., Rigobon, V. M., Kearns, D. M., Rueckl, J. G., & Compton, D. L. (2022). Unpacking the unique relationship between set for variability and word reading development: Examining word- and child-level predictors of performance. *Journal of Educational Psychology*, 114(6), 1242-1256. <https://doi.org/10.1037/edu0000696>

In text: (Tanasković, 2018); (Edwards at al., 2022)

Articles in thematic collections, chapters in scientific monographs, announcements in the collections of scientific conferences:

Marković, M. (2006). Evolucija Kosovskog problema i mogućnosti njegovog rešenja. U S. Karamata i Č. Očić (ur.), *Srbi na Kosovu i Metohiji* (str. 53-64). Beograd: SANU.

Calogero, R. M., Boroughs, M. & Thompson, J. (2007). The impact of Western beauty ideals on the lives of women and men: A sociocultural perspective. In V. Swami & A. Furnham (Ed.), *Body beautiful: Evolutionary and sociocultural perspectives* (pp. 259-298). NY: Palgrave Macmillan.

Whipple, S. (2018, March 6-9). *Control beliefs as a moderator of stress on anxiety* [Paper presentation]. Southeastern Psychological Association 64th Annual Meeting, Charleston, SC, United States.

In text: (Marković, 2006); (Calogero, Boroughs & Thompson, 2007); (Whipple, 2018).

Doctoral dissertations and master's theses:

Petrović, P. (2022). *Bezbednosna politika Srbije u XX veku*. Doktorska disertacija, Beograd: Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu.

In text: (Petrović, 2022: 22).

Web pages:

Cain, K. (2012, October 23). *The negative effects of Facebook on communication*. Social Media Today. Retrieved May 6, 2020, from <http://socialmediatoday.com>

Center for Systems Science and Engineering. (2020, May 5). *COVID-19 dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU)*. Johns Hopkins University & Medicine, Coronavirus Resource Center. Retrieved October 26, 2020, from <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>

In text: (Cain, 2012); (Center for Systems Science and Engineering, 2020)

Newspaper electronic (online) article:

Spalović, D. (2023, May 26). *Varhelji na Kosmetu: Što pre sprovesti Ohridski sporazum, uključujući ZSO*. *Politika*. <https://www.nytimes.com/2020/04/09/science/neanderthals-fiber-string-math.html>

Russia and Saudi Arabia's Oil Partnership Shows Strain. (2023, Jun 6). *The New York Times*. <http://www.nytimes.com>

In text: (Spalović, 2023); ("Russia and Saudi Arabia's Oil", 2001).

Printed newspaper article:

Petrović, K. (2020, May 27). *Savremeni srpsko-mađarski odnosi*. *Politika*.1-2.

In text: (Petrović, 2020: 1-2).

Regulations/laws:

Zakon o izvršenju i obezbeđenju. *Službeni glasnik RS*, br. 106/2015.

In text: (Zakon o izvršenju i obezbeđenju, 2015)

Official documents:

Pravilnik o programu svih oblika rada stručnih saradnika. (2015). Prosvetni glasnik, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 8/2015.

European Commission. (2004). *Meeting document, Permanent Representation Committee, 2075th meeting on 1 and 3 December 2004* (DS/817/1/04 [soc]). Unpublished document.

National Institute of Mental Health. (1990). *Clinical training in serious mental illness* (DHHS Publication No. ADM 90- 1679). US Government.

In text: (National Institute of Mental Health, 1990).

Archival materials:

Arhiv Srbije. (1888, April 19). MID, K-T, f 2, r93/1894. Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljenju konzula. Beograd.

Hicks, H. D. (1956, October 24). *Correspondence from Henry Davies Hicks to the Annapolis County electorate.* Henry Davies Hicks fonds (MS-2-511, Box 15, Folder 9). Dalhousie University Archives, Halifax, Nova Scotia, Canada.

In text: (Arhiv Jugoslavije, 1888), (Hicks, 1956).

Dictionary and encyclopedia:

American Psychological Association. (2015). Mood induction. In *APA dictionary of psychology* (2nd ed., p. 667). Washington, DC: American Psychological Association.

Hurthouse, R., & Pettigrove, G. (2016). Virtue ethics. In E. Zalta (Ed.), *Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu>

Heuristic. (n.d.). In Merriam-Webster's online dictionary. Retrieved October 21, 2020, from <http://www.m-w.com/dictionary/heuristic>

In text: (APA, 2015); (Hurthouse & Pettigrove, 2016); (Merriam-Webster's online dictionary).

Movie, series, YouTube video:

Davidson, F. (Producer), & Davidson, J. (Director). (1999). *B. F. Skinner:*

A fresh appraisal [Motion picture]. USA: Davidson Films.

Apsolon, M. (2011, September 9). Real ghost girl caught on Video Tape 14 [Video]. <http://www.youtube.com/watch?v=6nyGCbxD848>

In text: (Davidson & Davidson, 1999).

A detailed guide to the APA style of citation/citing references/ can be found on the official website of the American Psychological Association: <https://apa-style.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>)

NOTE

Papers that do not comply with the given instructions will not be considered for publication in the journal. Papers should be sent in electronic form to the email address: institut@fdb.edu.rs

With the paper, it is necessary to attach the **Author's Statement** about the originality of the paper, which can be downloaded from the journal's website, <https://fdb.edu.rs/institut/poziv-autorima-za-dostavljanje-radova/>.

УПУТСТВО ЗА РЕЦЕНЗЕНТЕ

Редакција часописа *Дипломатија и безбедност* настоји да обезбеди висок квалитет радова које објављује. Учешће рецензената у овом процесу је од велике важности и њихов рад изузетно ценимо.

Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је 10 дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист:

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије):

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Препорука о публикавању рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Од рецензената се не очекује да раде лектуру и коректуру рада, али је препоручљиво да наведу ако је потребно да се рад лекторише. Препоручљиви су и коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада:

Име, презиме и научно
звање рецензента:

GUIDELINES FOR REVIEWERS

The editorial board of the journal *Diplomacy and Security* strives to ensure the high quality of the papers it publishes. The participation of reviewers in this process is of great importance and we highly appreciate their work.

Reviews are anonymous in both directions. The deadline for reviewing is 10 days from the receipt of the paper. The content of the review is confidential, and must not be disclosed to persons who are not in the editorial board of the journal. If the reviewer at any time realizes that there is any kind of conflict of interest regarding the paper he needs to review, he should inform the editorial office as soon as possible.

When reviewing the manuscript, the reviewer should fill in the review sheet:

Name, surname and title of the author of the paper:

Title of the paper:

Actuality, social and scientific significance of the considered topic:

To what extent did the author clearly indicate the theoretical, methodological approach in the paper:

Is the paper based on contemporary and relevant literature, especially to what extent the author used the latest results published in scientific journals and collections (especially journals and collections of political science):

Scientific and social contribution of the paper. General comment on the quality of paper: Suggestion to the author to improve the quality of paper, if necessary:

Recommendation for categorization of paper:

1. Original scientific paper
2. Review paper
3. Scientific critique, polemics and review

Recommendation for publishing the paper:

1. Publish without changes
2. Publish with minor changes
3. After correction, send the paper to a new round of reviews
4. Reject

Reviewers are not expected to proofread the paper, but it is advisable to indicate if it is necessary to proofread it. Comments for the editor concerning ethical (plagiarism, fake, etc.) or some other aspects of the paper are also recommended, which will help the editor in making the final decision on the further status of the paper.

Date of evaluation of the paper:

Name, surname and
scientific title of the reviewer:

Списак рецензената:

Проф. др Дашић Давид, емеритус
Проф. др Балта Иван, емеритус
Проф. др Бановић Божидар
Проф. др Бошковић Милица
Проф. др Браковић Жарко
Проф. др Вучић Михајло
Проф. др Димитријевић Бојан
Проф. др Ивановић Звонимир
Проф. др Јефтовић Зоран
Проф. др Кнежевић Снежана
Проф. др Колев Драган
Проф. др Крга Бранко
Проф. др Лабанов Михаил
Проф. др Лабовић Дејан
Проф. др Лазић Радојица
Проф. др Лопичић Јанчић Јелена
Проф. др Манић Михајло
Проф. др Мишев Гордана
Проф. др Надовеца Бранко
Проф. др Павловић Момчило
Проф. др Пророковић Душан
Проф. др Радовић Ивица
Проф. др Ранђеловић Драган
Проф. др Савић Андреја
Проф. др Скакавац Здравко
Проф. др Танасковић Дарко
Проф. др Толваишис Леонас
Проф. др Трбојевић Милован
Проф. др Форца Божидар
Проф. др Цветковић Владимир
Доц. др Бајић Божовић Дарја
Доц. др Бјеља Данијела
Доц. др Јелић Зорица
Др Звездановић Л. Јелена, науч. сарад.
Др Јовићевић Татјана, виши науч. сарад.
Др Јерић Кристиан, научни сарадник
Др Милетић Марко, научни сарадник
Др Петровић Рајко, научни сарадник

List of reviewers:

Prof. Dr. Dašić David, emeritus
Prof. Dr. Balta Ivan, emeritus
Prof. Dr. Banović Božidar
Prof. Dr. Bošković Milica
Prof. Dr. Braković Žarko
Prof. Dr. Vučić Mihajlo
Prof. Dr. Dimitrijević Bojan
Prof. Dr. Ivanović Zoran
Prof. Dr. Jeftović Zoran
Prof. Dr. Knežević Snežana
Prof. Dr. Kolev Dragan
Prof. Dr. Krga Branko
Prof. Dr. labanov Mihail
Prof. Dr. Labović Dejan
Prof. Dr. Lazić Radojica
Prof. Dr. Lopičić Jančić Jelena
Prof. Dr. Manić Mihajlo
Prof. Dr. Mišev Gordana
Prof. Dr. Nadoveza Branko
Prof. Dr. Pavlović Momčilo
Prof. Dr. Proroković Dušan
Prof. Dr. Radović Ivica
Prof. Dr. Randelović Dragan
Prof. Dr. Savić Andreja
Prof. Dr. Skakavac Zdravko
Prof. Dr. Tanasković Darko
Prof. Dr. Tolvaišis Leonas
Prof. Dr. Trbojević Milovan
Prof. Dr. Forca Božidar
Prof. Dr. Cvetković Vladimir
Doc. Dr. Darja Bajić
Doc. Dr. Bjelja Danijela
Doc. Dr. Jelić Zorica
Dr. Zvezdanović L. Jelena, resear. assoc.
Dr. Jovičević Tatjana, sen. resear. assoc.
Dr. Jerić Kristian, research associate
Dr. Miletić Marko, research associate
Dr. Petrović Rajko, research associate

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.7/.8

ДИПЛОМАТИЈА и безбедност: часопис за друштвене науке и интердисциплинарна истраживања = *Diplomacy and security: journal of Social Sciences and Interdisciplinary Research* / главни и одговорни уредник Срђан Милашиновић. - 2018, бр. 1- . - Београд: Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, 2018- (Београд: Интерпринт плус). - 25 cm

Полугодишње. - Текст на срп. и енгл. језику.
ISSN 2620-0333 = Дипломатија и безбедност
COBISS.SR-ID 264203276

**ПОЛИТИКА | БЕЗБЕДНОСТ | ПРАВО | ИСТОРИЈА
КУЛТУРА | ЕКОНОМИЈА | ПСИХОЛОГИЈА
СОЦИОЛОГИЈА | ЕКОЛОГИЈА**

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Година 7 • Број 2/2024.

**POLITICS | SECURITY | LAW | HISTORY
CULTURE | ECONOMICS | PSYCHOLOGY
SOCIOLOGY | ECOLOGY**

ISSN 2620-0333 • UDC 341.7/.8 • Volume VII • Number 2/2024.